

Ministerul Educației al Republicii Moldova

М. В. Туницька,
А. І. Чорновалова,
А. І. Нікітченко

УКРАЇНСЬКА МОВА І ЛІТЕРАТУРА

Підручник для 5 класу

Știința
2015

CZU 811.161.2+821.161.2.09(075.3)

T 84

Elaborat în baza curriculumului disciplinar în vigoare și aprobat prin Ordinul ministrului educației (nr. 560 din 12 iunie 2015). Editat din mijloacele financiare ale *Fondului special pentru manuale*.

Aducem mulțumiri dlui *Stepan Kellar* pentru operele traduse din creația scriitorilor Republicii Moldova.

Comisia de evaluare: *Ludmila Rokițkaia*, prof. școlar, gr. did. superior, Liceul Teoretic „I. Ne-
ciui-Levițkii”, Chișinău; *Svetlana Podlesnaia*, prof. școlar, gr. did. unu, Liceul Teoretic „K. Popovici”,
com. Nihoreni, Rîșcani; *Olga Kurleanțeva*, prof. școlar, gr. did. superior, Liceul Teoretic „V. Suhomlin-
skii”, Edineț

Recenzenți: *Larisa Palamar*, doctor, profesor universitar, Universitatea „T. Șevcenko”, Kiev;
Tatiana Burlaka, profesor-metodist, Colegiul Pedagogic „Konstantin Ușinski”, Kiev, Ucraina

Responsabil de ediție: *Valentina Ribalchina*

Corector: *Tatiana Bolgar*

Tehnoredactor: *Nina Duduciuc*

Pictor: *Ana Evtușenko*

Machetare computerizată și procesare imagini: *Eduard Toacă, Anatol Andrițchi*

Copertă: *Eduard Toacă*

Întreprinderea Editorial-Poligrafică Știința,

str. Academiei, nr. 3; MD-2028, Chișinău, Republica Moldova;

tel.: (+373 22) 73-96-16; fax: (+373 22) 73-96-27;

e-mail: prini@stiinta.asm.md; prini_stiinta@yahoo.com

www.stiinta.asm.md

Toate drepturile asupra acestei ediții aparțin Întreprinderii Editoriale-Poligrafice *Știința*.

Reproducerea integrală sau parțială a textului din acest manual este posibilă numai cu acordul prealabil scris al Î.E.P. *Știința*.

Î.E.P. *Știința* se obligă să achite deținătorilor de copyright, care încă nu au fost contactați, costurile de reproducere a imaginilor folosite în prezenta ediție.

Descrierea CIP a Camerei Naționale a Cărții

Туницька М.В.

Українська мова і література: Підручник для 5 кл. / М.В. Туницька, А.І. Чорновалова, А.І. Нікітченко; Min. Educației al Rep. Moldova. – Ch.: Î.E.P. *Știința*, 2015 (Tipografia „BALACRON” SRL). – 300 p.

ISBN 978-9975-67-983-1

811.161.2+821.161.2.09(075.3)

© *M. Tunițka, A. Ciornovalova, A. Nikitcenko*. 2000, 2010, 2015

© Prezentare grafică: *A. Evtușenko*. 2000

© Întreprinderea Editorial-Poligrafică *Știința*. 2000, 2010, 2015

ISBN 978-9975-67-983-1

Дорогі дівчатка і хлопчики!

Вітаємо вас – ви розгортаєте новий підручник рідного слова! Ви – українці Республіки Молдова – маєте змогу насолоджуватися рідною, милозвучною, казковою материнською мовою! Ви припадете до цілющого джерела українського письменства!

За мелодійність і незвичайну ніжність українську мову визначено призером всесвітнього конкурсу мов у Парижі ще в 1928 році.

Сьогодні українська мова лунає в Республіці Молдова і Румунії, Польщі і Чехії, Сполучених Штатах Америки і Аргентині, Бразилії, Австралії та в багатьох інших країнах.

Отож пишіться, що ця солов'їна співуча мова є вашою рідною.

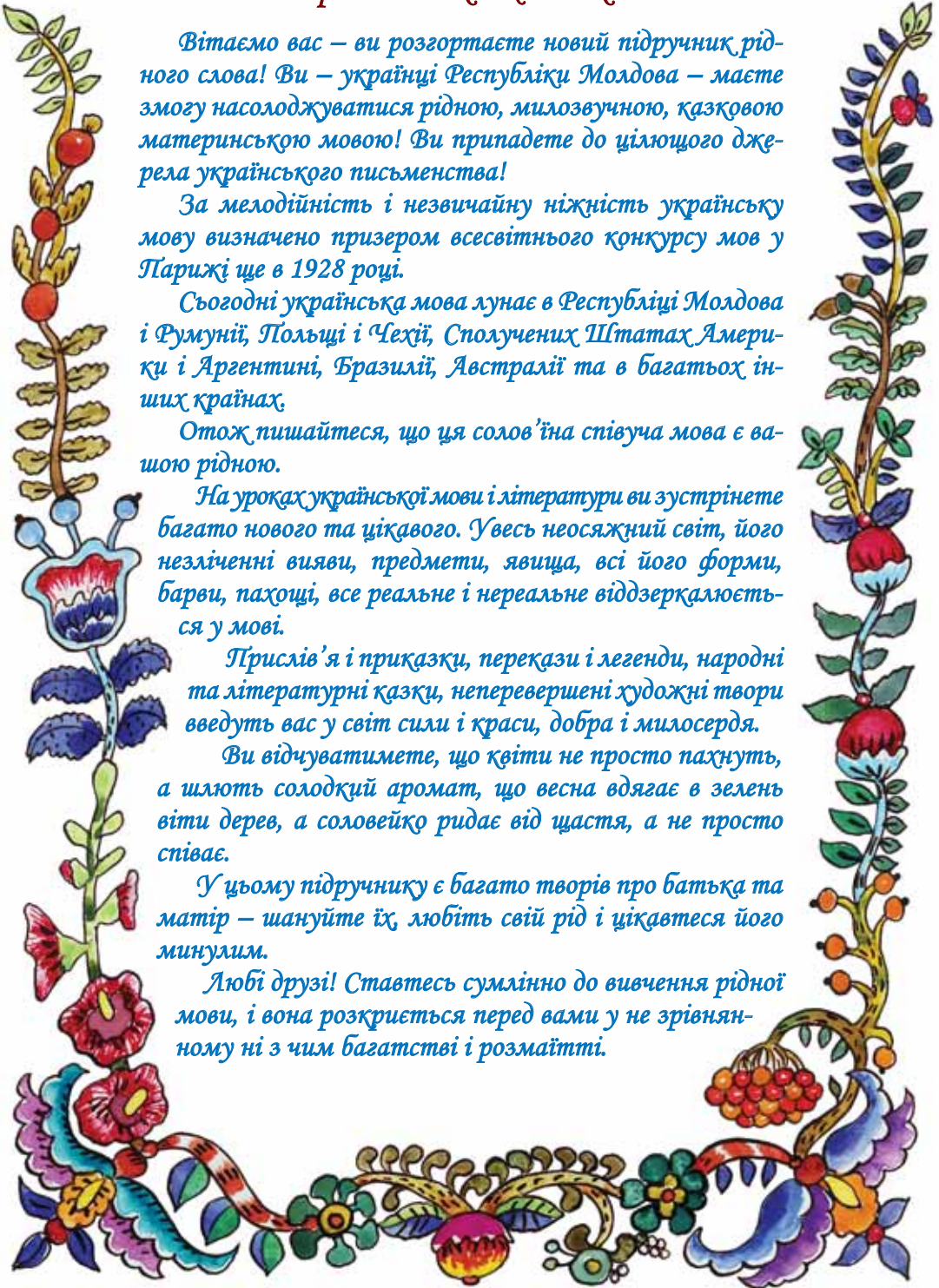
На уроках української мови і літератури ви зустрінете багато нового та цікавого. Увесь неосяжний світ, його незліченні вияви, предмети, явища, всі його форми, барви, пахощі, все реальне і нереальне віддзеркалюється у мові.

Прислів'я і приказки, перекази і легенди, народні та літературні казки, неперевершені художні твори введуть вас у світ сили і краси, добра і милосердя.

Ви відчуватимете, що квіти не просто пахнуть, а шлють солодкий аромат, що весна вдягає в зелень віти дерев, а соловейко риде від щастя, а не просто співає.

У цьому підручнику є багато творів про батька та матір – шануйте їх, любіть свій рід і цікавтеся його минулим.

Любі друзі! Ставтесь сумлінно до вивчення рідної мови, і вона розкриється перед вами у не зрівнянному ні з чим багатстві і розмаїтті.

ЗМІСТ

Мова і мовлення

Українська мова – національна мова українського народу	10
Зв'язне мовлення	12
Повторення вивченого в початкових класах	14
§ 1. Звуки і букви. Склад. Наголос. Значущі частини слова	14
Ненаголошені голосні в коренях слів	14
§ 2. Частини мови. Іменник. Прикметник	17
Зв'язне мовлення	21
§ 3. Числівник	22
§ 4. Займенник. Дієслово	25
Зв'язне мовлення	27
§ 5. Прислівник	30
§ 6. Прийменник. Сполучник	31
§ 7. Стилї мовлення	33
Основні відомості з синтаксису і пунктуації	36
§ 8. Словосполучення. Речення	36
§ 9. Головні і другорядні члени речення. Поширені і непоширені речення	40
§ 10. Однорідні члени речення. Узагальнюючі слова при однорідних членах	46
§ 11. Речення із звертанням	49
Зв'язне мовлення	51
§ 12. Вставні слова і сполучення слів	52
§ 13. Складне речення	55
§ 14. Пряма мова. Діалог	59
Зв'язне мовлення	61
Фонетика. Орфоепія. Графіка. Орфографія	64
§ 15. Звуки мови. Голосні та приголосні звуки	64
§ 16. Приголосні звуки. Тверді і м'які приголосні. Дзвінки і глухі	66
§ 17. Знаки письма. Алфавіт	70

§ 18. Склад. Правила переносу. Наголос	73
Зв'язне мовлення	76
§ 19. Голосні наголошені і ненаголошені, їх вимова і позначення на письмі	78
Зв'язне мовлення	81
§ 20. Вимова приголосних звуків і позначення їх на письмі	82
§ 21. Спрощення в групах приголосних	86
§ 22. Основні випадки чергування <i>у - в, і - й</i>	88
§ 23. Позначення м'якості приголосних на письмі буквами <i>і, я, ю, є, ъ</i> . Сполучення букв <i>йо, ъо</i>	90
§ 24. Правила вживання м'якого знака	92
Зв'язне мовлення	95
§ 25. Правила вживання апострофа	97
§ 26. Подвоєні букви	101
§ 27. Написання слів іншомовного походження	105
Зв'язне мовлення	109
Тест	111
Лексика	113
§ 28. Лексичне значення слова	113
§ 29. Однозначні і багатозначні слова. Пряме і переносне значення слів	116
Зв'язне мовлення	119
§ 30. Омоніми. Синоніми. Антоніми	120
Зв'язне мовлення	125
Будова слова. Орфографія	128
§ 31. Основа слова і закінчення змінних слів. Спільнокореневі слова і форми слова. Значущі частини слова	128
§ 32. Значущі частини слова. Префікси. Суфікси	130
Зв'язне мовлення	135
§ 33. Чергування звуків у значущих частинах слів, відображення його на письмі	136
§ 34. Найголовніші випадки чергування приголосних звуків	143
Зв'язне мовлення	144
§ 35. Букви <i>з-, с-</i> в префіксах <i>з- (зі-), с-, роз-, без-</i> . Букви <i>е, у, і</i> в префіксах <i>пре-, при-, при-</i>	146
Зв'язне мовлення	151
Словотвір. Орфографія	154
§ 36. Основні способи словотвору. Творення слів. Твірна основа	154
§ 37. Зміни приголосних при творенні слів	158
§ 38. Написання складних і складноскорочених слів	160
Повторення в кінці року	162
Тест	169

Література

Усна народна творчість	172
■ Прислів'я та приказки	173
<i>Про прислів'я та приказки</i>	174
<i>Особливості виразного читання прислів'їв</i>	175
■ Загадки	176
<i>Про загадки</i>	177
<i>Особливості читання загадок</i>	178
■ Українська пісня. Календарно-обрядова поезія	179
■ Колядки, щедрівки та літературні твори про різдвяні звичаї в Україні і Молдові	180
Нова радість стала	181
По всьому світу стала новина	181
<i>Михайло Коцюбинський. Ялинка</i>	181
<i>Про порівняння</i>	187
<i>Про оповідання</i>	187
■ Щедрівки	188
Щедрик, щедрик, щедрівочка	188
Старий рік минає	188
Прийшли щедрувати	189
Чи дома, дома пан господар	189
<i>Остап Степовий. Щедрий вечір</i>	189
<i>Іван Франко. З Новим Роком</i>	190
■ Веснянки. Весняні мотиви в народних піснях та в літературі	191
Весняночко-паняночко	191
А вже весна, а вже красна	192
<i>Іван Франко. Розвивайся, лозо, борзо</i>	192
<i>Леся Українка. Лісова пісня. Драма-феєрія (уривок)</i>	192
■ Українські народні казки	199
■ Казки про тварин	200
Як звірі хату будували	200
<i>Про алегорію</i>	202
■ Соціально-побутові казки	203
Названий батько	203
<i>Про дійових осіб</i>	206
<i>Виразне читання казок</i>	206
Мудра дівчина (<i>Розумниця</i>)	206
Про правду і кривду	210
<i>Про антитезу</i>	215
<i>Пауза, мовленнєвий такт</i>	215
■ Літературні казки	216
<i>Іван Франко. Фарбований Лис</i>	216
<i>Про тему та ідею твору</i>	221
Літературні твори	222
<i>Тарас Шевченко. Мені тринадцятий минало</i>	222
Сон	223

<i>Іван Франко. Грицева шкільна наука</i>	224
<i>Михайло Коцюбинський. Ранок у лісі (уривок з казки “Хо”)</i>	230
<i>Про літературний пейзаж</i>	231
<i>Архип Тесленко. Школяр</i>	232
<i>Про літературний портрет</i>	239
<i>Володимир Винниченко. Федько-халамидник</i>	240
<i>Віктор Близнець. Кривенька</i>	255
<i>Володимир Бровченко. Два хлопчики</i>	261
<i>Бесіди з внучкою про хліб. 1. Недожата нива</i>	261
<i>Євген Гуцало. Лось</i>	263
<i>Василь Симоненко. Грудочка землі</i>	269
<i>Володимир Сосюра. Зима</i>	270
<i>Люблю весну</i>	271
<i>Логічний наголос та інтонація</i>	272
<i>Про епітет</i>	273
Позакласне читання	274
<i>Леся Українка. Казка про Оха-чудотвора</i>	274
<i>Зоя Вишгородська. Різдвяна казка</i>	276
<i>Дніпрова Чайка. Дівчина-чайка</i>	278
<i>Василь Шкляр. Черешня в житі</i>	281
<i>Андрій Чайковський. У січовій школі</i>	283
<i>Оксана Іваненко. Кисличка</i>	286
<i>Богдан Лепкий. Квіт щастя</i>	288
<i>Микола Вінграновський. Сіроманець</i>	291
Поезія народів Республіки Молдова	293
<i>Келар Степан Пилипович</i>	293
■ Переклад з румунської мови	294
<i>Михайл Емінеску. Лісе, чом гойдаєшся</i>	294
<i>Георге Воде. Рідний краю</i>	294
<i>Анатол Чокану. Молдова</i>	295
<i>Ніколає Дабіжа. Вічна Батьківщина</i>	295
<i>Архип Чіботару. Мить</i>	295
<i>Думітру Матковський. Не розлучаюсь я</i>	296
■ Переклад з російської мови	296
<i>Боріс Маріан. Україна</i>	296
■ Переклад з гагаузької мови	297
<i>Тодур Занет. Людині потрібно</i>	297
<i>Одинока птиця</i>	297
■ Переклад з болгарської мови	297
<i>Ніко Стоянов. Біля пам'ятника Тарасу Шевченку в Харкові</i>	297
■ Переклад з білоруської мови	298
<i>Сергій Законніков. Бережи себе, Україно!</i>	298

Рідна мова в рідній школі!

*Рідна мова в рідній школі!
Що бринить нам чарівніш?
Що нам ближче, і миліш,
І дорожче в час недолі?*

*Рідна мова! Рідна мова!
Що в єдине нас злива, –
Перші матері слова,
Перша пісня колискова.*

*Краще нам німими стати,
Легше гори нам нести,
Ніж тебе розіп'ясти,
Наша мова, наша мати!*

*І спасе того в недолі
Наша мрія золота,
Наше гасло і мета:
Рідна мова в рідній школі!*
(О. Олесь)

Умовні позначення:

Поміркуй, дай відповіді на питання.

До твого словничка; пізнавально-розвивальні завдання.

1 Прочитайте висловлювання про мову.

Запашна, співуча, гнучка, милозвучна, сповнена музики й квіткових пахо- щів українська мова. (О. Гончар)

Найбільше і найдорожче добро у кожного народу – це його мова, бо вона як жива схованка людського духу, його багата скарбниця, в яку народ складає і своє давнє життя, і свої сподіванки, розум, досвід, почування. (П. Мирний)

Людина, яка втратила свою мову, неповноцінна, вона другорядна в порів- нянні з носієм рідної мови. (П. Мовчан)

1. Яке висловлювання вам найбільше подобається? Чому? Вивчіть його на- пам'ять.
2. Знайдіть слова-ознаки до слова „мова”.
3. Спишіть друге речення. Як ви його розумієте? Пригадайте, які висловлювання про мову ви знаєте.

2 Прочитайте. Поміркуйте над прочитаним.

Мова – це голос народу, це його душа. Для українського народу рідна мова – це історія, сучасність і майбуття. На території Молдови, у долинах річок Пруту і Дністра, ще тисячу літ тому жили праукраїнці. Ці землі вхо- дили тоді до складу Київської держави, а пізніше до Галицько-Волинського князівства. У XIV–XV століттях давньоукраїнська мова була офіційною у Молдовському князівстві.

В 1940 році колишні Аккерманський, Ізмаїльський та Хотинський повіти були возз'єднані з Україною, але в Молдові залишилося 400 тисяч українців. Зараз нас понад 600 тисяч.

Споконвіку живуть українці в околицях міст Марамориша та Сучави в Румунії. Український народ – це один з найбільших народів Європи. Але понад 10 мільйонів українців живуть поза межами рідної землі. І скрізь: у США, Канаді, Аргентині, Бразилії, Китаї – **етнічні** українці вивчають **рідну** мову, а в окремих школах і навчаються українською. (З газети)

1. Поставте запитання до тексту.
2. Спишіть перше і друге речення. Чи згодні ви з висловленими в них думками? Як ви їх розумієте?
3. У виділених словах назвіть звуки і букви, що їх позначають.

3 Прочитайте виразно уривок з вірша. Зверніть увагу, як автор говорить про мову.

Її, незміряно багату,
Дзвінку, і ніжну, і завзяту,

Як день сьогоднішній чудовий,
Люблю, люблю українську мову!
(М. Тимчак)

Завзята – енергійна, діяльна, наполеглива у досягненні мети.

1. Пригадайте, які вірші ви знаєте про мову. Один із них прочитайте.
2. Якими словами автор характеризує мову? Спишіть текст, підкресліть слова-ознаки. На які питання вони відповідають? Якою частиною мови є?
3. Вивчіть уривок з вірша напам'ять.

4 Прочитайте текст.

Щоденно ми спілкуємося з іншими людьми, читаємо, дивимося телепередачі.

І рідко хто задумується, що із усіх скарбів, які має людина, чи не найкоштовнішим є мова. Мова – це наша спадщина, з нею ми не розлучаємося протягом усього життя. Мова – це гігантська енциклопедія людських знань, вона синтезує, акумулює досвід нації, людства.

Кожна мова має власне світло, яке виблискує в безмежному океані мов Землі.

Коли і як з'явилася мова, якою вона була на перших етапах розвитку людства, цікавить людей з найдавніших часів, однак до наших днів немає загальноприйнятої відповіді на них. Відомо лише, що праця і мовлення справили величезний вплив на розвиток мислення первісної людини.

Мова скорочує відстані, як чарівник повертає нас у минуле. Завдяки письму спілкуються між собою покоління.

Для передачі інформації існують й інші допоміжні засоби спілкування: дорожні знаки, азбука Морзе, математичні символи та інші.

Проте мова – універсальна. Мова об'єднала племена в народи, а народи – в нації.

Основоположником української літературної мови на народній основі став Тарас Григорович Шевченко. Мова – це генетичний код нації, який поєднує минуле з сучасним, програмує майбутнє і забезпечує буття нації у вічності. (з журналу)

Енциклопедія – книга, в якій зібрані відомості з усіх галузей знань.

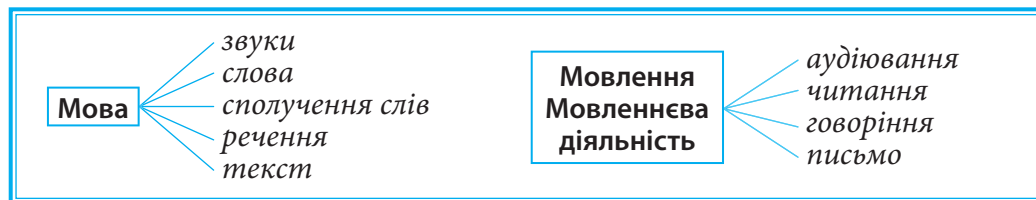
1. Визначте тему тексту.
2. Чому мова скорочує відстані, як чарівник повертає нас у минуле?
3. Як ви розумієте тезу: “Кожна мова має власне світло, яке виблискує в безмежному океані мов Землі”?
4. Що значить: “Мова – генетичний код”? Як ви це розумієте?
5. Які ще існують допоміжні засоби спілкування?
6. Перекажіть текст.
7. Спишіть останній абзац. Підкресліть букви, що позначають м’які приголосні.

Зв'язне мовлення

Загальне уявлення про спілкування і мовлення

5 Прочитайте текст.

Мова – це засіб мислення, спілкування, пізнання та оволодіння всіма багатствами людства. **Мовлення** – це мова у дії, у роботі. Воно існує в двох формах: усній та писемній. Коли ми говоримо або слухаємо, то вдаємося до усної форми мовлення, а коли пишемо або читаємо – до писемної. Мовлення буває монологічне (говорить одна особа) та діалогічне (спілкуються двоє або більше осіб).

Спілкування – це обмін інформацією. Воно відображається за допомогою мовлення.

Таким чином, нема мовлення без мови і нема мови без мовлення. Якщо мовою не спілкуються, вона стає „мертвою”, як, наприклад, латинська.

1. Чи є однаковими поняття „мова” і „мовлення”?
2. Чи може існувати мова, якщо нею не спілкуються?
3. Які є форми спілкування?
4. Спишіть перший абзац тексту про мову, підкресліть підмет і присудок. Підкресліть дієслова. Доведіть, що не помиляєтесь.

Основні правила спілкування

- Намагайтеся, щоб спілкування з вами було для людей корисним і приємним. Учіться допомагати людям словом і ділом.
- Спілкуючись, будьте завжди уважними, ввічливими і доброзичливими, поважайте співрозмовника.
- Уважно слухайте інших.
- Пам'ятайте: неввічливо багато говорити про себе, перебивати інших.
- Говоріть про те, що може бути цікавим людині, з якою розмовляєте.
- Не розмовляйте без потреби голосно, не вживайте грубих слів.
- Учіться відчувати настрій співрозмовника, його ставлення до ваших слів. Намагайтесь не виявляти свого поганого настрою.

6 Прочитайте. Подумайте, чи можливе мовлення без знання мови? Чи може розвиватися мова, не спираючись на мовлення?

Людина не може бути самотньою. Кожен з нас прагне спілкуватися з іншими людьми. Ми хочемо, щоб нас вислухали, зрозуміли, порадили. Людина будує висловлювання залежно від того, про що говорить (пише), з якою ме-

тою, коли, де, тобто, в якій обстановці, офіційній чи неофіційній, та з ким. Вибір слів, побудова речень залежать від адресанта мовлення.

1. Уявіть, що ви прийшли до бібліотеки. Зорієнтуйтеся в умовах спілкування:
 - а) з ким ви будете спілкуватися? б) з якою метою будете спілкуватися?
 - в) чи можна вважати офіційними ваші стосунки з бібліотекарем?
 - г) яка тема і головна думка спілкування з бібліотекарем?
2. Складіть діалог. Зверте свої міркування з основними правилами спілкування.

7 Прочитайте текст.

Українська мова відзначається багатством звуків, тому віддавна у світі її вважають доброзвучною, мелодійною. У 1928 році в Парижі відбувався конкурс мов, на якому малося визначити, яка мова найдоброзвучніша.

Зачитували тексти різними мовами, тими, що належать великим і могутнім народам, і тими, що їхні носії не такі вже відомі в світі. Звучали там і вірші Т. Шевченка. Виразність і мелодійність української мови належно оцінена членами журі. Серед чотирьох переможниць конкурсу українська мова посіла третє місце, поступившись французькій та італійській, залишивши після себе мову фарсі (перську). Так гнана і переслідувана колись у себе вдома „попелюшка” потрапила у принцеси. (А. Матвієнко)

1. Яку мету переслідував конкурс мов у Парижі? В якому році він відбувався?
2. Чому українську мову вважають мелодійною?
3. Як ви думаєте, чому наша мова була гнана і переслідувана?
4. Слово „попелюшка” в прямому значенні вживається як назва птаха – жайворонка. Що незвичайного при вживанні цього слова в останньому реченні тексту?
5. До якого типу мовлення належить текст (опис, розповідь, роздум)?
6. Розберіть за будовою слова **мелодійною, зачитували**.

8 Прочитайте текст.

Поліглоти – це люди, які знають багато іноземних мов: десять, двадцять і навіть більше п'ятдесяти. Але знають вони їх, звичайно, по-різному: однією мовою і читають, і говорять, і пишуть, а іншою – тільки читають.

Відомий український учений, перекладач, педагог, письменник Агатангел Кримський теж був поліглотом. Він знав 60 мов світу. Вільно володів німецькою, французькою, англійською, перекладав з ліванської і сирійської, читав перською, розумів шведську.

1. Що дає людині знання багатьох мов. Кого з поліглотів ви знаєте? Розкажіть.
2. Спишіть перший абзац тексту. Підкресліть дієслова, поставте до них запитання.

9 Прочитайте рядки з вірша С. Воробкевича.

Мово рідна, слово рідне,	Той у грудях не серденько,
Хто вас забуває,	Тільки камінь має.

1. Чи згоден ти з висловленою думкою? Яка мова для тебе рідна? Як ти до неї ставишся? Яких зусиль докладаєш, щоб опанувати рідну мову?
2. Спишіть. Підкресліть іменники, поставте до них запитання.
3. Поділіть для переносу слова **серденько, забуває, тільки**. Зробіть висновки.
4. Знайдіть речення із звертанням. Поясніть розділові знаки.

ПОВТОРЕННЯ ВИВЧЕНОГО В ПОЧАТКОВИХ КЛАСАХ

§ 1. Звуки і букви. Склад. Наголос. Значущі частини слова

Ненаголошені голосні в коренях слів

■ 1 Прочитайте текст. Що ви знаєте про ці страшні часи в житті українського народу?

Лілії

Це було в давнину, коли в широкі степи України залітали татарські орди. Горіли села, голосили матері. Лилась кров, лились **сльози**. Старших **людей** татари рубали, молодих дівчат і хлопців забирали в полон.

В одному селі росли й розцвітали **вродою** чорноокі красуні. Були вони ніжні, як білий цвіт **лілії**.

Одного разу на село налетіли татари. Дівчата, щоб не потрапити в неволю, втопилися в глибокій річці.

На світанку на темній річковій воді з'явилися пуп'янки невідомих квітів. Зійшло сонце. Його проміння освітило згарище на місці села. А невідомі

квіти розцвіли білим цвітом. Здавалось, що ніжні руки дівчат тягнуться до сонечка.

Увечері, коли зайшло сонце, ніжні білі квіти сховались від чорної ночі під воду.

З того часу прекрасні білі лілії просинаються з сонцем і засинають з його заходом. (Народна легенда)

Орда – назва війська у тюркських народів.

Згарище – місце, де була пожежа.

1. Доведіть, що це текст-розповідь.
2. Визначте зачин, основну частину і кінцівку.
3. Знайдіть частини тексту, що відповідають кожному пункту плану.

Орієнтовний план

- I. Татарські орди в українських степах.
 - II. Чорноокі красуні.
 - III. Щоб не потрапити в неволю.
 - IV. Білі пуп'янки на чорній воді.
4. Перекажіть усно текст за поданим планом.
 5. До поданих слів доберіть синоніми з дужок: **врода, пуп'янки, згарище, потрапити в полон** (бутони, бути поневоленим, краса, попелище).
 6. Випишіть з тексту антоніми до виділених слів: **зійшло сонце, старі люди, засинають лілії, білі пуп'янки**.
 7. З яких звуків складаються слова **вродою, розцвітали, кров**? Чим відрізняються голосні звуки від приголосних? Як вимовляються приголосні в словах **пуп'янки, розцвітали, чорної, татарські**?
 8. Подані слова поділіть на склади. Поставте наголос. Як вимовляються ненаголошені [e], [u]?
- Лилися, налетіли, широкий, село, глибокий.**
9. З тексту, починаючи зі слів: „Одного разу на село налетіли татари...”, випишіть всі спільнокореневі слова, визначте в них корінь.

2 Прочитайте речення. Чи згодні ви з висловленою думкою? Як ви її розумієте?

Нещасна, неправдива людина, що добровільно **зрікається рідної мови**. Щаслива, праведна людина, що в радості і горі будує слово **своєї землі**.

(Б. Харчук)

1. Як ви розумієте слова „...будує слово своєї землі”?
2. Назвіть звуки і букви у виділених словах. Яка буква в цих словах не позначає жодного звука? З якою метою вона вживається?
3. Які букви в цих словах позначають два звуки?

3 Прочитайте текст. Доберіть заголовок.

Народні звичаї охоплюють усі ділянки суспільного, громадського та родинного життя.

Звичаї – це ті неписані закони, якими керуються в найменших щоденних і найбільших всенаціональних справах. Звичаї, а також мова об'єднують окремих людей в один народ, в єдину націю.

В усіх народів світу існує *повір'я*, що той, хто забув звичаї своїх *батьків*, *карається* людьми й Богом. Він блукає світом, як блудний син, і ніде не може знайти при-тулку та пристановища. (О. Воропай)

1. Які звичаї вам до вподоби? Складіть вдома письмову розповідь про один із них.
2. Визначте тему та ідею тексту.
3. Проаналізуйте його будову.
4. Визначте тверді і м'які, дзвінки і глухі приго-лосні у виділених словах тексту.

4 Виразно прочитайте вірш. Поміркуйте, про що в ньому йдеться.

Ти зрікся мови рідної. Тобі
Твоя земля родити перестане,
Зелена гілка в лузі на вербі
Від доторку твого зів'яне!
Ти зрікся мови рідної. Нема
Тепер у тебе роду, ні народу.
(Д. Павличко)

1. Розкажіть про голосні звуки української мови.
2. Поясніть звукове значення букв *я, ї* у словах тексту.

5 Подані слова запишіть у дві колонки. У першу колонку – слова, в яких однакова кількість букв і звуків, у другу – слова, в яких звуків більше, ніж букв.

Рідної, землі, зів'яне, юність, кузня, пісня, корінець, паляниця, сузір'я, по-рядок, єдність, школяр, декларація, незалежність.

- Складіть з декількома словами речення.

6 Прочитайте подані слова.

Господиня, хазяїн, традиції, коломийки, козак, вуличка, подруга, виразно, читання, лилася, ділянка.

1. Спишіть слова, поділивши їх на склади. Визначте, голосним чи приголосним звуком закінчується кожен склад.
2. Поставте в словах знак наголосу. Охарактеризуйте кожен склад.

7 Спишіть. Вставте пропущені букви. Який спосіб перевірки ви застосували до кожного слова? В разі потреби звертайтеся до орфографічного словника. Позначте в словах орфограму „літера *е-и* в коренях і суфіксах слів”.

Під осінніми в...сокими зорями **зат...хають** оселі, і тепер стає чутнішою мова роси, напівроздягнених д...рев і вчорнілих задуманих соняшників, що вже не тягнуться ні до сонця, ні до **зірок**.

Мене все ж...ття ваблять і хвилюють зорі – їхня довершена і завжди но-ва краса, і таємнича мінливість, і д...вовижні розповіді про них. Та й перші спогади мого д...тинства починаються з зірок.

І тепер, проживши піввіку, я згадую дал...ке в...чірне стависько, **пот...мні-лі** в жалобі трави, що завтра стануть снігом, в...летенські шоломи копиць, останній срібний дзвін коси і перший скрип д...ркача, і соняшник вогнища під косарським таганком, і пофоркування невидимих коней, що зайшли в туман, і тонкий посв...ст дрібних чирят, що струшують зі своїх крилець росу, і д...тячий схлип річечки, в яку на все літо повходили м'ята, павині вічка, дикі півники, та й не журяться, а цвітуть собі. (М. Стельмах)

Ва́бити – манити, приваблювати, принаджувати.

О чарівнице – природо! Навіщо ти мене вабиш своїми чарами.

(П. Мирний)

Чі́рка – мала дика качка; чир'ята–каченята.

Деркач – перелітний птах, що має скрипучий крик, жовтувато-буре оперення.

Таганок – залізний обруч на ніжках, на який ставлять чугун, готуючи їжу на багатті; триніг, триніжок.

1. Розкажіть про найкращий осінній день, який вам запам'ятався.
2. Пригадайте, на які значущі частини поділяються слова.
3. Розгляньте, з яких значущих частин складається слово **потемнілі**?

§ 2. Частини мови. Іменник. Прикметник

1 Уважно прочитайте текст. Доберіть заголовок.

Один турист вирішив пуститися в мандри по зарубіжних країнах. Він добре спорядився, вивчив напам'ять кілька іноземних словників і вважав себе цілком готовим до подорожі. Та першого ж дня, ступивши на чужу землю, турист зазнав невдачі. Йому було дуже важко порозумітися з місцевими жителями навіть у найпростіших питаннях.

Отже, щоб опанувати мову, не досить знати її словниковий склад. Треба ще вміти змінювати слова, відповідно поєднувати їх між собою, будувати речення. Правила, за якими все це робиться, разом взяті, становлять граматику.

Кожне значуще слово в потоці живого мовлення має якийсь рід, число, відмінок, особу, час і т.д., тобто воно може бути тільки в певній граматичній формі. Граматика – ніби чудесний механізм, який змінює слово так, що воно стає здатним цілком точно передавати думку. (А. Матвієнко)

1. Доведіть, що в поданому тексті поєднуються розповідь та роздум.
2. Визначте тему тексту.
3. Визначте, якою частиною мови є кожне слово першого речення. Якою частиною мови є слова **я, ти, він, мене**?
4. Складіть план тексту.
5. Що означає іменник? На які питання відповідає? Назвіть іменники з першого абзацу тексту. Назвіть прикметники в цьому абзаці. Поставте питання до кожного прикметника.

Вживай правильно!

Вдома на мене чекає лист від подруги.

Чекати на когось, на щось.

Опанувати мову – оволодіти мовою.

- 2 Пригадайте вірш Д. Білоуса „Злитки золоті”. Випишіть назви частин мови. Зверніть увагу на те, як поет визначає частини мови. Порівняйте ці визначення з тими, що вивчили в молодших класах. Що спільного й відмінного в цих визначеннях?

Злитки золоті

Чи ти задумувавсь, відкіль оті
у нашій мові злитки золоті?

Як намистини, диво калинове –
частини мови!

Який співець, поет, який письменник
уперше слово вигдав – **іменник**?

Іменник! Він узяв на плечі
велике діло – визначити речі...

Ну а **візьмімо** назву **дієслово**?

Само підказує, що діє слово...

Прикметник дасть іменнику – предмету
якусь його ознаку чи прикмету.

Числівник може визначить тобі
число речей, порядок при лічбі.

А поспитай звичайного **займенника**,
за кого він у мові. За іменника...

Або задай запитання **прийменнику**,
при кому він. Звичайно, при іменнику
(хоч він готовий першу – ліпшу мить
займеннику й числівнику служить).

Прислівник звук, незмінюваний в мові,
ознаки різні виражать при слові.

Сполучник каже: скромну роль я маю,
але слова я в мові сполучаю!..

1. Що називається іменником? Як визначити рід іменника? Як визначити відмінок іменника?
2. Що називається прикметником? Як змінюються прикметники? Як визначити рід, число, відмінок прикметників у реченні? Які закінчення мають прикметники в називному відмінку множини?

- 3 Запишіть текст, розкриваючи дужки. Визначте рід, число, відмінок кожного іменника. Виділіть в них закінчення.

Щовесни люди чекають на (делека) з (нетерпіння). Не люблять птахи селитися далеко від (людські домівки), біля покинутих людьми хат. Люди залишили (оселя), то й нема там більше (радість), ні для кого стерегти (щастя)...

1. Які символи України ви знаєте? Розкажіть про них.
2. Розгляньте малюнок. Складіть його опис.

4 Провідмініяйте іменники.

Оселя, радість, щастя, птах, завдання, квітець.

- Складіть і запишіть речення з трьома іменниками. Визначте, якими членами речення вони є.

5 Прочитайте текст. Чому текст можна назвати роздумом з елементами розповіді?

Над бурхлив... річкою Стриєм у передгір'ях Карпат розташоване галицьке місто Стрий, що є побратимом з молдовськ... містом Бельці. Стриєм в Карпатах звуть дядька.

Чому так називають місто? Існує давня легенда. Там, де зараз околиці Стрия, шуміли похмурі ліси. Між крут... берегами увивалася глибок... річка. Вздовж неї проліг купецьк... шлях на захід, яким їздили з крамом за гори. Дядько з синами свого старш... брата часто нападали тут на купців. Отож цього дядька стрием всі звали. Немало людей загубив марно старий, грабуючи скарби купецькі.

Згодом й це місце саме тому назвали Стриєм. Село виросло в городище, а потім стало красив... містом Стриєм.

(Легенда)

Крам – предмет торгівлі (звичайно фабричного виробництва); товар.
Крамниція – приміщення для роздрібної торгівлі; магазин.

1. Спишіть, вставляючи замість крапок закінчення.
2. Визначте рід, число, відмінок прикметників.
3. На підставі прикладів зробіть висновок, чому іменник належить до певного роду, а прикметник змінюється за родами: молдовський звичай, молдовська земля, молдовське місто, молдовські пісні.
4. Яка роль прикметників у мовленні?

6 Спишіть, вживаючи прикметники у потрібній формі.

В (карпатська) долині, в (цікава) легенді, в (бурхлива, глибока) річці, (купецькі) шляхами, в (похмурі) лісах.

1. Визначте відмінки прикметників, виділіть закінчення.
2. Вкажіть, з яких значущих частин складаються виділені слова.

7 Доберіть до поданих іменників прикметники. Утворіть з ними словосполучення.

Ліс, традиції, обряд, колір, клімат, радість.

1. Провідмініайте (усно) словосполучення *похмурий ліс, давній звичай*.
2. Введіть ці словосполучення в речення.

8 Прочитайте виразно уривок з вірша.

Як веселонька блискуча,	В казці, в пісні легкокрилій,
Переливна, миготюча,	В юних спогадах ідилій,
По моїй країні милій	Мов струмочок, стугонить.
Мова дивная дзвенить,	(Г. Чупринка)

1. З'ясуйте за словником значення слова *ідилія*.
2. Визначте відмінок іменників, що вживаються в поданому уривку.
3. Знайдіть у тексті словосполучення „іменник + прикметник”.

Миготюча – така, яка з'являється на короткий час і зникає.

Стугоніти – створювати глухі, одноманітні чи ритмічні звуки.

9 Розгляньте малюнок пам'ятника Штефану чел Маре скульптора О. М. Племедея.

1. Розкажіть, що ви бачите на ілюстрації.
2. Дізнайтеся про великого господаря Молдови Штефана чел Маре. Складіть і запишіть розповідь про нього (6–7 речень).
3. Підкресліть іменники і прикметники.

Зв'язне мовлення

Види помилок. Робота над виправленням помилок, допущених у творі

- 110** Розгляньте таблицю і скажіть, які види помилок можуть бути в письмовому переказі чи творі (в змісті, мовленнєві, граматичні, орфографічні, пунктуаційні). Наведіть свої приклади.

Основні види помилок, які можуть трапитися в письмовому переказі чи творі

Види помилок	У чому суть помилки
Змістові (З)	Тема розкрита неповно, є щось зайве Про щось сказано недостатньо Думки викладаються непослідовно Нечітко розкривається основна думка
Мовленнєві (М)	Ужите не те слово Ужите зайве слово Невиправдано повторюються схожі слова Невиправдано повторюються схожі речення
Граматичні (Г)	Неправильно утворене слово Слово вжите не в тій формі Неправильно побудоване речення
Орфографічні (О)	Неправильно написані слова
Пунктуаційні (П)	Неправильно розставлені розділові знаки

- 111** Працюємо в парах! Перевір твір про Штефана чел Маре у сусіда по парті. З'ясуй за таблицею, які види помилок допущено.
- 112** Прочитайте уривок з учнівського твору. Знайдіть у ньому мовленнєві помилки. Виправте текст і запишіть його. Чи можна назвати мовлення багатим, якщо в ньому вживаються одноманітні слова і речення, повторюються ті ж самі слова? Скажіть, як, на вашу думку, домогтися, щоб мовлення було багатим і виразним.

Максим дуже любить пташок. Ще взимку Максим зробив шпаківню і повісив її під вікном на високій груші. Поки шпаки не прилетіли, в шпаківні оселилися горобці. Горобцям було тепло в шпаківні зимою.

Максим радів з того, що йому шпаківня стала оселею не тільки для шпаків, а й для горобців. З приходом весни жваві цвіркуни вже рідко залітали в шпаківню, ніби знали, що до неї прилетять шпаки.

- 113** Прочитайте. Знайдіть граматичні і мовленнєві помилки. У чому їх суть? Виправте і запишіть відредаговані речення.

Настала літо. Вітирець гайдає трави, м'які шовкові листя. Трави співають свою радісну пісню. У полі зацвіли волошки і ромашки. Жовтим оком дивитися ромашки. Наче шматок небесної блакиті з трави виглядають волошки. Пишається білими пелюстками ромашка.

- 14** Прочитайте твір учня. У виділених словах знайдіть помилки. Перепишіть текст, виправляючи їх.

Літній відпочинок

Влітку я відпочивав **в силі**. В **силі** змієюю протікає річка з мальовничими **бирегами**. Там **ростут** завжди привітні верби, над водою **літают бапки**, виблискуючи на сонці своїми прозорими крильцями.

Теплий літній **вітерец** розгойдує тоненькі віти верб, які схожі на розплетені коси. Я любив **ховаться** в **їхні** тіні, закидати вудочку і чекати, коли клюватиме риба. Я ніколи не повертався з річки до бабусі з порожнім відром. Як добре влітку в **силі**!

- Визначте, чи достатньо розкрита тема і основна думка твору. Чи відповідає зміст твору заголовку? Свою думку обґрунтуйте.

§ 3. Числівник

- 1** Прочитайте.

Колись давно жила собі бабуся, збирала зілля та лікувала ним людей.

Знайшла якось вона в лісі немовлятко. Мало воно всього місяців шість, але вже говорило. Зраділа стара, узяла хлопчика, виховує. Назвала його Іванком.

Сповнився хлопцеві рік. Дала йому бабуся кухлик відвару зілля, випив Іванко й виріс, наче на п'ять років старшим став. Щороку стара хлопцеві відвар давала. За п'ять років став з Іванка багатир.

Прилетів якось у ті краї лютий змій. Оселився край одного села і почав вимагати найкращу дівчину собі за дружину.

Повела бабуся Іванка в лісові хащі, вдарила тричі ногою об землю. Відкрилася перед ними печера. Стоїть у печері кінь, висить на стіні меч, а в кутку стоїть діжка. Випив Іван аж три кухлі відвару з діжки й таку силу в собі відчув після третього кухля, що коня зміг би підняти.

(За мотивами народної казки)

Тішитися – радіти, радуватися.

Зілля – лікувальні трави.

Хащі – зарості, нєтрі, чагарникі.

Немовля – дитина до року: та, що ще нічого не мовить.

Обережно: наголос!

У собі, при собі, жити-живемо, живетє-жилá. Я́кось – одно́го ра́зу.
Яко́сь – невідо́мо як, як-небу́дь; да́ти – да́си, дасть, дамо́, даду́ть, дала́.

- Складіть план тексту.
- Визначте тему.
- Доведіть, що це текст. Звірте свої міркування з поданим зразком.

Зразок міркування

В цьому тексті йдеться про подію, що розгортається в часі та просторі. Головною метою є розповідь про бабусю. Встановити, що подія розгортається, нам допомагають стрижневі слова: *бабуся жила..., збирала ..., лікувала ..., знайшла немовлятку ..., дала кухлик відвару ..., щороку відвар давала ..., повела в хащі, вдарила тричі ногою об землю.*

Те, про що йдеться в тексті, є його **темою**. **Тема** розкривається в мікротемах.

Мікротема – це частина однієї загальної теми тексту. Автор тексту, висловлюючи думку, поступово розвиває її, ніби рухається по сходинках. Як правило, мікротема розкривається кількома реченнями в тексті. Визначити в тексті мікротеми, дати їм заголовки – означає скласти план тексту.

Тема цього тексту розкривається в чотирьох мікротемах.

Перша мікротема „знайшла бабуся немовлятку”, другою є „щороку давала йому відвар зілля”. Третьою буде „лютий змії”, а четвертою – „лісова печера”.

Особливістю тексту-розповіді є заміна іменників займенниками:

Бабуся – вона. Немовлятко – воно. Хлопчика – його.

У тексті-розповіді речення немовби чіпляються одне за одне, як кільця ланцюга. Думка немовби перетікає із попереднього речення в наступне.

1. *Доберіть заголовок. Знайдіть зачин, основну частину, кінцівку.*
2. *Перекажіть казку, додавши кінцівку.*
3. *Знайдіть в тексті числівники. Що вони означають? На які питання відповідають?*
4. *Наведіть приклади числівників, що означають порядок предметів при лічбі.*

2 **Перепишіть прислів'я, приказки та усталені вирази. Визначте в них числівники, до кожного поставте питання і запишіть його в дужках.**

Зразок. За двома (за скількома) зйцями не женись, бо жодного не піймаєш.

1. Дві гори еднають хмари, а двох людей – справи. 2. Краще помилувати десятих винних, ніж покарати одного безвинного. 3. Наговорив сім мішків гречаної вовни і всі неповні. 4. Обходити десятою дорогою. 5. Відчувати себе на сьомому небі.

- *Подумайте в яких ситуаціях вживають усталені вирази 4 і 5. Складіть такі ситуації усно.*

Числівники, що означають число (п'ятнадцять, шістсот), певну кількість предметів як одне ціле (четверо учнів), відповідають на питання *скільки?*

Числівники, що означають порядок предметів при лічбі, відповідають на питання *котрий? який?:* восьмий, дев'ятий.

3 **Перепишіть речення, розкриваючи дужки. Числівники запишіть словами. Поставте до числівників запитання.**

1. Найбільший острів з...мної кулі – Гренландія – вкритий шаром криги до (2000) метрів завтовшки. Найбільша пустеля на З...млі – Сахара. Її площа близько (7) мільйонів квадратних кілометрів. 2. У Молдові знаходит...ся найбільше село в Європі – Конгаз. 3. На півночі Республіки Молдова знаходят...ся (2) водоспади: Циповський і Сахарна. 4. У Молдові взяті під охорону (31) ландшафт і (92) геологічних пам'ятники.

4 Прочитайте.

Народна художниця Катерина Білокур

Народилася в селі Богданівці на Київщині в бідній селянській родині 7 грудня 1900 року. Самотужки опанувала грамоту, потайки від батьків вимальовувала перші картини звичайним вуглем на домотканому полотні. Згодом сама проникла до таємниць техніки живопису. Пензлі для роботи вживала лише власного виробництва: із звичайних тхорячих волосинок, вишневих гілочок. Написала Катерина Білокур більше 20 картин. Найвідоміші картини: „Квіти і березоньки вночі”, „Польові квіти”, „Квіти в тумані” – експонувалися на багатьох світових виставках. Богданівська чародійка заворожила глядачів яскравими фарбами, химерними візерунками, фантастичними композиціями. Казкове плетиво троянд, маків, мальв, півоній глибоко зворушує, приносить естетичну насолоду. Твори Катерини Білокур наповнені світлом, сонцем, радістю, наснажені великою любов'ю до рідної землі.

Пензлик – прикріплений до ручки пучок щетини, волосу або шерсті, що використовується для нанесення фарби, клею...

Наснага – сила, енергія, снага.

Химерні візерунки – незвичайні, чудернацькі, які викликають подив.

1. Назвіть, яких народних художників України і Молдови ви знаєте.
2. Чому цей текст слід вважати розповіддю? Доведіть свою думку, користуючись зразком міркування.
3. Перекажіть текст.

5 Перепишіть речення, розкриваючи дужки. Числівники запишіть словами. Поставте до числівників питання.

Населення Молдови становить майже 4 000 000. Наша республіка має спільні державні кордони з (2 країна): Румунією та Україною.

Найбільшими є (2 річка) Молдови: Прут та Дністер. Площа нашої країни становить (33 846 кілометр).

1. Складіть інформацію про площу та населення вашого міста (села). Числа запишіть словами.
2. Підготуйте усну розповідь «Моя мала батьківщина в цифрах».

§ 4. Займенник. Дієслово

1 Прочитайте.

Дрібні осінні дощики зовсім не схожі на літні грози. Вони йдуть безперестанку. Земля вже не просихає скоро. Вітер дме постійно, далеко розносить стигле насіння дерев і трав. Листя на деревах починає зрідка жовтіти ще наприкінці серпня. У вересні ви помічаєте, як на все ще зеленій березі з'являються зовсім жовті, золотисті листочки. Першою розвивається береза. Вона ж першою починає жовтіти. З кожним днем все більше і більше стає жовтого листя. Незабаром і тремтлива осика зробиться уся червона, багряна, золотава, але поривчастий осінній вітер зриває й це останнє вбрання. Він крутить в повітрі легким листям, устеляє ним мокру землю. (К. Ушинський)

Дути – дму, дмеш, дме (про природні явища), але: дмухати, дмухаю, дмухаєш на людину. Ми дмухаємо на гарячу картоплю.

Береза розвивається – тобто розкриває бруньки.

- Доведіть, що поданий текст є описом.

Зразок міркування

Опис – це перелік характерних ознак, властивостей предмета. На відміну від розповіді, в ньому немає розвитку, розгортання подій. Тут лише перелічуються певні ознаки предмета чи предметів. Опис схожий на картину чи фотокартку, де відбито якийсь момент.

В поданому тексті загальна осіння картина складається із опису окремих предметів. В описі виділяють „дане” та „нове” завжди.

„Дане” (д)

Дрібні осінні дощики
земля
вітер
листя на деревах
золотисті листочки
тремтлива осика

„Нове” (н)

не схожі на літні грози
не просихає скоро
дме постійно, розносить насіння
починає жовтіти
на зеленій березі
стоїть уся червона

1. Випишіть з тексту займенники, визначте особу. Пригадайте, на кого чи на що вони вказують.
2. Випишіть 4 дієслова: по одному в неозначеній формі, теперішнього, минулого та майбутнього часу. Визначте дієвідміну у виписаних дієсловах.

2 Прочитайте вірш.

Рідна земля

Ти даєш мені сонце погоже,
І повітря даєш, і снагу...
Не вславляти тебе я не можу
Отаку, як життя, дорогу.

Я – людина. Життя собі в груди
Із грудей твоїх вірно взяла.
І куди не піду, то повсюди
Я несу твою частку тепла.

(В. Ткаченко)

1. Чи дорога тобі твоя земля? Чому?
 2. Випишіть з тексту вірша дієслова. Зазначте в них час, рід, де можливо, та дієвідміну.
 3. Запишіть всі дієслова з тексту у формі другої особи однини: **бачиш...** Виділіть закінчення. Зробіть висновок щодо правопису дієслів у формі другої особи однини.
 4. Вивчіть вірш напам'ять.
- 3** Розгляньте малюнки і складіть їх опис – 3–4 речення. Доберіть заголовок. Користуйтеся зразком міркування вправи 1.

1. Визначте тему.
2. Підкресліть дієслова. У якому часі вони вжиті?

4 Виразно прочитайте вірш. Подумайте, який заголовок можна до нього дібрати.

* * *

Як на картині Левітана¹,
Сумної сповнена краси,
Лежить земля золототкана,
Стоять задумані ліси.
І літо бабине із злата
Снує ледь видимі нитки,
А на полях кипить робота –
Копають, возять буряки.

Люблю я цей пейзаж осінній,
Червоно-зелено-злотий,
Коли вечірнє сонце тіні
На берег кидає крутий.
Коли його сумирна ласка
Лишає на землі сліди
І тихий вечір, ніби казка,
Спада на села і сади.

(С. Крижанівський)

Пейзаж – загальний вид місцевості; картина природи.

Бабине літо – погодні теплі дні на початку осені.

Ледь видимі нитки – павутиння, що є ознакою погожих днів осені.

Сумірний – спокійний, лагідний.

1. Розкажіть, чи доводилося вам спостерігати щось подібне в природі.
2. Знайдіть рядки тексту, що є описом. Доведіть свою думку.
3. За закінченням дієслів встановіть їх дієвідміну, час, особу.
4. Скільки речень у вірші? Які вони – прості чи складні?

5 В яких ситуаціях так кажуть? Поясніть написання не з дієсловами. Розкрийте дужки і вставте пропущені букви.

До чужого рота (не) приставиш ворота. Скажеш – (не) вернеш, напишеш – (не) зітреш, вирубаєш – (не) приточиш.

Для того і муха на світі, щоб лінивці (не) спали. З леж (не) справиш одежі, а з спання (не) купиш коня.

(Не) відкладай на завтра те, що мож...ш зробити сьогодні. Що вмієш робити – за пл...чима (не) носити. Удача сама (не) прийде, її робота за руку прив...де.

1. Розберіть за будовою дієслова **приточиш, відрубаєш, спали**.
2. Два дієслова розберіть як частину мови.

Зв'язне мовлення

Текст. Типи мовлення

6 Прочитайте. Доведіть, що перед вами текст. Доберіть до нього заголовок.

Осінь відходила. Вона вже зробила своє. Косим тендітним промінням сонця визолотила на деревах листя, рясними дощами, як дитину, викупала

¹ Ісаак Левітан – відомий у всьому світі російський художник. Його картина „Золота осінь” вважається неперевершеним твором живопису.

його, тихими ночами і в морозні ранки посріблила кожен листочок, вкриваючи його ніжними візерунками інею. Потім, награвшись листям досхо-чу, буйними вітрами, мов незримою рукою, зняла з дерев розкішне багряне вбрання і встелила ним, мов строкатим килимом, землю. (Ю. Збанацький)

Тендітне проміння – м'яке, ласкаве.

Тендітна п'яночка – ніжна, струнка.

Награтися досхо-чу – вволю, скільки завгодно, вдосталь.

Строкатий – забарвлений у різні кольори, барвистий, квітчастий.

1. До якого типу належить цей текст? Доведіть. Зверте свої міркування з поданим зразком.
2. За допомогою яких дієслів розкривається послідовність дій осені?
3. Знайдіть дієслова, вжиті в переносному значенні.

Зразок міркування

В цьому уривку речення розташовані в певній послідовності. Про це свідчить заміна іменників в наступних реченнях займенниками:

Осінь – 1. Вона – 2. Визолотила *листя* – викупала *його* – 3. Зняла *вбрання* – встелила *ним* – 4.

Тема тексту – це пізня осінь. Ця тема доводиться всіма наступними реченнями, вона розгортається, розкривається.

Саме розкриття теми й прийнято називати **основною думкою тексту**. В нашому тексті тема і основна думка збігаються, і їх можна передати заголовком „Пізня осінь”. Цей текст є розповіддю.

7 Прочитайте. Доведіть, що перед вами текст. Назвіть його тему та основну думку. Доберіть заголовок.

Минали дні. Листя на деревах жовкло, хилилася й висихала трава, безжалісний вітер обдирав гілки, й ті стирчали чорні, голі, розхитуючись під похмурим сірим небом.

Якось уранці Бембі прокинувся від холоду. Холод проймав його і поколював сотнями гострих колючок. Ще не розплющивши очей, оленя відчуло, що в повітрі потягло чимось незвичним, зовсім-зовсім новим. Бембі сторожко визирнув зі своєї схованки. Все навкруги було вкрите чимось білим.

– Це сніг, Бембі, – сказала йому мати, – виходь, пострибай трохи, не бійся!

Обережно-обережно Бембі ступив на сніг. Його копитця зразу ж глибоко пірнули в пухнасту, м'яку ковдру. Оленяті доводилось високо здіймати ноги, щоб переступати. Знову й знову він підкидав сніжні хмарки та пластівці снігу – наче мерзле листя спадало оленяті на спину й на ніс. Сніжинки лоскотали горло й кололи очі.

(У. Дісней)

Стирчати – стриміти.

Стóрожко – обережно

Стрибати – брикати.

Пластівці – тут: сніжинки.

1. Чи можна речення, пов'язані між собою за змістом та граматично, розташувати довільно? Спробуйте це зробити.
2. Доведіть, що в тексті поєднується розповідь із описом.
3. Зробіть аналіз слів **безжалісний**, **відчуло** за будовою.
4. З останнього речення випишіть дієслова, поставивши їх у формі 3-ї особи множини теперішнього часу, виділіть закінчення. Складіть з ними два речення.
5. Ще раз прочитайте текст. З'ясуйте, яку нову інформацію несе в собі кожне наступне речення.

Вживай правильно!

Розплющити очі; розгорну́ти книгу, парасо́лку;
відчиніти вікно, двері; відкрити нову́ школу, планету.

8 Прочитайте текст. Доберіть заголовок.

Мав цар єдину дочку. Та одного разу царівна зникла. Скрізь її шукали, та так і не знайшли.

Приснився цареві сон, ніби вкрав його дочку семиголовий змій та заніс на верхівку найвищого дерева. Там і живе полонянка.

Наказав цар розшукати найвище в країні дерево. З усього світу зійшлися багатирі, та нікому не вдалося на те дерево вилізти.

Прийшов до царя бідний свинарчук і просить, щоб дали йому три міцних кожухи. Наказав цар дати. Поліз свинарчук на дерево. За перший день порвав перший кожух на клапті. За другий день від другого кожуха клоччя зашилилося. Вбрався хлопець в третій кожух і доліз до верхівки дерева.

Дивиться – а серед гілля палац стоїть. З одного вікна царівна визирає, з другого змій сім голів вистромив та вогнем на свинарчука дихає.

(За мотивами народної казки)

1. Доведіть, що це розповідь.
2. Визначте тему та мікротему тексту. Складіть план.
3. Слова **просить, розшукати, залишишся** розберіть за будовою. Поясніть їх правопис.
4. Доберіть до слів **полонянка, палац, вистромити, клаті** синоніми з довідки.
Довідка. **Замок, хорони, бранка, шматки, клоччя, невільниця, висунути.**
5. Напишіть переказ за самостійно складеним планом. Додайте самостійно складену кінцівку.

§ 5. Прислівник

1 Прочитайте.

Вінки з'явилися ще в сиву давнину і були пов'язані у слов'ян із культом Сонця. На честь його у певні дні літа люди обов'язково плели із квітів, трав вінки, які потім урочисто одягали на голову. На свято Івана Купала дівчата ввечері вінки кидають у річку, щоб дізнатися про свою долю, свого судженого.

Ще в Давньому Римі існували громадянські вінки із дуба, маслинові – в нагороду за укладення миру; тріумфальні (з лавра) – ними завжди увінчували переможців у боях і змаганнях, похоронні – з кипарису та ялини, весільні – з різних трав і квітів. Широко відомі почесні вінки з мирта та вінки зневаги з тернини. Терновий вінок як символ праведного мучеництва згадано в Євангельських оповідях про Христа.

Весільний вінок охороняє наречену від поганого ока, крім усього іншого.

1. Як ви вважаєте, що в наш час символізує весільний вінок?
2. Доведіть, що це текст.
3. Визначте його тему та основну думку.
4. Випишіть із тексту словосполучення „дієслово + прислівник”. Поставте до прислівників запитання.
5. Доберіть до прислівників спільнокореневі прикметники. Поставте до прикметників запитання. Зробіть висновки.

2 Прочитайте. В яких ситуаціях ми вживаємо ці стійкі вирази?

1. Яка корова багато реве, та мало молока дає.
2. Язиком сяк і так, а ділом ніяк.
3. Добре роби, добре й знайдеш.
4. Посієш вчасно, то й виродить рясно.
5. Вище голови не стрибнеш.

1. Спишіть речення. Знайдіть в них прислівники. Поставте до них питання.
2. Доберіть прислівники-антоніми.

3 Спишіть прислівники. Запам'ятайте їх правопис. Складіть з декількома речення.

Вчора, додому, вниз, надвечір, вранці, ввечері, раз у раз, рік у рік, напам'ять, кінець кінцем, день у день, час від часу, на диво, спочатку, наперед.

4 Спишіть, розкриваючи дужки, вставляючи пропущені букви.

Сон

Ця рослина дуже **любить** ст...пові **трав...янисті** схили та узліс...я. Вона дуже гарна. Ст...бло та лист...я її густо опушені, дзвоникоподібна квітка має шовковисті пелюстки – всередині лілові, а (зі) споду сизуваті.

Квітка тонко відгукує...ся на зміну погоди. На дощ чи негоду вона міцно стуляє п...люстки і схиляє...ся нижче до землі – „засинає”. Така пов...дінка влучно відбиває...ся у назві **рослини** – „сон”.

1. Якими частинами мови є виділені слова?
2. Прислівники підкресліть.

5 Виразно прочитайте вірш.

Рідний край

Бори сині, ріки чисті,
Ниви рівні, колосисті,
Чи у щасті, чи в неволі –
Не забуду вас ніколи.
Завтра так само, як нині,
Вдома, як і на чужині,
Рідний краю, рідні люди,
Я вас люблю всіх і всюди!

(Б. Лепкий)

1. Погрупуйте слова за такими частинами мови: іменник, прикметник, дієслово, займенник, прислівник. Запишіть їх.
2. Вивчіть вірш напам'ять.

§ 6. Прийменник. Сполучник

Незмінювані слова *в, на, від, у, при, з, за, над, через, перед, між, для, з-за, з-під, поза* – **прийменники**. Вони виражають відношення між словами в словосполученні й реченні. Прийменники здебільшого стоять при іменнику.

Службові слова *і, й (і), та (і), а, але, бо, зате, проте, щоб, однак, або, чи* – **сполучники**. Вони служать для з'єднання однорідних членів і частин складного речення.

Ці слова не називають ні предметів, ні ознак, ні дій і не є членами речення.

1 Виразно прочитайте уривок з вірша. Яка його основна думка?

О мова українська! Ти – вода
З кринички, над якою гнуться верби,
Холодна, і прозора, і проста.
А без води я вже давно помер би.

(Ю. Бедрик)

1. Визначте тип тексту. Обґрунтуйте свою думку.
2. Назвіть в уривку прийменники і сполучники.
3. З якими частинами мови вживаються прийменники? Як з ними пишуться?
4. Яка роль сполучників у реченні?

2 Прочитайте текст. Знайдіть у ньому прийменники.

Вилетіла з вулика бджілка. Літає над пасікою й дослухається. Чує: десь далеко-далеко дзвенять голосні дзвіночки. Летить бджілка на музику дзвіночків. Прилітає до лісу. А то дзвонять квітки конвалії. Кожна квітка – маленький срібний дзвіночок. У середині золотий молоточок. Б'є молоточок по сріблу – лунає дзвін, аж до пасіки лине. Ото так конвалія кличе бджілку. Прилітає бджілка, збирає з квітки пилок... (В. Сухомлинський)

1. Яка тема та основна думка тексту? Доберіть заголовок.
2. Знайдіть порівняння.
3. Яку роль виконують прийменники в реченні? У кого вони „стоять на службі”?
4. Випишіть іменники з прийменниками. Визначте відмінок іменників. Пам'ятайте, що відмінок встановлюється завдяки прийменнику та закінченню іменника чи займенника.
5. Подумайте, чому „по сріблу” – це лише форма місцевого відмінка, хоч питання однакове з давальним? Яка тут роль прийменника?

3 Прочитайте сполучення слів. Два-три сполучення введіть у речення. Підкресліть прийменники.

На мій погляд, на свої роки..., на жаль ..., на щастя ..., бачити на власні очі ..., на кінець року ..., бути на десяту годину ..., прибути на запрошення ..., під час перерви ..., через хворобу ..., через брак часу ...

4 Прочитайте текст.

Раз після дощу виглянуло сонечко і з'явилася кольорова веселка. Хто не гляне на веселку, всяк милується нею. Запишалася веселка та й почала вихвалитися, що вона красивіша від самого сонця. Почуло таку мову сонце та й каже: „Ти красива – це правда, але без мене веселки не буває”. А веселка тільки сміється та ще дужче вихваляється. Тоді сонечко розсердилося і сховалося за хмару – і веселки як і не було. (К. Ушинський)

1. Доведіть, що ці речення є текстом.
2. Доберіть до нього заголовок. Визначте тип тексту. Обґрунтуйте свою думку.
3. Назвіть дієслова, які характеризують **сонечко**, а також ті, що за їх допомогою автор змальовує вдачу **веселки**.
4. Чого вчить нас ця казка?
5. Підкресліть слова, що поєднують однорідні члени речення. Як вони називаються?

5 Прочитайте початок тексту.

У лузі, під гіллястим дубом, була криниця. Одного разу прийшов до криниці хлопчик. Він любив пустувати. Підняв камінь, кинув у криницю.

Камінь упав на дно криниці, закрив джерело. Криниця засохла. Висохла трава, дуб засох. На дубі перестав мстити гніздо соловейко.

Минули роки. Хлопчик став дорослим. Прийшов він якось на те місце. Не стало ні луку, ні дуба, ні соловейка, ні криниці. Довкола пісок і пилюка...

1. Продовжіть текст.
2. Визначте тему та основну думку завершеного тексту. Доберіть до нього заголовки.
3. Вкажіть в реченнях прийменники. Зробіть висновки, як пишуться прийменники з різними частинами мови.
4. Визначте відмінки іменників першого абзацу. Яка роль прийменників у визначенні відмінка?

6 Прочитайте. Спишіть, вставляючи замість крапок пропущені прийменники та сполучники.

1. На розпутті **кобзар** сидить ... на кобзі грає. (Т. Шевченко) 2. Тече вода ... синє море та не **витікає**. (Т. Шевченко) 3. Біда і помучить, і мудрості научить. 4. Брехнею світ перейдеш, ... назад не вернешся. 5. Все **добре** переймай, ... зла уникай. (Нар. тв.) 6. Сонце **востаннє** землі усміхається й тихо ... гори **далекі** ховається. (С. Черкасенко) 7. Люблю людей землі моєї, ... й я землі моєї син. (В. Сосюра)

(Довідка. Та, в, а за, бо.)

1. Як ви розумієте зміст п'ятого речення?
2. Яка роль сполучників у реченні? Поясніть розділові знаки в реченнях.
3. Якими частинами мови є виділені слова?

§ 7. Стилi мовлення

Стиль мовлення – це своєрідна сукупність мовних засобів, що свідомо використовується мовцем за певних умов спілкування.

1 Розгляньте таблицю. Пригадайте, що ви знаєте про стилі мовлення з початкових класів.

Назви стилів	Де використовуються	Основні види висловлювань
Розмовний	У побуті	Розмова на побутові теми, лист до близьких людей
Науковий	У науці, техніці, освіті	Наукова лекція, доповідь, підручник
Художній	У художній літературі	Вірш, оповідання, повість, роман, п'єса, казка
Публіцистичний	У суспільному житті	Промова, виступ, газетна стаття
Офіційно-діловий	В офіційних обставинах	Закони, угоди, ділові папери, постанови

2 Прочитайте тексти. Про що в них йдеться?

I. Конвалія – трав'яниста рослина родини лілейних. Кулясті пуп'янки її розташовані на квітконіжках, що стирчать вгору. Поступово вони дугоподібно схиляються вниз по мірі розпукування.

Із квіток розвиваються спочатку зелені, а при досяганні оранжево-червоні ягоди. У перші роки конвалія не цвіте, і лише через 2–3 роки на кореневищі розвивається велика брунька, з якої навесні з'являються сніжно-білі квіточки, що мають 6 відігнутих зубчиків. Листя прикоренево, довгочерешкове, видовжено-еліптичне. Використовується як лікувальний засіб (Кн. "Лікарські рослини")

II. Конвалія надзвичайно велика, на товстій ніжці, з цілою гірляндою вишуканих білих "ліхтариків". Ніби виточені із слонової кістки, і разом з тим пружні, свіжі, живі, вони сяяли – то в сонячних променях мерехтіли краплини роси. Не квітка, а маленьке божество! Я нахилився до конвалії; вдихнув її пахощі і ніби почув коротку, але проникливу оповідь про інший світ – тонкий, ніжний, гармонійний. (За В. Севаст'яновим)

III. – Оленко, ходімо на леваду.

– А що там цікавого?

– Хіба ж ти не знаєш, що там гарні й корисні квіточки розцвіли.

– Я знаю, це ті, в яких кожна квіточка маленький срібний дзвіночок.

– Так, та ще й у середині золотий молоточок. Б'є молоточок по сріблу – лунає дзвін, аж до пасіки лине. – Мій дідусь каже, що так конвалія кличе бджілку. Бджілка прилітає і збирає з квітки пилок.

1. Які слова використані для опису конвалії в поданих текстах? Порівняйте науковий і художній описи.
2. Чи можна використати перший текст у розмові з подругою? Доведіть свою думку.
3. Перекажіть другий і третій тексти. Чи на одну тему написані вони? Чим відрізняються?

Зверніть увагу!

Науковий і художній описи будуються по-різному.

Науковий опис

1. Що за предмет.
2. Його форма, розмір, колір.
3. З яких частин складається.
4. Для чого вживається.

Художній опис

1. Загальне враження від предмета.
2. Деталі, які підтверджують це враження.
3. Ставлення до описуваного предмета, рослини, явища тощо.

3 Розкажіть про пригоду, яка трапилася з вами. В якому стилі ви будете вести розповідь?

4 Прочитайте тексти.

I. Я, Кругленко Надія Іванівна, народилася 15 травня 1999 року в селі Берлінці Бричанського району Молдови в родині селян...

II. Меншіна – це група людей, яких через їхні фізичні чи культурні ознаки виділяють серед інших у суспільстві... для особливого до них ставлення...

III. Наче біс сидів у хлопцеві! Усі діти як діти – граються, бавляться тихо, лагідно. Федькові ж неодмінно, щоб битися, щоб що-небудь перевернути. Спокій був його ворогом, з яким він боровся на кожному кроці.

1. *Визначте, до якого стилю мовлення належить кожен із текстів.*
2. *В якій галузі життя можливе кожне з висловлювань?*
3. *Напишіть автобіографію за зразком першого тексту.*

5 Прочитайте повідомлення синоптиків.

У республіці сьогодні хмарна погода, з проясненнями, місцями невеликі опади, вітер західний, 7–12 метрів за секунду, поривчастий. Температура 5–7 градусів тепла.

1. *Яка тема цього тексту?*
2. *Як би ви сприйняли поведінку однокласника, якби він на питання, яка погода надворі, відповів би словами диктора радіо?*
3. *Чи доречним буде у цій ситуації сказати: „Ну й погода сьогодні! То густа мряка, то курячий дощ... То сонце сліпить, то вітер голову зриває!“?*

Запам'ятай!

Форма висловлювання залежить від мовленнєвої ситуації, від умов спілкування. Важливо розуміти, де ви говорите і з ким, вміти безпомилково визначити мету спілкування.

6 Прочитайте текст.

Вінок з петрушки

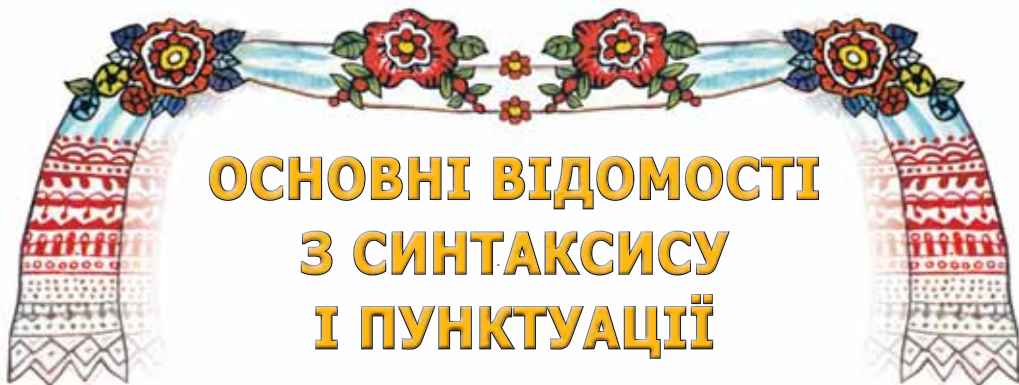
Що ми знаємо про петрушку? Ми знаємо, що в ній повно вітамінів, що її треба їсти щодня. Це ми зараз вважаємо її звичайною, а в Стародавній Греції петрушку особливо шанували. Про неї говорилося в книжках, її вирощували в садах. Чому в садах? Бо з неї плели вінки для героїв. Грецьких героїв і переможців на Олімпійських іграх вшановували так: їм одягали на голову майстерно сплетені з зелені петрушки вінки. Греки бачили, як петрушка діє на людину – знімає втому і зміцнює сили. За це її й шанували. (А. Коваль)

1. *Визначте стиль уривка. Обґрунтуйте свою думку.*
2. *Складіть план тексту.*
3. *Перекажіть уривок за складеним вами планом.*
4. *Вдома знайдіть і запишіть науковий опис будь-якої рослини.*

7 Прочитайте текст.

Мальва **мавританська** – дворічна **трав'яниста** розсіяно-волосиста або майже гола **рослина** мальвових. Те саме, що й калачики мавританські. Стебло прямостояче, циліндричне, просте або від основи розгалужене, 50–150 (250) см заввишки. Листки довгочерешкові, округлі, при основі густоопушені, по краю зарубчасто-зубчасті. Квітки правильні, двостатеві ... (Кн. „Лікарські рослини“)

1. *Визначте, до якого стилю належить текст. Підтвердіть свою думку мовними засобами.*
2. *Визначте, до якої частини мови належать виділені слова.*
3. *Розберіть за будовою слова **дворічна**, **трав'яниста**.*

§ 8. Словосполучення. Речення

У розділі „Синтаксис і пунктуація” вивчаються відомості про словосполучення і речення, правила вживання розділових знаків.

1 Розгляньте таблицю.

Одиниці синтаксису	Приклади
1. Словосполучення	Вишневий садок, чекати на брата.
2. Просте речення	Соловейко в садку, деś в кущах на бузку, весняну, голосну веде пісню свою.
3. Складне речення	Як заграло сонце у росині, соловей озвався на калині.
4. Текст	Тихо над річкою. Спить ще зачарований ліс. Але весну ти ще з хати помічаєш: он як ясніє від ніжного цвіту ...

- Поміркуйте, чим відрізняється словосполучення від речення.

2 Прочитайте.

Прийшла весна, весела, щедра, мила, і молоком облила наш садок. На вербі зацвіли котики. Берізка вдягла свої сережки і готує святкове зелене вбрання.

- Чи становлять ці речення зв'язний текст? Чи можна дібрати до них заголовок? Доведіть свою думку.
- Спишіть. Охарактеризуйте останнє речення.
- Порівняйте слова і словосполучення. Зробіть висновок, чим вони схожі і чим відрізняються. Свої твердження звірте з поданими нижче відомостями.

птахи збиратися дорога	перелітні птахи збираються восени далека дорога
------------------------------	---

Словосполучення, як і слово, використовується для називання **предметів, їхніх ознак, дій**.

Словосполучення характеризує предмет, явище, дію конкретніше, точніше. Складається словосполучення з двох частин: **головної і залежної**.

Залежне слово зв'язується з головним за змістом і граматично.

Змістовий зв'язок встановлюється за допомогою питання, яке ставиться від головного слова до залежного.

багатий урожай

⊗ – головне слово

○ – залежне

словосполучення

який?

Граматичний зв'язок здійснюється за допомогою закінчення (вечірня прохолода, йти стежкою) або закінчення і прийменника (їхати на возі).

3 З поданими словами утворіть словосполучення, поставте запитання до залежних слів.

Кораловий, намисто; на кущі, шипшина. Ранній, осінь; сплести, сітка; із, срібна, нитка; бабин, літо, лісовий, ягода, шарудіти, під, ноги.

● Складіть з утвореними словосполученнями речення.

4 Допишіть потрібні слова.

Чекати (на кого?) ...; опанувати (що?) ...; посуд (який?) ...; наслідувати (кого?) ...; ставитися (як?) ...; оволодіти (чим?) ...

● Зробіть письмовий розбір декількох словосполучень за схемою:

осінній день
(прикметник) (іменик)

5 Прочитайте текст. Доберіть до нього заголовок.

Про калину наш український народ створив безліч легенд, переказів, пісень. У калині він втілює насамперед образ вродливої, ніжної, щедрої душою і вірної серцем дівчини-українки.

Червона калина асоціюється також з отчим краєм, Батьківщиною.

Коли козак вирушав на чужину, мати напувала його калиновим чаєм, давала на дорогу хліб з калиною.

Дівчина-наречена прикріплювала до коня гілочку, що символізувала для козака домівку, матір і кохану. (З журналу)

1. Чому червона калина асоціюється з дівчиною? Розкажіть легенду про червону калину.
2. Запишіть по два словосполучення, які складаються:
 - а) з прикметника та іменника;
 - б) з двох іменників;
 - в) з дієслова та іменника.

6 Прочитайте словосполучення. Гра „Четвертий зайвий”.

1. Подули вітри; сердиті вітри; летить з дерев; останнє листя.
 2. Співають пісню; прощальна пісня; заплакали й завили; зірвані листочки.
 3. Спадають безшумно, на землю; віти дерев; оголені віти.
 4. Дуб не скорився; не скорився осені; кремезний дуб; стоїть гордо.
- Запишіть сполучення слів, які не є словосполученнями. Зверте свої дії з правилом.

Зверніть увагу!

До словосполучень не можуть належати слова, які виступають у реченні підметом і присудком, бо вони утворюють речення: Вітер зати́х.

Не належать до словосполучень і поєднання іменників або займенників з прийменниками (над мостом, зі мною), які є лише засобом граматичного зв'язку між словами.

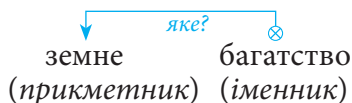
Не утворюють словосполучень незалежні одне від одного слова, зв'язані сполучниками: ліс і поле.

7 Прочитайте речення.

У вересні жовкне й осипається листя каштанів. Тоненька берізка тихо й задумливо завмерла на галявині.

1. Випишіть з речень всі словосполучення.
2. Зробіть письмовий синтаксичний розбір двох словосполучень, вказавши, якими частинами мови є головні й залежні слова.

Зразок письмового розбору словосполучення

8 Складіть текст на тему „Осінь”, використавши матеріал вправи 6, 7.

1. Пригадайте! Що називається реченням?
2. Які бувають речення за метою висловлювання та інтонацією?

За метою висловлювання речення поділяються на **розповідні, питальні, спонукальні**.

Речення, в яких про щось повідомляють, називаються **розповідними**.

Речення, що містять питання, – **питальними**.

Речення, в яких виражається спонукання до дії (наказ, прохання), називаються **спонукальними**.

Кожному реченню властива **інтонація кінця речення**.

У кінці розповідного і спонукального речень ставиться **крапка**, а **знак питання** – в кінці питального: *Ви готуєте виставу за казкою. Ви готуєте виставу за казкою?*

За інтонацією речення бувають **окличні** і **неокличні**. В кінці окличного речення ставиться знак оклику:

- Ви готуєте виставу за казкою?!
- Так, готуємо!

9 Прочитайте.

На зріст він був трохи вищий за чобіт, і його назвали Чубоцел, що по-молдовськи „Чобіток”. Мама його ласкаво звала „Чубо”.

– Чубо! Чубоцел, іди-но сюди! Де ти? Куди ти пропав?

А він дійсно пропадав щодня і з’являвся додому лиш ввечері. (С. Вангелі)

1. Із скількох речень складається цей уривок?
2. Чи становлять вони текст? Чому?
3. Визначте типи речень за метою висловлювання.
4. Прочитайте казку молдовського письменника Спиридона Вангелі „Чубо із Турторика”.

Вживай правильно!

Листа принесли не за адресою.

Автобус не зупиняється на вимогу пасажирів.

Учні беруть участь у різних змаганнях.

Учителі примушують учити вірші напам’ять.

Настрій не повинен бути пригнічений.

10 Прочитайте слова. З поданих слів складіть речення. Чи потребує зміни форма слів?

I. Мова, захоплювати, краса, своя, українська, милозвучність, і.

II. Люди, пташки, спів, ми, а, по, впізнавати, слова.

1. Запишіть побудовані речення.
2. Які ці речення за метою висловлювання? за інтонацією?

11 Прочитайте текст. Визначте межі речень, поставте потрібні розділові знаки.

Ліс ще дрімає в передранішній тиші непорушно стоять дерева загорнені в сутінь рясно вкриті краплистою росою тихо навкрузи мертво лиш де-не-де прокинеться пташка непевним голосом обізнеться з свого затишку.

Ліс ще дрімає а з синім небом уже щось діється воно то зблідне, наче від жаху, то спашне саявом, немов од радощів. (М. Коцюбинський)

Сутінь – смеркання.

Жах – страхіття, страх, боязнь, ляк.

1. Чи доводилося вам бувати влітку на світанку в лісі? Розкажіть.
2. Доберіть синоніми до слова **непорушно**.
3. Випишіть дієслова, визначте особу, число, дієвідміну.

12 Прочитайте.

Ми читаємо цікаві казки Іона Крянге. В дитинстві він був занадто сором'язливим, навіть власної тіні боявся. Учився Іон старанно, а в церкві подавав кадило і співав.

1. Які розповідні речення можна переробити так, щоб вони були питальними, потім спонукальними?
2. Чи можна сказати, що ці речення становлять текст? Чому?
3. Які казки Іона Крянге ви читали? Розкажіть одну із них.
4. Прочитайте книгу Іона Крянге „Спогади про дитинство”.

13 Прочитайте речення. Спишіть.

Любіть Україну, як сонце, любіть,
як вітер, і трави, і води,
в годину щасливу і в радості мить,
любіть у годину негоди!... (В. Сосюра)

1. Яке це речення за метою висловлювання?
2. За інтонацією? Який знак ставиться в кінці окличного речення? Поясніть, чому в кінці речення стоїть знак оклику.

14 Складіть речення, в яких:

- а) про щось повідомляється;
- б) про щось запитується;
- в) виражається спонукання до дії.

§ 9. Головні і другорядні члени речення. Поширені і непоширені речення

1 Прочитайте вірш. Скільки в ньому речень?

Щось шепоче вітер,
Спить в ставку вода.
І в вікно розкриті
Місяць загляда. (В. Сосюра)

1. У кожному реченні підкресліть підмет і присудок, поставте до них запитання.
2. Пригадайте, що означає підмет і присудок. звітте свої відповіді з поданим нижче правилом.
3. Знайдіть слова в тексті, вжиті в переносному значенні.
4. Визначте, якими частинами мови виражені підмет і присудок.

2 Прочитайте, складіть план поданого тексту, перекажіть.

Речення є засобом вираження думки. Найважливішу роль у вираженні думки відіграє граматична основа речення, яка складається з підмета й присудка.

Підмет – це головний член речення, що означає предмет, про який говориться в реченні, і відповідає на питання: *хто? що?*

Підмет завжди пов'язаний з присудком. Виражається підмет найчастіше іменником або займенником у називному відмінку: **Кишинів – столиця** Молдови. Кожна справжня **людина вивчає** і **шанує** рідну мову.

Присудок – це головний член речення, який означає, що говориться про підмет і відповідає на питання: *що робить підмет? що з ним робиться? який він є? хто він такий? що він таке?*

Присудок завжди пов'язаний з підметом.

Присудок найчастіше виражається дієсловом, рідше – прикметником чи іменником: **Грудень рік кінчає**, а зиму починає. Січень наступає, мороз лютий обіймає. Травень холодний – рік хліборобний. П'ятниця – порадиця.

3 Спишіть, вставляючи замість крапок пропущені букви та розкриваючи дужки. Поясніть написання.

Я вічно слухав би соло...козвуку сопілку, м...лодійну, гл...боку, як Ч...рне море, ш...року, як неозорий степ, українс...ку піс...ню. (Д. Яворницький)

Слова – це як крила у ластівок. Мова їх (не) відчуває, але без них (не) може злетіти. (Ю. Мушкетик)

- Визначте граматичну основу кожного речення. Вкажіть, якими частинами мови вони виражені.

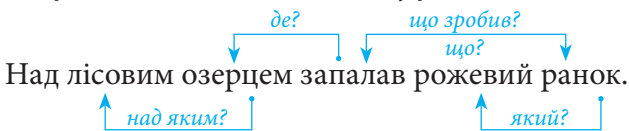
4 Спишіть, вставляючи замість крапок потрібні за змістом присудки.

Де ви зустрічали барвінок? Чому росіяни звуть його ще „могилиця”? А барвінок ... до людської оселі, до городу. Взимку відвар барвінку ... од простуди. Влітку барвінок ... святковий хліб, хату. З барвінку ... весільні букетики. Цілий рік його ..., вважаючи символом життя.

Довідка. Пити, прикрашати, шанувати, тягнутися, плести.

- Знайдіть антоніми в тексті.

5 Простежимо за зв'язком слів у реченні.

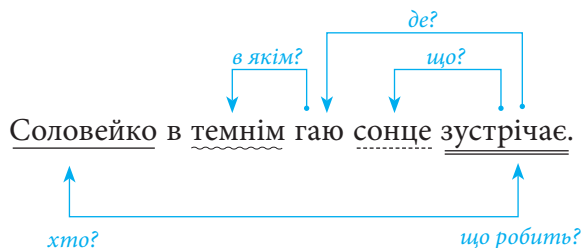
- Як називаються всі інші, крім підмета і присудка, слова в реченні?
- Яка їх роль? Чи означає це, що другорядні члени речення менш важливі у вираженні думки?
- Щоб перевірити це, спробуйте розповісти про якусь подію, використовуючи речення, які складаються лише з головних членів. Зробіть висновок про роль другорядних членів.

Речення, у якому є тільки головні члени, називається **непоширеним**.

Речення, у якому, крім головних, є ще й другорядні члени, називається **поширеним**.

Другорядні члени речення – це **додатки, означення та обставини**.

Щоб правильно визначити другорядні члени речення, питання слід ставити спочатку від головних членів, а потім від відомих другорядних.

Додаток – це другорядний член речення, який означає предмет і відповідає на питання будь-якого відмінка, крім називного. Додатки найчастіше виражаються іменниками або займенниками у непрямому відмінку. Додатки підкреслюються так: - - - - - .

6 Прочитайте текст.

Жив колись давно надзвичайно гарний юнак. Нахилився він якось над струмком і побачив своє відображення. З того часу самозакоханий Нарцис не міг відійти від води. Він палко закохався у свою вроду. Невдовзі юнак помер від туги й голоду. На могилі його виросла ніжна біла квітка. Так пояснює грецька легенда походження цієї вишуканої рослини.

Надзвичайно – дуже.

Палко – гаряче, жагуче.

Вишуканий – чудовий, досконалий, витончений.

Туга – сум; вдаватися в тугу – печалитися, сумувати.

1. До якого типу мовлення належить текст? Доведіть свою думку.
2. Перепишіть речення. Знайдіть і підкресліть у кожному граматичну основу.
3. Ставлячи питання від присудків, знайдіть додатки, підкресліть їх. Визначте, якою частиною мови вони виражені.

7 Спишіть. Слова, що в дужках, поставте в потрібному відмінку.

1. За (сонце) хмаронька пливе, червоні (пола) розстилає. (Т. Шевченко)
2. Вітер з (гай) розмовляє, шепче з (осока). (Т. Шевченко)
3. Хата швидко наповнювалася м'якими вечірніми (тіні). (М. Коцюбинський)
4. Весь степ був переснований сивою (мла). (О. Гончар)

- Поставте запитання до слів з дужок і визначте, якими членами речення вони є.

8 Прочитайте текст. Визначте його тип.

Голуб

Голуб – один із найперших птахів, приручених людиною. Своєю довірливістю і лагідністю він здобув у неї глибоку симпатію.

У Персії поштово-голубині станції вкривали всю країну. Голубиний зв'язок використовувався виключно для державних потреб.

У греків голуби відігравали велику роль під час Олімпійських ігор. Голубів використовували для **оповіщення** про **здобуття** перемоги.

Під час війни Нідерландів проти Іспанії, в середині 16 століття, голубів почали використовувати як **зв'язківців** для військових потреб.

Бельгії судилося стати колискою поштового голубівництва. А в 1818 році було створено перше товариство голубівників-поштовиків.

1. Чи подобається вам цей птах? Які породи голубів ви знаєте?
2. Розкажіть про який-небудь випадок використання поштових голубів.
3. Скільки абзаців у тексті? Чи зв'язані вони за змістом? Пригадайте, що ви знаєте про абзац з початкових класів.
4. Спишіть два останніх абзаци тексту. Виділіть граматичну основу, підкресліть додатки. Визначте, якою частиною мови вони виражені і формою якого відмінка.
5. Поясніть правопис виділених слів.

9 Ще раз перечитайте текст попередньої вправи.

1. Складіть до нього план.
2. Перекажіть усно текст за планом.
3. Напишіть переказ, доповнивши його новими відомостями про цього птаха.

10 Спишіть. Вставте замість крапок дібрані з довідки слова.

У лісі д...хнуло ... холо...ком. Після ...спеки на...ходила гроза. Десь над обрієм у ... лісі к...піли й д...мились, як оксамит, ... хмари. На небі ми...нули ... блискавиці. Прогр...мів ... грім. (С. Васильченко)

Довідка. Липневий, приємний, темний, чорний, срібний, далекий.

1. Замість крапок в словах вставте пропущені букви, поясніть написання цих слів.
2. Чи становлять ці речення текст? Чому?
3. Поставте запитання до вставлених слів. До якої частини мови вони належать? Якими членами речення виступають? Звірте свої твердження з нижче записаним правилом.

Означенням називається **другорядний член речення**, що вказує на ознаку предмета і відповідає на питання **який? чий? котрий?**

Означення найчастіше виражається прикметником або займенником, рідше – іменником.

1. Країну **сонячну мою** люблю **високою** любов'ю. (В. Сосюра)
2. Пропливають зорі **України** над **моїм розчиненим** вікном. (В. Сосюра)

Означення підкреслюються так: ~~~~~.

11 Прочитайте. Чи можна вважати ці речення текстом? Чому?

Журавлі – розумні й відважні птахи. Вони діяльні з самого ранку й до пізнього вечора. Уранці птахи роздобувають поживу, а після обіду розважаються.

1. Спишіть текст. Продовжіть його, розповідаючи про звички цих птахів.
2. Знайдіть і підкресліть означення. Поставте до них запитання.

12 Прочитайте. Чому уривок можна вважати описом?

В кімнаті аптекаря дуже пахли ліки. На підлозі лежала товста ковдра. По стінах висіли великі гарні картини в золочених рамах. На **високому ліжку**, під подушками, спав кіт з великим **пухнастим хвостом**, а від кухні пахло гарячим хлібом. (Гр. Тютюнник)

1. Спишіть текст. Визначте граматичну основу кожного речення, підкресліть означення. Визначте, якою частиною мови вони виражені.
2. Визначте рід, число, відмінок виділених слів. Зробіть висновок про зв'язок цих слів.

13 Спишіть, поставте слова, що в дужках, в потрібній формі.

1. Для нас у (рідний) краю навіть дим солодкий та коханий. (Л. Українка)
 2. Круг Заньковецької Марії сузір'я (юність) цвіте. (М. Рильський)
 3. Осінній холодок над (спрагла) землею шатро гаптоване **широко** розпі'яв. (М. Рильський)
 4. У (кожна) людини **обов'язково** є якийсь хист, талант ... (О. Донченко)
 5. **З** (тихий) плескотом на берег рине хвилечка (перлиста). (Л. Українка)
1. У третьому і п'ятому реченнях визначте основу й установіть зв'язок між головними і другорядними членами.
 2. Визначте, якою частиною мови виражені означення в цих реченнях.
 3. Поставте запитання до виділених слів. Яка це частина мови?
 4. Поміркуйте, якими членами речення виступають ці слова.

Обставини – другорядні члени речення, що означають різні ознаки дії (місце, час, причину, мету, спосіб дії або ступінь).

Обставини найчастіше виражаються прислівниками або іменниками в непрямих відмінках з прийменниками.

Обставини в реченні відповідають на питання *де? куди? як? звідки? коли? чому? навіщо?*

1. **З-за річки** лине пісня голосна. (М. Рильський)
2. Осіннє жовте листя **тихо** падає **згори**. (Н. Забіла)

Обставини підкреслюються так:

14 Прочитайте текст. Визначте тип тексту (розповідь, опис чи міркування).

На півночі нашої Молдови, на берегах річки Реут, здавна знаходиться місто Бельці. Воно відзначило в 2014 році 593 роки від дня заснування.

Це справжній осередок промисловості та культури. В педагогічному університеті Бельць навчаються української мови та літератури майбутні вчителі. Вони залюбки відроджуватимуть рідну мову в українських селах Молдови.

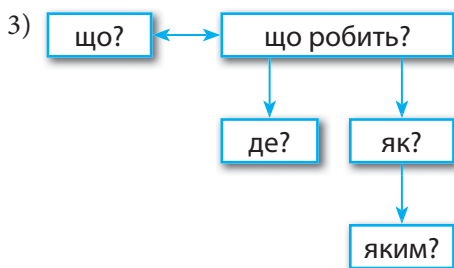

Осерéдок – центр, місце, звідки розповсюджується щось: осередок освіти, культури...

1. Виділіть граматичну основу кожного речення.
2. Ставлячи запитання від присудка, знайдіть обставини. Поставте до них запитання. Визначте, якими частинами мови вони виражені.

15 З поданих групами слів складіть речення за схемами (підмети позначені в дужках). У складених вами реченнях визначте всі члени, підкресліть їх.

1. Яблуня, стрілою, ластівка (підмет), шмигнула, з-за, меткий.
2. Берег, хвилинка (підмет), плескіт, з, ринути, за, перлистий, тихий.
3. Литися, у, золотом, пшениця (підмет), степ, хвилястий.
4. Шурхотіти, серед, лани (підмет), ніч, збіжжя, безкрай, тихий, достиглий.

16 Прочитайте текст.

Хліб на столі

За всіх часів і у всіх народів було найбільшою святістю, коли лежав хліб на столі. Хліб був мірилом життя.

З дитинства батьки привчали дітей любити й шанувати хліб. Жодне свято чи обряд не обходилося без паляниці. Народжувалася дитина – йшли з хлібом, виряджали сина в далеку дорогу – і мати ув'язувала в рушник житній окраєць. Справляли весілля чи будували хату – неодмінно приходили з книшем. Дорогих гостей також зустрічали хлібом-сіллю...

(В. Скуратівський)

Кніш – вид білого хліба із загорнутими всередину краями та змащеного салом або олією.

- Які ви знаєте приказки і прислів'я про хліб? Запишіть 3–4 з них. У записаних прислів'ях визначте всі другорядні члени речення, підкресліть їх.

- 17 Розгляньте малюнок. Складіть за ним п'ять речень, запишіть і визначте в них усі члени речення.

§ 10. Однорідні члени речення. Узагальнюючі слова при однорідних членах

1 Прочитайте.

1. Коло млина, коло броду два голуби пили воду. Вони пили, вуркотіли, знялися і полетіли. 2. Зеленіють по садочку черешні та вишні.

1. *Спишіть, підкресліть головні і другорядні члени речення.*
2. *Визначте однорідні члени речення. Доведіть, що вони однорідні. Як вони з'єднуються між собою?*
3. *Пригадайте, що ви знаєте з початкових класів про однорідні члени речення.*

Однорідні члени речення відповідають на одне і те ж питання і відносяться до одного й того самого члена речення. Однорідні члени речення не залежать один від одного і з'єднуються між собою за допомогою інтонації (переліку чи протиставлення) та сполучників або тільки інтонації.

1. Ніч була зоряна та темна. (П. Мирний) 2. Пісня *шириться, росте, розливається* на вечірніх просторах Дніпра. (О. Довженко)

Однорідні підмети залежать від присудка, а однорідні присудки – від підмета. Другорядні однорідні члени залежать від головного слова, яке буває головним або другорядним членом речення.

Між однорідними членами ставиться кома, якщо вони не з'єднані сполучниками.

Між однорідними членами, з'єднаними сполучниками **а, але**, завжди ставиться кома: Ми зупинилися біля *неширокої, але глибокої* річки.

Не ставиться кома між двома однорідними членами речення тоді, коли між ними стоїть неповторюваний сполучник **і (й), та** (в значенні **і**), **або, чи**: *Рече та стогне* Дніпр широкий. (Т. Шевченко) *Я так люблю жагуче літо, і даль, і зоряну блакить.* (В. Сосюра)

2 Прочитайте. Про що розповідається в уривку?

„Фрунзе верде” – цими словами починається більшість молдовських народних пісень. В них відчувається зворушливе, ніжне звернення до барвистої природи, до розквітлих садів та виноградників, до густих лісів та Дністра, в якому віддзеркалюються безмежні лани. Старовинні пісні молдовського народу називають „дойнами”. Вони жалісні і сумні, тужливі й печальні.

(з підручника)

Віддзерка́литися – відбитися.

1. Які молдовські народні пісні ви знаєте? Назвіть їх.
2. Спишіть, підкресліть однорідні члени речення і вкажіть, якими частинами мови вони виражені і якими членами речення виступають.

3 Прочитайте уривок. До якого типу мовлення він належить?

Багато молдовських народних пісень присвячено гайдукам. Селян Молдови, як і України, мучили податки важка праця на багатів. Бідняки завжди мріяли втекти в ліси і там зв'язати свою долю з гайдуками. Проте життя гайдуків також було сповнене труднощів страждань небезпеки.

В піснях гайдуки скаржаться на кепські справи звертаються за допомогою до лісу до Дністра до сонечка, але ні Дністер, ні ліс, ні сонечко не можуть їм допомогти. (Молдовський фольклор)

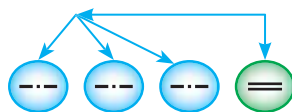
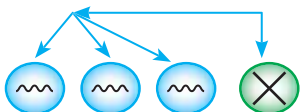
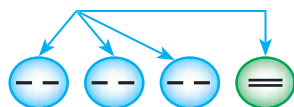
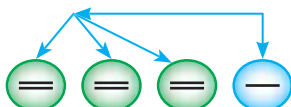
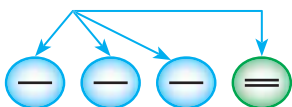
Кепські справи – погані справи.

Скаржитися – жалітися, бідкатися, нарікати.

Податки – певні грошові внески.

1. Спишіть, ставлячи, де треба, коми при однорідних членах речення.
2. Визначте, якими частинами мови вони виражені. Доведіть правильність розстановки розділових знаків.

4 Розгляньте графічні схеми однорідних членів речення.

- Складіть речення з однорідними членами відповідно до цих схем.

При однорідних членах може стояти узагальнююче слово. Узагальнюючим словом називається слово із загальним значенням відносно до перелічуваних однорідних членів. Узагальнююче слово виступає тим самим членом речення, що й однорідні члени. Якщо в реченні є узагальнююче слово, то перед однорідними членами ставиться двокрапка, а після них – тире: *Усе* чарує зір кругом: роса, і луг, і води. (*В. Сосюра*) На річці, в лісі, на полі – *усюди* німо, тихо. (*П. Мирний*)

5 Прочитайте текст. Перекажіть. Що вам відомо про гайдамаків та гайдуків?

Якщо в Молдові діяли гайдуки, то в Україні – гайдамаки. У гайдамацьких загонах об'єднувалися різні прошарки людей: селяни-втікачі, найбідніше міське населення, козацька сірома, наймити. Гайдамаки мали всі види зброї: пістолі, рушниці, шаблі, сокири, інколи – гармати. Народні месники нападали на містечка і міста, на панські двори та садиби – словом, використовували партизанську тактику. Т.Г. Шевченко назвав гайдамаків борцями „за святу правду-волю”. Бойові успіхи гайдамаків свідчили про їхні особливості: військовий досвід, винахідливість, героїзм.

Загін – об'єднання людей.

Козацька сірома – козацька біднота, найбідніші козаки.

Винахідливість – кмітливість, дотепність.

1. Визначте тип мовлення.
2. Випишіть речення, в яких є однорідні члени і узагальнюючі слова.
3. Визначте, якими членами речення є однорідні члени і узагальнюючі слова.

6 Спишіть. Доповніть речення однорідними членами.

1. Народні думи і пісні уславляють: селян,
 2. В історичних піснях наш народ відтворив усе: і свою історію, і героїчну мужність,
 3. І кобзарі, і лірники, ... – усі співали про кращу долю народу.
- Розберіть кожне речення за членами речення.

7 Спишіть. Розставте розділові знаки при однорідних членах і узагальнюючих словах.

1. І на тім рушникові оживе все знайоме до болю і дитинства й розлука й твоя материнська любов. (*А. Малишко*) 2. Земля України і небо і люди усе мені рідне. (*П. Воронько*) 3. Це – отчий дім. Тут рідне все навколо бузковий кущ паркан старий хлівець (*П. Дорошко*) 4. Рястом жовтоцвітом ромашкою все завітчала весна.

8 Перебудуйте речення, щоб у них були узагальнюючі слова. Запишіть, поставте розділові знаки.

1. У річці можна вудкою зловити і щуку, і карася, і линка, і коропа. 2. Боровики, маслюки, опеньки, сирійжки ростуть у нашому лісі. 3. На клумбах ще цвітуть айстри, безсмертники, чорнобривці. 4. На столі стояли миски, тарілки, блюдечка, чашки.

- 9 Складіть невеликий твір-розповідь на самостійно обрану тему, використавши у реченнях однорідні члени речення.

§ 11. Речення із звертанням

- 1 Розкажіть, що ви вивчали про звертання в початкових класах. Як виділяються звертання в усному мовленні і як в писемному? Зверте свої відповіді з правилом.

Звертання – це слово чи словосполучення в реченні, що називає того, до кого звертаються з мовленням: *Галино, дівчино*, чом сумна ходиш, до мене не говориш? Жив, живеш і будеш жити, *мій народо!*

Звертання членом речення не буває.

В усному мовленні звертання виділяється *паузами*, а на письмі – *комами*. Звертання може стояти на початку, в середині і в кінці речення. Якщо звертання стоїть на початку речення і вимовляється з окличною інтонацією, то після нього ставиться **знак оклику**: *Весно!* Ох довго на тебе чекали. (І. Франко)

При звертанні можуть стояти пояснюючі (залежні) слова. Таке звертання називається *поширенням*. Найчастіше звертання виражається іменником у кличному відмінку.

- 2 Прочитайте уривок з народної пісні. Як називаються такі пісні?

Ой спи в колисоньці,	Поколише тебе татко.
Як горошок в билиноньці.	Цить, дитино, цить, не плач,
Люляй, люляй, голуб'ятко,	Принесе киця калач.

1. Яке слово в кожному уривку називає того, до кого звертаються?
2. Поясніть вживання розділових знаків.

- 3 Прочитайте поезію О. Олеся. Які почуття викликає вона? До якого стилю належить поданий текст?

Над колискою

Спи, мій **малесенький**, спи, мій синок...
Я **розкажу** тобі безліч казок!
Нащо ти віченьки знову **розкрив**?!
Спи, моя пташко, то вітер завив.
Стогне і виє уже він давно,
Б'ється і стука у наше вікно...
Геть, розбишако, в далекі степи!
Спи, моя ластівко, солодко спи!
Спи ж, мій малесенький, годі гулять...
Зайчики білі давно уже сплять.

Безліч – багато, неосяжно.
Розбишака – розбійник.
Віченьки – очі, оченята.

1. Випишіть слова і словосполучення, які називають того, до кого звертаються. В якому відмінку вони вживаються?
2. Поясніть правопис виділених слів.
3. Вивчіть поезію напам'ять.

4 Спишіть, вставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть звертання.

Ой біжи, біжи досадо не вертай до хати.
Не пущу тебе колиску синові гойдати.
Припливайте до колиски лебеді як мрії,
Опустіться тихі зорі синові під вії. (В. Симоненко)

5 Спишіть. Замість крапок вставте звертання. Поясніть вживання розділових знаків.

- ..., розкажи мені казочку.
- Ти вже дорослий, Он який великий! А все тобі казки на умі,
- ..., прошу! Хіба є щось гарнішого за казку?
- Ну добре, Слухай! Дітям своїм розкажеш, як виростеш.

• До якого стилю належить поданий уривок?

6 Виходячи із змісту речень, доберіть звертання. Запишіть речення, поставте розділові знаки.

1. Неси ж мене ... по чистому полю. (І. Франко)
2. Який же ти ... теплий і широкий. (А. Малишко)
3. ... зійди над горою. (Т. Шевченко)
4. Де ти в світі пробувався... (Т. Шевченко)
5. ... простилає останні смуги на хисткій воді.
6. Повій ... з-за синього моря та принеси в Україну козацьку волю!

(Довідка. Коню; світе; зоре моя вечірняя; сину мій єдиний; зоря моя вечірня; вітре тихесенький.)

• Чому в п'ятому реченні не потрібно ставити кому?

7 Прочитайте звертання і скажіть, коли треба вживати кожне з них.

Дорогі друзі! Дорогий друже! Дорога подруго! Любі мої! Кохана матусю! Вельмишановні пані і панове! Високоповажний пане! Шановне товариство! Вельмишановна пані добродійко! Добродію! Дорогий приятелю! Шановний пане докторе! Люба моя Олю!

1. Складіть п'ять речень з наведеними вище звертаннями до своїх рідних, знайомих.
2. Зверніть увагу на те, як ці звертання відображають традиції української мови у вживанні кличного відмінка.

Звертаючись до незнайомої людини із запитанням, користуйтеся словами: *вибачте; дозвольте запитати; прошу Вас; скажіть, будь ласка; будьте ласкаві.* А одержавши відповідь на ваше запитання, подякуйте: *спасибі, дякую, дуже Вам вдячний, щиро дякую.*

Зв'язне мовлення

Лист. Адреса

8 Як ви вважаєте, що таке лист? З якою метою пишуть листи? Чи можна назвати їх творчістю кожної людини? Розкажіть, як листи потрапляють до наших домівок.

9 Прочитайте лист.

Здрастуйте, бабусю!

Ми всі дуже турбуємося за Ваше здоров'я, переживаємо за Ваше самопочуття.

У нас усе гаразд, здорові. Ми з Михасем ходимо до школи, мама працює, а батько на будівництві в Росії.

Нам купили комп'ютер. Тепер ми опановуємо комп'ютерну грамоту. Михась швидше навчається, намагається допомогти мені.

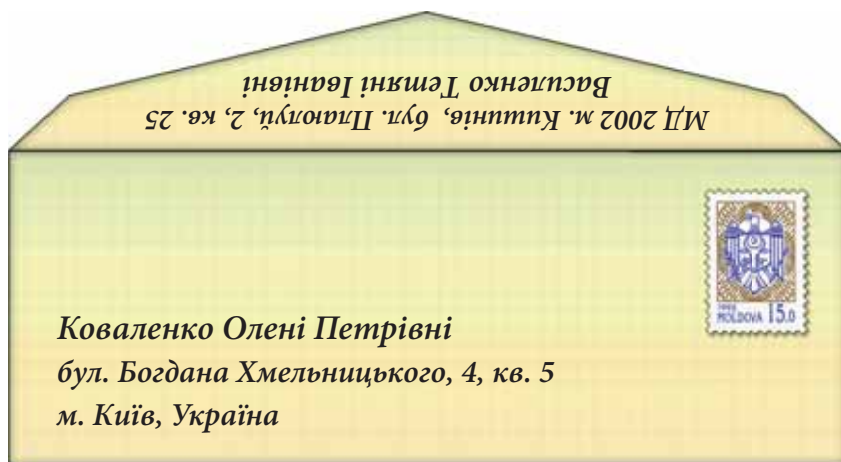
У нас скоро зимові канікули. Чекаємо, що тато приїде і ми всією родиною завітаємо до Вас в гості. Напишіть, бабусю, як Вам живеться. Може, потрібні якісь ліки? Обов'язково повідомте. Не хворійте, будьте здорові і щасливі! До побачення.

14.XI.2014

*З любов'ю і повагою,
Ваша онука Катруся*

1. Чи пишете ви листи своїм дідусям і бабусям?
2. На скільки частин можна поділити лист?
2. Про що ви повідомляєте у своїх листах, чим цікавитесь?

10 Розгляньте уважно зразок оформлення конверта, зверніть увагу на запис адреси на конверті, розділові знаки.

1. Які види поштових відправлень ви знаєте?
2. Що означають в адресі цифри перед назвою міста?
3. Які слова в запису адреси прийнято скорочувати?
4. В якій формі пишеться на конверті прізвище, ім'я та по батькові адресата?

Адреса – місце проживання особи.

Адресат – той, кому пишуть, одержувач листа.

Адресант – той, хто пише, посилає кому-небудь листа.

Індекс – числовий показник країн, населених пунктів, поштових відділень.

Бандероль – невеликий предмет, який надсилають поштою в паперовій обгортці.

Пошта́мт – установа, яка обслуговує населення всіма видами поштового, телеграфного, телефонного зв'язку.

11 Прочитайте текст. Про що ви дізналися з нього?

Лист – це особливий вид творчості. Потреба в листуванні виникла в зв'язку з необхідністю спілкування на відстані.

Уміння написати листа – означає визначити його зміст і композицію, вибрати потрібні слова і словосполучення, правильно написати адресу на конверті.

Характерною особливістю листів є вживання звертання.

Здебільшого листи складаються з таких частин:

Початок – звертання до того, кому адресовано лист.

Основна частина – зміст листа.

Кінцівка – слова ввічливого типу (з повагою, пиши мені, на цьому закінчую, на все добре, до скорої зустрічі; повторні поздоровлення; підпис, дата).

12 Доповніть подані речення, використовуючи слова з довідки.

1. Добрий день, 2. Привіт, 3. Вибач мені, ..., що довго не писав. 4. ..., ..., що я завдав Вам стільки клопоту. 5. ..., ... за поведінку мого брата.

(Довідка. Рідна бабусю, дорогий брате, будь ласка, шановна Ніно Петрівно, даруйте, любі однокласники, прошу побачення.)

13 Ще раз перечитайте лист Петрика. Напишіть відповідь. Пам'ятайте, що в листі ми розповідаємо про себе, про те, як живемо, що робимо. За змістом листа можна здогадатися, хто його пише.

14 Напишіть листа до сестри (бабусі, брата). Пам'ятайте про правила спілкування.

§ 12. Вставні слова і сполучення слів

1 Прочитайте. Визначте, що виражають і яку роль відіграють виділені вставні слова, сполучення слів, речення.

1. Я не нездужаю, **нівроку**. (Т. Шевченко) 2. Біда, **кажуть**, не сама ходить, а з дітками. (П. Мирний) 3. І того, **можливо**, не знайду я слова, щоб наш прекрасний оспівати світ. (М. Рильський) 4. **На жаль**, чудес на світі не буває. (П. Воронько) 5. І золотої й дорогої мені, **щоб знали ви**, не жаль моєї долі молодой. (Т. Шевченко)

1. Зверніть увагу, де стоять і як виділяються вставні слова і сполучення слів. Поясніть розділові знаки в реченнях.
2. Яку роль відіграють вставні слова в реченнях? Звірте свої висновки з теоретичним матеріалом.

Слова або сполучення слів, за допомогою яких виражається ставлення мовця до повідомлення, називаються **вставними**. Вставні слова членами речення не бувають. Наявність вставних слів у реченні робить його зміст емоційнішим, цікавішим. Найчастіше *вставні слова і сполучення слів виділяються комами*.

2 Розгляньте таблицю.

Найуживаніші вставні слова і сполучення слів

Що виражають	Приклади
Упевненість	звичайно, дійсно, безумовно
Невпевненість	очевидно, здається, мабуть
Почуття радості, жалю, здивування	на щастя, на радість, на жаль, як на біду, чого доброго, дивна річ
Джерело повідомлення	по-моєму, кажуть, за словами, як відомо, з погляду
Порядок викладу думок	по-перше, нарешті, отже, таким чином, значить
Ввічливість	прошу Вас, вибачте, будь ласка, дозвольте
Привернення уваги	зверніть увагу, уявіть собі, зрозумійте

1. Що виражають вставні слова і сполучення слів?
2. Складіть речення з різними значеннями вставних слів.

3 Виразно прочитайте речення із вставними словами. Яких відтінків значень набуває висловлена думка?

Сади вже відцвіли. Сади, може, вже відцвіли. Сади, на жаль, вже відцвіли. Сади, кажуть, вже відцвіли. Сади, між іншим, вже відцвіли.

- Як вимовляються вставні слова і словосполучення?

Вставні слова у вимові виділяються невеличкими паузами. Вони вимовляються швидше і нижчим тоном, ніж інші слова в реченні.

4 Прочитайте. Спишіть, ставлячи розділові знаки.

1. Мені осіння ніч короткою здається. (Леся Українка) 2. Тихе море здається спить. 3. Стало зовсім видно. (І. Нечуй-Левицький) 4. Фронт тут видно недавно пройшов. (О. Гончар) 5. Софія безумовно – найстаріший пам'ятник архітектури, окраса Києва. (Цюпа) А все-таки катюзі як кажуть – буде по заслугі. (Л. Глибов)

- Підкресліть вставні слова однією лінією, а однозвучні з ними слова – двома. Визначте, якими членами речення є ці слова.

5 Прочитайте текст.

У декого з вас друзі є негарна звичка звертатися до сторонніх із словами „тітонько”, „дідусю”. Дуже негарними є часто вживані форми „хазяїн” та „старий”. Сьогодні усталеними стають звертання „пане”, „пані”, „панночко”, „добродію”.

Зрозумійте юні безперечну істину. Звичка неповажливо розмовляти з людьми вкорінюється з дитинства. Нетактовність та грубість без сумніву породжуються прогалинами у вихованні, а не ворожістю та злістю.

1. Доберіть до тексту заголовок. До якого типу мовлення він належить?
2. Спишіть, ставлячи розділові знаки, поясніть їх.

6 Розкажіть про своє враження від побаченого кінофільму, прочитаної книжки, використовуючи вставні слова.

Синтаксичний розбір простого речення

Послідовність розбору

1. Вид речення за метою висловлювання (розповідне, питальне чи спонукальне).
2. Вид речення за інтонацією (окличне, неокличне).
3. Граматична основа (підмет і присудок).
4. Поширене чи непоширене (за наявністю другорядних членів).
5. Другорядні члени при підметові (якщо є); при присудку; інших другорядних членах.
6. Однорідні члени речення, звертання, вставні слова (якщо є) і розділові знаки при них.

Зразок усного розбору

Хмара воду ллє з відра на зелені трави, поля. (О. Сенатович)

Речення розповідне, в кінці стоїть крапка. Неокличне.

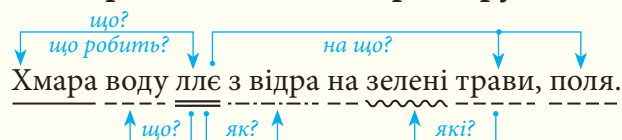
Граматична основа його складається з підмета **хмара**, вираженого іменником, і присудка **ллє**, вираженого дієсловом.

У реченні є другорядні члени, тому воно поширене.

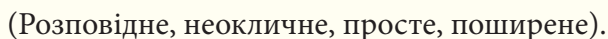
До другорядних членів при присудку **ллє** – (що?) воду – додаток; (як?) – з відра (обставина); (на що?) – на трави, поля (додатки); трави (які?) – зелені (означення).

Однорідні додатки: на трави; на поля; між ними ставиться кома.

Зразок письмового розбору

(Розповідне, неокличне, просте, поширене, ускладнене однорідними додатками).

водою підіймалася пара. Чубоцел вирішив, що це він зігрів Реут, і тому порадив Гіючиці також викупатися. (С. Вангелі)

1. До якого типу мовлення слід віднести текст?
2. Розгляньте малюнок. Складіть текст-опис зображеного на малюнку.
3. Визначте граматичні основи в реченнях. У яких реченнях декілька граматичних основ? Як можна назвати такі речення? Зверте свою відповідь з поданим нижче теоретичним матеріалом.

Речення з однією граматичною основою є **простим**. У складному реченні може бути дві і більше граматичних основ, тобто два і більше простих речень. Прості речення у складному пов'язані між собою за змістом, а також інтонацією і сполучниками або лише інтонацією в єдине ціле.

Прості речення у складному можуть з'єднуватися сполучниками *та, але, і, а, проте, щоб, що, тому що*, сполучними словами *коли, який, де*. В усному мовленні між простими реченнями у складному робиться невелика пауза. На письмі прості речення у складному розділяються комою.

2 Прочитайте легенду.

У давні часи потерпала молдовська земля від нападів як татар, так і римлян. Зупинилися якось римські нападники біля степової річки на перепочинок.

Іржали коні, галакали траянці, ридали бранці.

В полон потрапила й донька дакійського царя Дечебала – Докія, яку завдяки красі називали дакійською перлиною. Римляни, тобто траянці, хотіли познущатися з царівни, але це їм не вдалося. Мужня дівчина не скорилася ворогам, вона не хотіла, щоб її сльози потішали катів. Вона не плакала й не тужила. Хоробрість дівчини стала відома римському цареві Траяну, який закохався в свою бранку. Дівчина й слухати не хотіла про шлюб з ним. Пройшла чутка, що вона одружиться з тим, хто звільнить її

з неволі. Розказують, що вона таки втекла потім з полону і знайшла прятунок у якогось чабана. Жорстокий Траян скрізь шукав її, знищував все на своєму шляху, а потім сам, коли знайшов її, хотів поцілувати. Та горда Докія прокляла його іменем Бога, й у ту саму мить сама скам'яніла.

(М. Гербановський)

Знищувати – руйнувати, спустошувати.

Каті – вороги.

Галáкати (розмовне) – голосно розмовляти.

Потерпа́ти – відчувати страх перед ким-, чим-небудь, боятися.

1. Визначте тему легенди. До якого типу мовлення належить текст?
2. Випишіть два складних речення, в яких прості речення з'єднуються інтонацією і сполучниками або лише інтонацією. Поясніть розділові знаки.

3 Порівняйте два речення. Поясніть, чому в першому реченні перед сполучником і кома не ставиться, а в другому – ставиться.

1. Побачивши перетворення Докії в камінь, Траян плакав, падав на коліна і молився Богу.

2. До цього часу стоїть кам'яна статуя Докії, і вівчарі, проганяючи повз неї отари свої, наспівують царівні Докії чудові пісні. (М. Гербановський)

● Звірте свої міркування з поданим нижче.

Міркуйте! Перше речення просте, бо має лише одну граматичну основу. Сполучник і з'єднує однорідні присудки, тому кома перед і не ставиться.

А друге речення складне, бо має дві граматичні основи – *статуя стоїть*, і *вівчарі наспівують*. Сполучник і з'єднує два простих речення. Тому кома ставиться перед і.

4 Утворіть з поданих простих речень складні. Підкресліть в них граматичні основи.

1. Син римського царя Траян сіяв страх і жах по Дакії. В цей час було полонено доньку дакійського царя Докію. (За М. Гербановським)

2. Той ліс гуде й шумить на кам'янім узгір'ї. Його я дитиною садив. (Д. Павличко)

5 Прочитайте текст. Доберіть заголовок.

Іноді влітку теплого сонячного дня раптом пройде короткий дощ. Дощ ллє, а сонце продовжує світити. Такий дощ називають грибним, тому що таке поєднання тепла і дощу сприяє швидкому росту грибів. Коли ви йдете по гриби, то повинні знати їстівні й отруйні.

1. Випишіть речення, яке розкриває назву тексту. Поясніть розділові знаки і підкресліть граматичну основу чи основи.
2. Розкажіть, які їстівні гриби ви знаєте, а також отруйні.

6 Складіть речення за поданими схемами.

1. [- =], [- =]. 2. [- =], і [- =]. 3. [- =], (щоб - ... =).
4. [- =], але [- =]. 5. [- =], (коли - ... =).

Синтаксичний розбір складного речення

Послідовність розбору

1. Вид речення за метою висловлювання (розповідне, питальне, спонукальне) і розділовий знак у кінці речення.
2. Вид речення за інтонацією (окличне і неокличне).
3. Граматичні основи і кількість простих речень, що входять у складне. Чим вони з'єднані. Розділові знаки між реченнями.
4. Розбір кожного простого речення окремо (див. § 11).

Зразок усного розбору

Літо минуло, і осінь приспіла і листям пожовклим всі стежки покрила.
(Л. Глібов)

1. Речення розповідне, неокличне, в кінці ставиться крапка.
2. Граматичні основи: 1) літо минуло; 2) осінь приспіла і покрила.

Отже, складне, складається з двох простих речень, з'єднаних інтонацією та сполучником **і**. Між реченнями ставиться кома.

I. Літо минуло.

(Непоширене)

II. Осінь приспіла і листям пожовклим всі стежки покрила.

1. Поширене. Другорядні члени: покрила (що?) стежки (додаток); (чим?) – листям (додаток); листям (яким?) – пожовклим – означення.

Зразок письмового розбору

Ми розвіяли хмари осінні, щоб над нами сіяла блакить. (В. Сосюра)

що зробили? хто? що? які? що зробила? хто? над ким?

(Розповідне, неокличне, складне).

7 Прочитайте текст. Доберіть заголовок.

На піщаний берег вибігла косуля підійшла до озера і стала спрагло пити воду. Щось запирихало в кущах косуля злякалась рвучко підвела голову. Але то був їжак що вовтузився під яблунею-дичкою. Косуля заспокоїлась і знову припала до води. (Г. Майстренко)

1. До якого типу мовлення відноситься текст?
2. Спишіть. Поставте пропущені розділові знаки, поясніть їх.
3. Впишіть одне складне речення і виконайте синтаксичний розбір.

§ 14. Пряма мова. Діалог

Пряма мова – це точно відтворене висловлення певної особи, передане від її імені. Пряма мова супроводжується **словами автора**, які вказують, кому належить пряма мова. Пряма мова вимовляється підвищеним тоном, а слова автора – зниженим, прискорено.

Наприклад: Ношу в душі, все життя пам'ятатиму мамині слова: „Синку, ніколи не кажи на хліб, що він поганий.” (В. Скуратівський)

1 Розгляньте схеми. Розкажіть за схемами про вживання розділових знаків при прямій мові.

Буквою А позначаються слова автора, а П – пряма мова.

А: „П” А: „П?” А: „П!”
„П,” – а. „П?” – а. „П!” – а.

2 Правильною інтонацією прочитайте речення з прямою мовою. Вкажіть на особливості інтонації речень, що являють собою пряму мову, і речень, утворених словами автора.

1. Там питає дика рожа: „Чи я хороша?”. А ясен їй киває в верховітті: „Найкраща в світі!” (Л. Українка) 2. „Мамо, чи кожна пташина у вирій літає?” – в неньки спитала дитина. (Леся Українка) 3. „Ідеалом для мене завжди були й залишаються доброта, самовідданість і милосердя людської душі в найрізноманітніших виявах”, – писав у своєму останньому виступі Григір Тютюнник. 4. Дідусь мовив тихо, урочисто: „Щасливі, дітки, ви, що народились в лагідний час, в безпечную годину”. (Л. Українка)

● Спишіть третє і четверте речення, поясніть розділові знаки, накресліть схеми.

3 Спишіть, поставте пропущені розділові знаки.

1. Каже вчителька до Віри Пригадай п'ять хижих звірів.
2. Віра миттю відказала Два ведмеді й три шакали. (С. Гриценко)
3. Книги — це ріки, що напувають всесвіт, – почув дякон глухий голос старця. (О. Іваненко)
4. Світить нам у віки пророцтво Тараса Не вмирає душа наша, не вмирає воля.

● Складіть схеми двох останніх речень з прямою мовою.

4 Прочитайте текст.

Андрійко прийшов із школи і побачив заплакану матір. Він поклав книжки і сів за стіл. Чекає обіду.

Мати подивилась на сина й мовила: «А тата відвезли в лікарню. Занедужав батько».

Вона думала, що син занепокоїться, стривожиться, та син був незворушний, спокійний.

Мати великими очима дивилася на Андрійка.

– А нам завтра до лісу йти, – каже Андрійко.

– Завтра ж неділя.

– Учителька наказала, щоб усі прийшли до школи о сьомій годині.

– А серце тобі нічого не наказало? – спитала мати й заплакала.

(За В. Сухомлинським)

1. Доберіть заголовок до тексту.

2. Дайте відповіді на питання:

а) На що сподівалася Андрійкова мати?

б) Поміркуйте, чому її сподівання не здійснилися.

3. Зробіть синтаксичний розбір першого речення.

4. Як записана у тексті розмова дійових осіб (діалог)? Які розділові знаки вжиті? Дайте визначення діалогу. При потребі звертайтеся до правила, поданого нижче.

Зв'язне висловлювання **однієї особи** – це **монолог**.

Діалог – це різновид прямої мови, що передає розмову двох або кількох осіб.

Слова кожного учасника діалогу називаються **реплікою**.

Кожна репліка пишеться з нового рядка.

Перед **репліками** ставиться **тире**.

Якщо висловлювання особи супроводжується словами автора, то ставляться ті самі розділові знаки, що й при прямій мові, але без лапок.

5 Прочитайте виразно текст.

Струмок

– Ти куди біжиш, струмок?

– Через поле у яроч.

– І зупинишся в ярку?

– Ні, звідтіль – в Десну-ріку!

– А з Десни-ріки куди?

– До Дніпровської води.

Попливу Дніпром у море,

В море Чорне, незоре.

(В. Гринько)

1. Доведіть, що поданий текст є діалогом.

2. Скільки осіб бере участь у розмові? Зверніть увагу, як пишуться слова кожної особи?

6 Випишіть з казки „Названий батько” (або „Мудра дівчина”) невеликий діалог. Поясніть розділові знаки при діалозі.

7 Складіть діалог, який міг би відбутися в громадському транспорті між дівчинкою й пасажиром, до якого вона звернулася з проханням підказати, на якій зупинці їй вийти, щоб дістатися центру міста (поліклініки, автовокзалу...). Вживайте потрібні звертання:

– Скажіть, будь ласка, коли ...

– Мені хотілося б дізнатися, хто ...

– Чи могли б ви сказати, коли ...

Зв'язне мовлення

Особливості побудови художнього і наукового описів. Опис предмета в художньому стилі

8 Прочитайте текст. Про що в ньому розповідається? Визначте тип мовлення.

У зеленому затишному храмі, вся переплетена золотими нитями сонця, на високому гінкому стебельці росла лугова цариця – ромашка. Це, мабуть, була найпрекрасніша в світі квіточка: рівна, висока, з сумно нахиленою набік яскраво-жовтою, в білих, ніжних, прозорих *пелюсточках* голівкою, ще й зверху прикроплена дрібною, як вістря *стальної голки*, росичкою.

(Гр. Тютюнник)

9 Прочитайте уривок.

У теплій прозорій воді, оточена лискучими зеленими листочками, купалася прекрасна квітка: чисті білі пелюстки, ніжна золота серединка – все аж світилося вродю. Від тієї краси і саме плесо здавалося казковим, таємничим. (Г. Симанович)

Плесо – широкий водний простір між островами.

1. Про яку квітку йде мова в поданому уривку? Перелічіть основні прикмети цієї квітки.
2. Чому описи Гр. Тютюнника та Г. Симановича слід вважати художніми? Як називає ромашку Гр. Тютюнник?

10 Прочитайте текст.

Ромашка – трав'яниста рослина родини складноцвітих з дуже розгалуженими стеблами. Листки пірчасті, розсічені. Кошики з прикріпленими навколо білими язичковими квітами, а в середині – жовтими.

Плід ромашки – сім'янка. Росте, як бур'ян, на відкритих місцях, цвіте з травня по жовтень. Деякі види ромашок вирощують як лікарські рослини.

1. До якого типу мовлення належить поданий текст?
2. Порівняйте цей текст з попереднім текстом Гр. Тютюнника, зробіть висновки.

11 Прочитайте текст. Перекажіть його.

Іриси ростуть переважно на берегах річок, озер, ставків. Формою листя вони можуть нагадувати лепеху. У обох цих рослин листя мечоподібне. Та ось у травні півники починають цвісти. Квіти яскравіють здалеку. За розмітцям кольорів квіти ірисів – справжня веселка. Українська назва рослини „півники”, бо квітка яскравістю може нагадувати півнячий гребінь. В ній поєднуються темно-ясно-синій, блакитний кольори або бузковий різних відтінків.

- Опишіть квітку, що росте у вас в городі, або ту, що ви любите. Користуйтеся словами попереднього завдання щодо будови квітки.

Опис – це перелічування характерних ознак предмета в певній послідовності. В описі перелічуються постійні ознаки певного предмета без їх розвитку. Назва якоїсь частини описуваного предмета є „дане”, а ознака – „нове”.

12 Прочитайте уривки з текстів.

I. Високо цвіли круглі, як решета, жовтогарячі вінки, пахли терпким смолистим духом. Стовбури соняшників шершаві, аж колючі, листя спідсподу в жилках і ще шорсткіше од гарбузового. Соняшники зовсім не ворухилися, аж поки не зійшло сонце. Тоді вони повернули до тепла голови.

(За Ю. Яновським)

II. Квітка соняшника – це суцвіття, яке складається більш, ніж з півтори тисячі плідних квіток, а безплідні розміщені під краєм кошика й утворюють жовтогаряче обрамлення. Внутрішні квітки після запилення утворюють насінини. Утримує квітковий, а згодом насінневий кошик кільце зелених листків.

Назва рослини – „хеліантус” (від грецького „хеліос” – сонце та „антос” – квітка). (За С. Івченком)

1. До якого типу мовлення слід віднести кожен уривок?
2. Визначте „дане” й „нове” в реченнях текстів.
3. Перший текст запишіть по пам'яті.
4. Зробіть синтаксичний розбір останнього речення першого тексту.

13 Прочитайте текст.

...Улянка прийшла зі школи й почала поратися по господарству. Треба ще кукурудзу перечистити, а тоді – за уроки.

Качани лежали купою на городі. Кожен качан природа щільно загорнула у дванадцять ніжних, прозорих пелюшок і закутала в жовте волоссячко. Зверху пелюшки грубіші, а під ними дедалі ніжніші. Найспідніші такі тоненькі, як цигарковий папір.

Коли качан молодий, волосся на ньому біле, русаве. Коли почне старіти, волосся жовтіє, а згодом зовсім чорніє.

Улянка засипала веселі зубасті качани в мішок і віднесла сушитися на горіще. Найкращі лишилися достигати на городі.

Коли впоралась, уже смеркало. (За О. Донченком)

1. Доберіть синоніми до слів **поратися, купа**.
2. Доберіть антоніми до слів **загорнути, спідній, грубий, молодий**.
3. Розкрийте переносне значення слів у словосполученні **веселі зубасті качани**.
4. Складіть план опису кукурудзяного качана.
5. Напишіть переказ.

14 Прочитайте уважно текст і виконай завдання до нього.

Давня назва Дніпра – Борисфен. Так називали цю могутню річку скіфи. Вчені вважають, що перекладається ця давня назва як «вепр-ріка». У легендах скіфів дикий кабан посідав особливе місце. Вони вірили, що під час всесвітнього потопу Бог у подібі вепра пірнув на дно океану, іклами підняв землю, що потонула, й міцно утвердив її на місці. Вепра шанували й інші древні народи.

Ще одна давня назва Дніпра – Славутич, що означає «син Слави». У слов'ян Слава, очевидно, була богинею військової доблесті. Тому на полі бою воїни кричали: «Слава!». Вигук «ура» значно пізніше був запозичений у татаро-монгольських завойовників.

Для всіх українців Дніпро є річкою Слави. Недаремно на його високому березі поховано славного поета Т.Г. Шевченка.

(За М. Янком)

Скіфи – степові племена, які населяли південь сучасної України в I тисячолітті до н.е.

1. До якого типу мовлення належить прочитаний текст?
2. Про що йдеться в прочитаному тексті?
3. Добери і запиши заголовок до тексту.
4. Склади і запиши чотири запитання до прочитаного тексту, які б починалися словами: 1. Як ...; 2. Яке ...; 3. Що ...; 4. Чим....

Запитання і завдання для повторення

1. Що таке текст? У яких стилях він може бути написаний?
2. Чим речення відрізняється від тексту і від словосполучення?
3. Чи є різниця між спонукальним і окличним реченнями?
4. Яка різниця між простим реченням з однорідними присудками і складним реченням? Чи однакові розділові знаки в таких реченнях?
5. В чому подібність в оформленні на письмі речень з узагальнюючими словами і прямої мови зі словами автора?
6. Чим різняться пряма мова і діалог? Чим вони подібні?

ФОНЕТИКА. ОРФОЕПІЯ. ГРАФІКА. ОРФОГРАФІЯ

§ 15. Звуки мови. Голосні та приголосні звуки

1 Спишіть речення, у виділених словах назвіть голосні та приголосні звуки.

Фонетика (від грецького – звуковий) – розділ науки про мову, що вивчає звукову будову мови.

Орфоепія (від грецького – правильність мови) – розділ мовознавчої науки, що вивчає правильність вимови звуків, слів, норми наголошування та інтонації.

Графіка (від грецького – пишу, малюю) – розділ мовознавства, в якому вивчається сукупність умовних знаків при передачі на письмі усного мовлення.

1. Чим відрізняються звуки людської мови від інших звуків?
2. Чим людина почала користуватися раніше – звуками чи буквами?
3. Які ще розділи науки про мову ви знаєте?

2 Прочитайте текст, дотримуючись норм літературної вимови голосних, позначених виділеними буквами.

Коли калина зацвіта,
Весна квітує золота,
Коли калина червоніє,
Осінній вітер тихо віє. (Нар. тв.)

1. Вивчіть уривок напам'ять.
2. Які твори про червону калину ви знаєте?

3 Вимовте подані парами слова. Що вони означають і якими звуками різняться?

Гриб, грип; гора, кора; пологий, вологий; казка, каска; рідний, бідний; слід, плід.

• Складіть зі словами будь-якої пари речення, запишіть їх.

4 Утворіть нові слова, замінивши голосний звук.

Липа, село, річка, лан, кіт.

• Складіть з новими словами словосполучення.

Свої думки ми висловлюємо за допомогою слів, пов'язаних у речення. **Розумну річ і слухати приємно.** (Нар. тв.) А слова будуємо із звуків. Взяті окремо, звуки мови ще нічого не означають. Тільки в певному поєднанні вони творять слова з тим чи іншим лексичним значенням.

Звук є найменшою неподільною одиницею мовлення.

5 Запишіть слова, що є відгадками таких шарад. Чим відрізняються слова-відгадки?

1. Коли я із „д” – расту на гілці
Коли я із „т” – пливу по річці.
2. З „и” я плаваю по морі,
з „і” ловлю мишей в коморі.
3. Він у бурю, в хуртовину
Виростає біля тину,
Коли ж звук один змінити,
Можна буде в ньому жити.

(Довідка. З..т – н...т, к.т – к.т, п..д – п..т.)

6 Прочитайте загадки, напишіть до них відгадки.

Люблять нас усі збирати,
Після дощичка в ліску.
А як перший звук відняти,
Будем плавати в ставку.

Дроворуби його мають,
Ним колоди розбивають.
Перший звук як пропустити,
В річці слід його ловити.

(Довідка-відгадка. Килонк – лниок; гириб – ибри.)

1. У відгадках назвіть голосні та приголосні звуки.
2. Вимовте спочатку голосні звуки, піднісши до рота долоню, а потім приголосні. Що ви відчуваєте при вимові кожного звука?
3. Спробуйте вимовити звуки без видиху, з нерухомими губами і язиком. Як утворюються звуки?

Звуки мови творяться органами мовлення. Видихуване повітря з легенів потрапляє в гортань. У гортані є голосові зв'язки, які можуть то натягнутись, як струна, то ослаблюватися. Залежно від того вони або дрижать, або вільно пропускають повітря. Якщо голосові зв'язки дрижать і струмין видихуваного повітря проходить через ротову порожнину вільно, то утворюються голосні звуки: [а], [о], [у], [и], [і], [е] – 6 голосних звуків, які на письмі позначаються 10 буквами: а, о, у, и, і, е, я, ю, є, ї.

Голосні звуки відрізняються від приголосних особливостями творення, звучання і роллю в мові. Голосні звуки творяться голосом. Вони є складовими.

При вимові приголосних звуків струмінь видихуваного повітря натрапляє на перепони. Приголосні звуки створюються шумом і голосом або тільки шумом. В українській мові 32 приголосних звуки, які на письмі позначаються 27 буквами.

7 Вимовте подані слова парами, звертаючи увагу на звучання в них голосних.

Копати – купати, дошити – душити, воли – вали, греби – гриби, мене – мине, кленки – клинки, поради – параді, компанія – кампанія, вмити – вміти, рив – рів, видра – відра.

Кампанія – сукупність заходів для здійснення важливого громадсько-політичного або господарського завдання.

1. Поясніть лексичне значення поданих слів. Складіть з будь-якими парами речення чи словосполучення.
2. Підкресліть однією рискою букви, що позначають голосні звуки.

8 Напишіть твір-розповідь на тему „Мій робочий день”. Уявіть, що ви хочете поділитися своїми думками з однокласником про те, як ви організовуєте свій робочий день: коли готуєте уроки, коли відвідуєте гуртки, допомагаєте в господарстві, відпочиваєте.

§ 16. Приголосні звуки.

Тверді і м'які приголосні. Дзвінкі і глухі

1 Розгляньте таблицю. Розкажіть за нею про групи приголосних звуків. За якими ознаками приголосні діляться на такі групи?

Приголосні					
тверді			м'які		
дзвінкі		глухі	дзвінкі		глухі
[б]	-	[п]	-	-	-
[д]	-	[т]	[д']	-	[т']
[з]	-	[с]	[з']	-	[с']
[дз]	-	[ц]	[дз']	-	[ц']
[ж]	-	[ш]	-	-	-
[дж]	-	[ч]	-	-	-
[г]	-	[х]	-	-	-
[г']	-	[к]	-	-	-
[л]	-	-	[л']	-	-
[м]	-	-	-	-	-
[н]	-	-	[н']	-	-
[р]	-	-	[р']	-	-
[в]	-	-	[й]	-	-
-	-	[ф]	-	-	-

Зверніть увагу!

Приголосні [дз], [дз'], [дж] у звуковому запису позначаються двома буквами з надрядковим знаком – дужкою–дашком.

- 2 Прочитайте словосполучення. Якими звуками розрізняються виділені слова? Яку групу приголосних складають ці звуки?

Смачний **рис** – хижа **рись**; хитрий **лис** – чудовий **ліс**;
розумний **син** – небесна **синь**; високий **тин** – **тінь** від дерева.

- Складіть декілька речень з поданими словосполученнями.

З 32 приголосних звуків в українській мові 22 твердих і 10 м'яких.

Деякі приголосні звуки становлять пари за твердістю і м'якістю. М'який звук [й] не має парного серед твердих.

Губні [б], [п], [в], [м], [ф], шиплячі [ж], [ч], [ш], [дж] та звуки [г], [к], [х], [ґ] не мають парних м'яких. Ці звуки можуть пом'якшуватися перед **і**, а зрідка й перед іншими голосними.

Звук [р'] вживається перед голосними: *ряд, рясний, рюкзак, Репін*. У кінці складу вимовляється [р]: *лікар, кобзар, якір, подвір'я, серйозно* (але *Горький*). У фонетичному запису м'який приголосний позначається знаком ['], а пом'якшений (').

- 3 Спишіть, вставляючи пропущені букви. Визначте кількість голосних і приголосних у виділених словах. Охарактеризуйте приголосні за твердістю і м'якістю. При потребі звертайтеся до правила.

Рідну **Батьківщину** в усі віки **п...рівнювали** з **матір'ю**, бо нема нічого найдорожчого у людини, як мати і рідна з...мля. Окрема людина невіддільна від народу, а народ невіддільний від Батьківщини: в цьому сила народу і міць його, невм...рущість і бе...смертя. (Є. Гуцало)

- У якій країні ви живете? Чому нам дорога наша Батьківщина?

- 4 Прочитайте. Визначте головну думку вірша.

Хитрий лис

Чом це лис розносить вісті,
Що не може курки з'їсти.
Скаржиться на кожному кроці,
Що від качки кольки в боці.
– Навіть півня я не їм! –
Лис жаліється усім.

Чи це правда, чи омана?
Тільки ж в дідуся Романа
Знов не стало трьох курчаток.
Ми ж почнемо все спочатку:
Чом це лис розносить вісті.
Що не може курки з'їсти...
(В. Петренко)

- Доберіть синоніми до слів та словосполучень: *скаржиться, кольки, омана, розносить вісті*.
- Назвіть м'які приголосні в словах тексту. Чим позначена м'якість приголосних?

Приголосні дзвінкі і глухі

- 5 У подані слова вставте по черзі букви, що в дужках. Поясніть, як змінюється значення слів. Охарактеризуйте звуки, що позначаються поданими в дужках буквами.

Воро (г, х); ве(с, з)ти; кі(с, з)ка; гру(п, б)ка.

1. Як вимовляються ці пари звуків? При вимові яких звуків відчувається дрижання голосових зв'язок? Поясніть це явище.
2. Складіть з цими словами словосполучення.

При творенні приголосних звуків струмין видихуваного повітря зустрічає певні перешкоди, отже, ці звуки утворюються за участю голосу і шуму.

За участю в їх творенні голосу і шуму приголосні поділяються на дзвінкі і глухі. Дзвінкі приголосні звуки творяться шумом і голосом, глухі – тільки шумом. Більшість дзвінких і глухих приголосних становлять пари.

дзвінкі	б	в	г	ґ	д	ж	з	й	л	м	н	р	–	дз	дж
глухі	п	–	х	к	т	ш	с	–	–	–	–	–	ф	ц	ч

- 6 Запишіть за поданими малюнками пари слів, що є відгадками шарад.

З дзвінким усе я заливаю.
З глухим на дереві зростаю.

З дзвінким листочки я скубу,
З глухим же – зрізую траву.

- Визначте у словах-відгадках дзвінкі і глухі приголосні.

- 7 Прочитайте текст в особах.

Чотири дочки

Було у матері чотири дочки. Одного разу поїхала мати до сина, що жив далеко. Повернулася **додому** аж через тиждень. Коли мати ввійшла до хати, дочки одна за одною почали говорити, як вони сумували за **матір'ю**.

– Я сумувала за тобою, як маківка за сонячним променем, – сказала перша.

– Я чекала тебе, як суха земля чекає краплини води, – промовила друга.
– Я плакала за тобою, як **маленьке** пташеня плаче за пташкою, – сказала третя.

А четверта дочка нічого не сказала. Вона зняла з ніг матусі взуття і принесла їй води в ночвах – помити ноги.

(В. Сухомлинський)

Нóчви – довгаста посудина з розширеними доверху стінками для прання білизни, купання.

1. Як ви оцінюєте слова кожної дочки? Хто по-справжньому сумував за матір'ю?
2. Визначте головну думку тексту. Випишіть речення, в яких вона висловлена.
3. Поясніть правопис виділених слів. Назвіть в цих словах приголосні, вкажіть, до якої групи (дзвінкі чи глухі) вони належать.

8 Спишіть спочатку слова, в яких тільки дзвінкі приголосні, потім слова з глухими приголосними; і слова, в яких є дзвінкі і глухі приголосні.

Бджола, бойовий, кущі, доводжу, **енергія**, роз'їзд, **джміль**, пташка, щастя, спати, сторож, щодня, **лютий**.

1. Складіть з ними словосполучення.
2. Визначте у виділених словах кількість голосних і приголосних звуків.

9 Прочитайте виразно вірш.

За батьківщину у боях вмирали
Однаково – дорослі і малі ...
За довгі роки ще не **розшукали**
Усіх могил солдатських на землі.
Розкидані вони у чистім полі,
Деся при дорозі, у розмай-траві!
Могил отих не **обминай** ніколи,
Поховані у них – для нас живі!

1. Спробуйте дібрати заголовок до вірша.
2. Дізнайтеся, чи не живуть поряд з вами учасники Великої Вітчизняної війни. Подумайте, яку допомогу можете ви їм надати.
3. Визначте дзвінкі і глухі приголосні у виділених словах.

10 Розгляньте малюнок. Складіть опис птаха. Використайте слова з довідки.

Довідка. Орел, рідкісний, сірий, чималий, дзьоб, товстий, сильний, широкі крила.

§ 17. Знаки письма. Алфавіт

- 1** Пригадайте, що вивчає графіка. Розкажіть про знаки письма, алфавіт. Перевірте правильність своїх відповідей, читаючи текст. Поставте до змісту тексту запитання.

Віддавна люди навчалися передавати звукову мову відповідними буквами. Будь-яке слово, що ми його вимовляємо, складається із звуків, а якщо пишемо – із букв, якими ці звуки позначаються. Всі букви, розташовані в певному, обов'язковому для всіх порядку, називаємо алфавітом, або азбукою. Слово алфавіт складається із двох грецьких літер: альфа й віта. Слово азбука складається із перших двох букв давньоруського алфавіта, які в давнину мали назву **аз** та **буки**.

В українській мові 38 звуків і 33 букви. Звуки ми чуємо і вимовляємо, а букви бачимо і пишемо. Кожна буква має свою назву:

А а	Б б	В в	Г г	Ґ ґ	Д д	Е е	Є є	Ж ж	З з	И и
а	бе	ве	ге	(ґе)	де	е	є	же	зе	и
І і	Ї ї	Й й	К к	Л л	М м	Н н	О о	П п	Р р	С с
і	ї	йот	ка	ел	ем	ен	о	пе	ер	ес
Т т	У у	Ф ф	Х х	Ц ц	Ч ч	Ш ш	Щ щ	Ь ь	Ю ю	Я я
те	у	еф	ха	це	че	ша	ща	м'який знак	ю	я

Знання алфавіту потрібне кожній людині. За алфавітом складаються словники, довідники, енциклопедії, списки людей, каталоги книжок тощо. Розташовуючи слова за алфавітом, враховують не тільки їхні перші букви, а й усі наступні.

Крім букв, в українській мові вживають ще такі знаки письма: апостроф ('), наголос (˘), дефіс (-). При розміщенні слів за алфавітом апостроф і дефіс не враховуються.

- 2** Розмістіть в алфавітному порядку подані назви міст.

Кишинів, Ришкани, Бричани, Липкани, Сорока, Фалешти, Дрокія, Єдинці, Каушани, Страшени, Синжерей, Атаки, Окниця, Бендери, Тирасполь, Дубосари, Чимішлія, Тараклія, Кагул.

- Опишіть історію назви одного з міст.

- 3** Запишіть за алфавітом прізвища молдовських письменників.

Михай Ємінеску, Іон Крянґе, Олександру Хиждеу, Думітру Кантемір, Костянтин Стаматі, Васіле Александрі, Алеку Руссо, Олексій Матеевич, Ніколає Мілеску, Іон Друце, Григорій Вієру, Думітру Матковський, Георге Асакі, Ніколає Дабіжа.

1. Чому списки завжди укладають за алфавітом?
2. Як розмістити в переліку слова, які починаються з тієї самої літери?

3. Розкажіть вірш одного з молдовських поетів у перекладі українською мовою. Хто автор гімну Молдови?

Співвідношення звуків і букв. Звукове значення деяких букв

Кількість звуків і букв у слові не завжди однакова. Наприклад: у слові „промінь” звуків 6, а букв 7.

Буква **ь** (м'який знак) жодного звука не позначає. На письмі цією буквою позначають м'якість попередніх приголосних звуків.

Примітка: М'якість приголосних позначається в звуковому записі значком. Наприклад: рис – рись = [рис-рис'].

1. В українській мові більшість букв позначають один звук: абетка [абéтка], мова [мо́ва].

2. Букви **ї** та **щ** завжди позначають два звуки – [йі] та [шч]: їжак [йіжа́к], поїзд [по́йїзд], щедрий [шчед́рий], пуща [пу́шча].

3. Якийсь час буквою **г**, крім звука [г] (голова, гарячий), позначали також звук [г']: ґанок [га́нок], гуля [гу́л'а], ґава [га́ва]. Тепер для позначення звука [г'] вживається буква **ґ**: ґанок, ґудзик, ґніт (у лампі), ґрунт, ґатунок, ґедзь, ґирлига, ґринджоли, ґречний, ґелготати, ґвалт, ґрус, дзиґа тощо.

4. Буквосполученням **дж**, **дз** звичайно позначають:

а) один звук [дж], [дз]: джерело [дже"ре"ло́], раджу [ра́джу], дзьоб [дз'об], кукурудза [кукуру́дза];

б) два звуки [д-ж] [д-з] позначають лише тоді, коли префікс закінчується на [д] (від-, під-, над-), а корінь починається на [з] або [ж]: віджити, підживити, відзнака, надзвичайний.

5. Букви **я**, **ю**, **є** передають на письмі сполучення двох звуків – [йа], [йу], [йе]:

а) на початку слова: яр [йар], явір [йа́вір], юрта [йу́рта], єдиний [йе"ди"ний];

б) після голосного: пояс [по́йас], поєдинок [пое"ди́нок], союз [со"йу́з];

в) після апострофа та м'якого знака: м'ята [мй'ата], Ньютон [Н'йу́тон].

Безпосередньо після приголосних букви **я**, **ю**, **є** позначають голосні [а], [у], [е] і м'якість цих приголосних: сяду [с'а́ду], тюк [т'ук], давнє [да́вн'е].

4 Вимовляйте правильно подані слова. Яка буква в цих словах завжди позначає два звуки?

Їжа, їдкий, їжак, їсти, їздити, їстівний, їхати, її.

1. Введіть ці слова у словосполучення.

2. Чи вмієте ви розрізняти їстівні та отруйні гриби? Складіть усну розповідь про те, як ви їх розрізняєте.

5 Прочитайте й відгадайте загадки.

1. Коли хочеш ти читати,
То мене повинен знати,

А коли мене не знаєш,
То нічого не вгадаєш.

2. Я на вигляд круглолице,
Наче баня на дзвіниці,

Щирим золотом горю,
Глянь на мене – засліплю.

3. Вірно людям я служу,
Їм дерева стережу,
Дзьоб міцний і гострий маю,
Шкідників ним здобуваю.

1. Визначте кількість звуків та букв у виділених словах. Поясніть, за яких умов букви **я, ю, є** позначають два звуки.
2. Вивчіть загадки, які сподобались, напам'ятайте.

6 Прочитайте прислів'я.

1. Хто знання має, той і мур зламає. 2. Хто що вміє, то і діє. 3. Без діла слабше сила. 4. Щира правда всюди куток знайде. 5. Де лихо пристане, там і трава в'яне. 6. Брехня стоїть на одній нозі, а правда – на двох. 7. Як Сірка годують, так він і гавка. (Нар. тв.)

1. Коли ми вживаємо ці прислів'я? Наведіть усно ситуацію.
2. Випишіть слова, в яких букви **я, ю, є** позначають сполучення двох звуків.

7 Випишіть спочатку: 1) ті слова, що мають більше звуків, ніж букв; 2) ті, в яких менше звуків, ніж букв; 3) слова, в яких кількість букв та звуків однакова.

Куш, щока, дзьоб, єдність, Україна, дзеркало, духмяний, гедзь, їжа, сьомий, історія, стоїть, подзвонити, надзвичайний, земля, під'їзд, щодня, ім'я.

8 Виразно прочитайте текст.

Чув ти коли-небудь про коня Пржевальського? Певне, що так. А якщо досі не чув, то **обов'язково** ще почуєш про цю рідкісну тварину. Названо її **ім'ям** відомого російського мандрівника, що перший із **європейців** описав цього дикого коня. І не тільки коня, а й дикого верблюда, і тибетського ведмедя, яких ще не знали тоді **європейські** зоологи, і ще десятки нових видів тварин, сотні нових видів рослин, невідомих науці.

Микола Михайлович Пржевальський став славнозвісним мандрівником не випадково: з юних років він наполегливо готував себе до майбутніх подорожей.

(І. Маценко)

Славнозвісний – відомий, славетний, популярний, знатний, знаменитий.
Мандрівник – мандрівець, подорожній, подорожанин.
Пóдорож – мандрівка, мандрування, мандри, вирушити в мандри.
Наполéгливо – напосідливо, завзято.

1. Озаглавьте текст. Доведіть, що текст є роздумом.
2. Запишіть виділені слова з літерами **ї, я, ю, є** фонетичним записом (транскрипцією). Які звуки позначають ці літери?
3. Зробіть синтаксичний розбір першого речення.
4. Розгляньте малюнок. Складіть за ним твір-опис.

Вживай правильно!

Облиш іграшки (забáвки).
 Михасику, не чіпáй нічого.
 Пустотливих хлопчиків ставлять у кут.
 Дівчатка не повинні бути брудну́лями (замазурами).
 Надворі похолоднішало, ожелéдиця. Я посковзнúлася і впала.

§ 18. Склад. Правила переносу. Наголос

- 1** Розкажіть, що ви знаєте з початкових класів про склад і наголос. Які звуки утворюють склади? свою відповідь звірте з правилом.

Складом називається частина слова, що вимовляється одним поштовхом видихуваного повітря: *зли-ва, по-віт-ря*. Склад, що закінчується на голосний, називається **відкритим**: *до-ро-га, за-я-ва*.

Склад, що закінчується приголосним звуком, називається **закритим**: *віль-ний, мен-ший*.

- 2** Спишіть. Розбийте слова на склади.

Єдиний, їжак, Яків, Юхим, юшка.

1. Визначте, із скількох звуків складається в них перший склад.
2. Назвіть закриті і відкриті склади в поданих словах.

- 3** Виразно прочитайте загадки. Відгадайте їх.

Не **ходжу** я, а скакаю,
 Бо нерівні ноги **маю**,
 Через поле **навмання**
 Перегнав би я коня.
 Я **страшенний** боягуз,
 Всіх на світі я боюсь,

Хати не **будую**,
 Не мажу, не квітчу,
 На гілці ночую,
 Людям роки лічу.
Ранньою весною
 Люблю прилітати.
 Що за птиця, чого стою –
 Легко **відгадати**.

Навмання – без цілі, куди очі дивляться.

1. Чому в слові **ходжу** перший склад відкритий? Назвіть звуки в слові. Наведіть аналогічні приклади.
2. Випишіть виділені слова, поділивши їх для переносу. Які з цих слів не можна переносити? Чому?

■ **4** Випишіть спочатку односкладові, потім дво-, три-, чотирискладові слова. Поставте наголос, підкресліть закриті склади.

Схід, подзвонити, дзьоб, щохвилини, район, союз, ковзани, острів, країна, розрахувати, парасолька, перукарня.

■ **5** Прочитайте слова. Спишіть, позначаючи перенос слів. Перевіряйте себе за таблицею.

Крапля, підмерзло, бурулька, зійшло, сонце, різнобарвний, вогники, блакитний, затамувати, подих, здивування, гудзик.

● **Складіть на основі цих слів міні-текст.**

Основні правила переносу

1. Слова з рядка в рядок переносяться по складах, хоч складоподіл і перенос іноді не збігаються: *ко-ра-бель, лі-так*, але *мрі-я*.
2. Одна буква при переносі не залишається і не переноситься.

При переносі не розриваються

1. Буквосполучення **йо,ьо**: *зна-йо-мий, ко-льо-ро-вий*.
2. Буквосполучення **дз,дж**, якщо вони позначають один звук: *по-дзвонити, гу-дзик, пі-джак, си-джу*. Якщо **дз,дж** позначають два звуки (д належить до префікса, а ж чи з до кореня), то їх слід розривати: *над-звичайний, під-живлювати*.
3. Скорочення завжди треба залишати з тими словами, яких вони стосуються: *І.Я. Франко, П. Коваленко, 5 кг, 10 м, 5 см*.
4. Односкладові префікси перед приголосним: *роз-пуск, від-плата, але розо-рати, роз-орати*.
5. При переносі складних слів не можна відривати одну букву від другої частини слова: *чорно-бривий, земле-трус* (а не чорноб-ривий, землет-рус). Також не можна відривати початкову букву кореня, що не становить складу: *на-гріти, при-крити* (а не наг-ріти, прик-рити).
6. Не можна переносити в наступний рядок м'який знак, апостроф, знак переносу, розділовий знак: *кіль-це, бур'-ян, Лук'-ян* тощо.

Зверніть увагу!

1. Дві букви, що позначають однакові приголосні різних частин слова, розриваються при переносі: *об-бити, сон-ний*.
2. У словах типу знання, гілля, життя допускається подвійний перенос: *знан-ня і зна-ння, гіл-ля і гі-лля, жит-тя і жи-ття*.

■ **6** Випишіть слова, групуючи:

- 1) ті, в яких при переносі не можна відривати букви;
- 2) ті, яких не можна переносити;
- 3) ті, в яких можливий подвійний перенос.

Відкрити, відстань, виконання, пояснення, зів'ялий, прибрати, гр. Олексієнко, 1999 р., 20 м, ЛАЗ-111, ходжу, кукурудза, район, академія, чай, ювілей, їжджу, ВАЗ, чайка.

Наголос

Наголосом називається вимова одного із складів з більшою силою голосу: дорогий, дзьобик, водіймище. Наголос в українській мові вільний і рухомий: гора – під горою, білий.

- 7** Випишіть спочатку слова з наголошеним першим складом, потім – з другим, на решті – з третім.

Черга, туга, черговий, міліметр, посмішка, подруга, олень, чотирнадцять, столяр, завдання, роблю, кажу.

- Доведіть на прикладі виконаного завдання, що наголос в українській мові є вільним і рухоми.

- 8** Спишіть, доповніть ряди однозвучними словами, але з іншим наголосом, щоб було римування. Поясніть значення слів, що мають різний наголос.

Зіставлення не марне
Та й зовсім не складне:
Число буває парне
А молоко – ...
І не важка наука –
Різниця ось така:
Великий біль – то мўка,
А борошно – ...

Як кажуть, це на лобі
Нам записати слід:
У колесі є обід,
А за столом – ...
Всі знай у мові ходи
І впевнено ...
Пізнай глибини, броди
Не навмання ...!

(А.Ф. Арсірій)

- 9** Прочитайте, правильно наголошуючи слова.

Стоїть біля річки – великі річки; гострить пилу – хмара пилу; бренькнула струнка – струнка смерека; устав з лівої ноги – довгі ноги; географічний атлас – барвистий атлас; фронтова дорога – дорога пам'ять.

- Запишіть спочатку словосполучення, у яких зміна наголосу в словах надає їм іншого значення, а потім ті, в яких змінюється лише граматична форма (відмінок, число).
- Складіть і запишіть речення з однією парою словосполучень.

За наголосом розрізняються окремі слова, значення і граматичні форми: рўчки (руки) і ручкі (письмове приладдя), склади (товарів) і склади (слів); землі, сестри (родовий відмінок) і зёмлі, сёстри (називний відмінок множини).

Тому-то треба знати місце наголосу і правильно вимовляти слова.

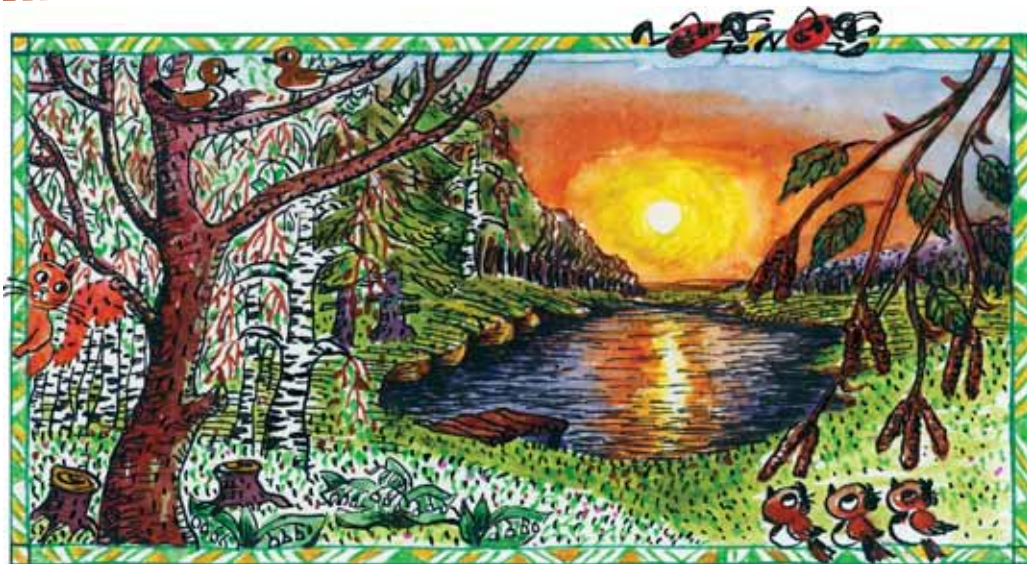
- 10** Прочитайте вголос слова, правильно наголошуючи їх. Запам'ятайте, як наголошуються ці слова.

Верба́, до́шка, дочка́, кропива́, ро́звідка, вимо́ва, дро́ва, завда́ння, ім'я́, за́чіска, захворі́ти, інструме́нт, кі́дати, кварта́л, корі́сний, літо́пис, навча́ння,

ненависть, одинадцять, ознака, осока, подруга, поняття, приятель, разом, середина, апостроф, помилка, простий, алфавіт.

1. Складіть з деякими словами словосполучення або речення.
2. Поставте іменники **верба, дочка, ім'я, літопис** у формі родового відмінка однини і називного множини. Поставте наголос. Простежте, чи змінюється місце наголосу при відмінюванні цих слів. Зробіть висновки.

11 Розгляньте малюнок.

1. Використовуючи малюнок і свої спостереження, напишіть твір-опис „Ліс весною”.
2. Поставте наголос у чотирискладових словах, які ви використали.

Зв'язне мовлення

Особливості побудови опису.

Переказ тексту розповідного характеру з елементами опису предмета

12 Прочитайте тексти.

І. Булава – це знак влади у запорізьких козаків. Булава належала кошовому отаману.

Булавою називалася срібна, позолочена, часом прикрашена коштовними каменями куля, насаджена на металеву чи дерев'яну палицю. Палиця була гладенько обстругана, помальована темною фарбою. Палиця-держак була завдовжки до трьох з половиною четвертей. (За Д. Яворницьким)

Четверть – це давньоруська міра довжини. Колись довжину виміряли аршинами. Аршин до-

рівнює 70 см. Четверть аршина – це приблизно 14 см. Підрахуйте, якої довжини була булава за сучасною арифметикою.

II. Кобза кругленька, череватенька. Завдовжки вона з півтора аршина. Кобза має численні металеві струни. Ручка – коштовна, прикрашена перламутром.

Кобза в Україні була поширена до XV століття, потім її змінила бандура. Кобзарі – це українські народні співці і музиканти, які виконували (іноді складали самі) думи, пісні та інші твори, супроводжуючи їх грою за кобзі. (За Д. Яворницьким)

1. До якого типу мовлення належать обидва тексти?
2. Яке загальне питання можна поставити до тексту-опису?
3. Розгляньте малюнок. Складіть текст-опис людини. Як він називається?
4. Розкажіть про одного з гетьманів України.

Згадаймо, що “даним” у реченнях опису є назва самого предмета або його частин, а “новим” – вказівка на ознаки.

Кожне наступне речення додає до вже відомого нову інформацію – розповідає про ознаки. До опису предмета можна поставити загальне питання: який? Поняття предметності в граматиці охоплює всі реально існуючі речі; істоти, дії, стани.

Опис складається здебільшого з трьох частин. У першій передається загальне враження від описуваного предмета, у другій дається опис частин, деталей, говориться про окремі ознаки; у третій робляться висновки.

- Впишіть “дане” й “нове” з другого тексту, користуючись зразком.

Зразок

“Дане”

булава
завдовжки
коштовний камінь, метал
куля
палиця-держак
фарба

“Нове”

це знак влади у кошового отамана
три з половиною четверті
дорогоцінний
срібна, позолочена
обстругана, помальована
темна

13 Виразно прочитайте текст. Вкажіть тип мовлення.

А голуб був чудесний. Він був такої чистої сірої масті, що здавалося хтось умисно, коли голуб був увесь чорний, узяв та рівненько й дрібненько поцюкав його білим. Тільки кінці пір’їн на хвості та на крилах лишилися чорні, як у чорнило на палець вмочені. Голівка ж яка: малесенька, виточена, не кругла, а довгастенька! А дзьобик: це ж не дзьобик, а пшеничне зернятко, ніжне, рожеве, тупеньке. Тут же все таке, що аж дух забиває: шийка горда, не довга й не коротка, спина ввігнута, хвіст трубою, і пір’їн у ньому десь не менше тридцяти шести. А крила ж, видко, такі легкі та сильні, що як пушинку тіло носять. (За В. Винниченком)

Умісно – навмисне, навмисно, жартома.

Поцюкати (розм.) – легенько вдарити – тут: побризкати.

Дух забивати – перехоплювати дихання.

Відко (діалект.) – видно.

1. Перекажіть текст. Які слова допомогли вам докладніше описати птаха?
2. Яке загальне питання можна поставити до цього тексту?
3. Зробіть власне спостереження над будь-яким птахом. Складіть усний опис.
4. Продовжіть визначення “даного” й “нового” в тексті.

„Дане”

голуб

він

хтось

коли він

кінці пір’їн

на хвості та на крилах

„Нове”

чудесний

чистої, сірої масті

поцюкав його білим

був чорний

лишилися чорні

як у чорнило на палець вмочені

1. Визначте, яких частин мови найбільше в описі.
2. Складіть міні-опис олівця, кулькової ручки, класної дошки, улюбленої квітки за вибором.
3. Напишіть переказ за даним текстом, доповнивши своїми власними спостереженнями за цим птахом, дотримуючись характерних особливостей художнього стилю.

§ 19. Голосні наголошені і ненаголошені, їх вимова і позначення на письмі

1 Прочитайте виразно уривок з вірша.

Вже сонечко в море сіда;

У тихому морі темніє;

Прозора глибока вода,

немов оксамит зеленіє.

На хвилях зелених тремтять

Червонії іскри блискучі

і ясним огнем миготять,

мов блискавка з темної кручі.

(Л. Українка)

1. До якого типу мовлення належить текст? Як змальовує поетеса красу природи?
2. Випишіть з тексту виділені слова, позначаючи наголос.
3. Прочитайте їх уголос. Як вимовляються голосні звуки в наголошених складах? Як вимовляються ненаголошені [o], [e], [u], [a]?
4. З’ясуйте значення слів **оксамит**, **миготять** за словником. Складіть з ними словосполучення.

В українській літературній мові [o] і [a] вимовляються чітко як в наголошених, так і в ненаголошених складах: осінь, мурашка. Лише в кількох словах можливе сплутування їх. Написання цих слів треба запам’ятати.

Вимовляємо й пишемо **а** після **г, к, х** перед складом із звуком [a] у словах **гаразд, гарячий, кажан, калач, качан, хазяїн, багаття**, а також у словах **багато** й похідних **багач, багатир**.

У таких словах, як **богатир** (велетень, силач), **борсук**, **козак**, **комиш**, **коровай**, **кропива**, **ропа**, **крохмаль**, **отаман**, **поганий**, **погон**, **пором**, **слов'яни**, **солдат**, **лопата**, **гончар**, **товар**, **корявий** у першому складі вимовляємо і пишемо **о**.

Ненаголошений звук [o] наближається до [y] лише перед наголошеним складом з [y]: [го^ул^убка], [зо^уз^ул'а], [ко^уж^ух].

Лише два звуки в українській літературній вимові в ненаголошених складах наближаються один до одного. Звук [e] наближається до [и], а [и] – до [e]: [зе^ил^ений], [ве^ис^елий], [зи^ема], [жи^ев^е].

Є декілька способів перевірки ненаголошених голосних:

Способи перевірки	Приклади
1. Зміна форми слова: а) зміна числа; б) зміна часу; в) зміна особи; 2. Добір спільнокорених слів.	óзеро – озéра сестра́ – сéстри тесáв – тéше чешу – чéше димáр – дíм зимá – взíмку

Пиши лише е, якщо:

1) неясний голосний при зміні слова випадає:

кисень – кисню, водень – водню, вітер – вітру, липень – липня, учень – учня.

2) у сполученнях **-ере-**, **-еле-**:

береза, **шелест**, **очерет**.

Пишемо и:

У сполученнях **-ри-**, у відкритому складі в словах **бриніти** (хоч бренькіт), **гриміти**, **дрижати**, **кривавий**, **тривати**, **тривога**, **криниця**, **кришити**, **стриміти**.

2 Прочитайте уважно текст. Про яку пору йдеться у вірші?

Сито

Гей, у небі, у блакиті –
хто там носить воду в ситі?
а те сито неозоре:
було біле, стало чорне.
Чудасія, чудасія –
та ж те **сито** воду сіє!

Сіє, сіє воду сито –
на **пшениченьку**, на жито,
на ячмінь, овес, на просо,
на **вербичку** густокоосу, –
Хай усе там **зеленіє**!
Сито в небі воду сіє!

(М. Петренко)

1. Чому автор називає вербичку **густокою**? Про які ще дерева можна сказати, вживаючи такий епітет?
2. Знайдіть слова з ненаголошеними [e], [o], [u]. Поясніть їх правопис.
3. Проведи звуко-буквений аналіз виділених слів.

3 Прочитай виразно текст.

Р...ве та стогне Дніпр ш...рокий,
С...рдитий віт...р зав...ва.
Додолю верби гне в...сокі,
Горами хвилю підійма.

(Т. Шевченко)

1. Що ви знаєте про Дніпро? Хто з письменників оспівував Дніпро, його красу?
2. Спишіть, вставляючи пропущені букви. Доберіть перевірні слова.

4 Спишіть за алфавітом слова, вставляючи пропущені літери. Поставте наголос. Охарактеризуйте вимову ненаголошених голосних у коренях слів. Доберіть до кожного слова спільнокореневе або форму з наголошеним [е] чи [и].

Л...сток, ст...пи, з...мля, в...сло, з...рно, р...зумний, зам...рзати, д...шевий, м...даль, г...рой, д...ржава, д...таль, інт...рес, ч...мпіон, кал...ндар, м...нати, ч...кати, ц...буля, п...нал, т...атр, пр...дмет, м...телик, к...рувати, в...дмідь.

- Чи у всіх словах ненаголошені голосні можна перевірити наголосом? Утворіть з цими словами словосполучення. Перевірте їх правопис за словником.

У деяких словах ненаголошені голосні в коренях не можна перевірити ні наголосом, ні за допомогою випадного звуку. У таких випадках правопис слів перевіряється за орфографічним словником і запам'ятовується.

Запам'ятай!

Орфограма (орфос – правильний, грама – буква) – це правильне написання, яке вибирається з-поміж інших можливих неправильних написань. Вибирається орфограма серед інших написань використанням правила. Якщо орфограму не можна обґрунтувати правилом, слід вдаватися до словника.

5 Спишіть. Назвіть орфограму, обґрунтуйте вибір.

Л...холіття, ж...стикуляція, ч...р...да, ш...нель, щ...б...тання, б...р...стяний, с...ротина, ж...тловий, ж...нці, ч...р...шня, **в**итр...мка, **ч**...мпіонат, тр...н...р, м...сливець, м...чі, **ф**...хтування, **с**...крет, гв...нтівка, **р**...жим, к...шення, м...лодія, л...вада, кр...ниця.

- З виділеними словами складіть речення з однорідними членами про улюблений вид спорту. Запишіть їх.

6 Прочитайте уривок. Які типи мовлення поєднано в тексті? Зачитайте опис соловейка.

Соловей сидів на калиновій гілочці. Був дуже схожий на горобчика, лише тільце мав видовжене.

Здавалося, що в горлечку в нього переливалася маленька намистинка. Короткий свист – і вона вискакувала з дзьобика і стрімко неслася над лісом.

Очі у соловейка чорні, великі. Як співав, опускав крильця, широко відкривав тендітний дзьобик, у якому, ніби сердечко у дзвонику, бився гострий

язичок. Усе його крихітне, малюсіньке тільки тремтіло і здригалося. (За Б. Комаром)

1. Усно перекажіть текст.
2. Випишіть з останніх 2-х речень слова з ненаголошеними голосними в корені, доберіть до них перевірні.

7 Спишіть прислів'я та приказки, позначте й обґрунтуйте орфограми.

1. Ластівка день поч...нає, соловей його кінчає. 2. Від б...р...зневих дощів з...мля квітне. 3. Мала крапля й в...ликий камінь проб...ває. 4. Згайнуєш на жн...вах хв...лину – втратиш не одну з...рнину. 5. Хто з...млю удобряє, тому й з...мля пов...ртає.

Зв'язне мовлення

Детальний письмовий переказ розповідного тексту з елементами опису

8 Прочитайте текст.

Багіра

Пантера була чорною, як сажа, але з чудовими плямами на хутрі. Плями вилискували, як намацьовані. Багіра була хитра, як шакал, смілива, як дикий буйвол, нестримна, як поранений слон. Та голос в неї був солодший за дикий мед, шерсть – м'якша за пух.

Під лискучою шерстю шовковистого підборіддя пантери ховалася невелика лисина. Лише улюбленець пантери Мауглі знав, що то слід нашійника. Лише йому розповіла Багіра, що народилася вона поміж людей. Її мати померла в клітці князівського палацу.

Багіру годували крізь ґрати з залізної миски. Та однієї ночі вона відчула себе звіром. Лапою зламала замок і втекла у джунглі. (За Р. Кіплінгом)

Вилискувати – блищати, сяяти.

Нестримний – рвучкий, енергійний.

Орієнтовний план

1. Якою була пантера?
2. Слід нашійника на шовковистому підборідді.
3. Що розповіла Багіра своєму улюбленцеві?
4. Втеча з неволі.

Запитання для бесіди

1. Яка тема та основна думка тексту? Що відбито у заголовку – тему чи основну думку?
 2. Ознаки якого стилю наявні у тексті?
 3. Які типи мовлення тут поєднуються? Як відрізнити опис від розповіді?
 4. Що є „даним” і „новим” у реченнях тексту-опису пантери?
 5. Які з пунктів плану переказу стосуються опису хижої тварини?
1. Запишіть на дощці слова, з'ясуйте в них орфограми.
Намальовані, князівський палац, підборіддя, солодший.
2. Напишіть докладний переказ тексту „Багіра”.

§ 20. Вимова приголосних звуків і позначення їх на письмі

1. Приголосні звуки [р], [л], [м], [н], [й], [в], у яких при вимові переважає голос, завжди вимовляються виразно: [байкар], [орел], [край]. Звук [в] ніколи не уподібнюється до [ф].
2. Дзвінкі приголосні в кінці та в середині слів вимовляються дзвінко: шу[б]ка, ді[д], гря[д]ка, ні[ж], ві[з], бері[з]ка, бли[з']ко.

- 1** Прочитайте, правильно вимовляючи дзвінкі приголосні у виділених словах. Зробіть висновки.

– Що ти, Березню, **привіз**
для своїх сестер-**беріз**?
– Сонячні **сережки**,
ниток для **мережки**.

Сироїжки – білоніжки
Стали край **доріжки**.
А грибки – боровики
Поховались під **дубки**.

- Один з уривків вивчіть і запишіть з пам'яті.

- 2** Прочитайте уривок з вірша.

Ходить Лютий по горі
в білохмарнім кептарі.
Ша...ка – з снігу,
З вітру – дух...
Він для хлопців –
добрий дру...:
з тим жартує,
з тим за чу...,
снігурам насіє кру... .
(З. Гончарук)

Кепта́р – верхній безрукавий одяг з овечої шкури.

1. Подумайте, чому місяць лютий отримав таку назву? Назвіть інші місяці зими, спробуйте пояснити їх назву.
2. Які букви пропущено? Як перевірити їх написання? Спишіть, вставте пропущені букви.

Запам'ятай!

1. Звук [г] у словах **легко, вогко, нігті, кігті, дьогтю** вимовляється як [х]: ле[х]ко, во[х]ко.

2. Звук [з] у префіксах **роз-, без-** перед глухим може наближатися до [с]: розказати [росказати], безпека [беспека]. Але префікси **роз-, без-** незалежно від вимови пишемо з буквою -з-.

3. Глухі приголосні перед дзвінкими звучать як парні їм дзвінки: боротьба [бород'ба́], косьба [коз'ба́], вокзал [вог'за́л].

Якщо виникає сумнів, яку букву писати, то треба так змінити слово або дібрати таке споріднене, щоб після невиразного приголосного стояв голосний.

Отже, пишемо **легко**, бо **легенький**; **косьба**, бо **косити**; **молотьба**, бо **молотити**. Написання деяких слів перевіряється тільки за словником: *вогкий, мерехтіти, призьба, вокзал, рюкзак, футбол.*

Орфограма

Букви, що позначають звуки, які уподібнюються: *нігті, просьба.*

- 3** Прочитайте вголос текст. Зробіть висновки, як вимовляються [дз] і [дж] у виділених словах.

Женя з **бджілями** не дружив –
Завжди Женя бджіл **дражнив**,
Женю бджоли не жаліли
Та **дражнила** нажалили!
– Знай!

Гудзик – гудзик **колихався**.
Із **ниточки** обірвався.
Упав на **цибулю**,
набив собі **гулю**.
– Гвалт!

Звуки

Звуки [дж] і [дз] слід вимовляти зливо: [дз]ига, нагоро[дж]ений, [дз]ьоб.

- 4** Прочитайте. Правильно вимовляйте приголосні звуки у виділених словах.

1. Якби **знав**, де **впав**, то й соломки **підслав**. (Нар. тв.) 2. І навіть м'яч **футбольний** свій віддай, як **друг** попросить. (А. Костецький) 3. Спорожнів перон **вокзалу** (О. Довженко) 4. Дихалося **легко**, привільно. (О. Донченко) 5. Оце возовиця підходить, а там і **молотьба**. (А. Головка) 6. Василько слухає науку про **розвідку**, як **казку**. (П. Панч)

- Спишіть речення, в яких є слова, де приголосні уподібнюються у вимові один до одного. Доберіть, якщо можна, перевірні слова.

- 5 Спишіть, розкриваючи дужки і вживаючи потрібні букви. Орфограми підкресліть, доберіть перевірні слова.

1. Василько чув, що бій клекотів зовсім бли(з,с)ько за селом. 2. Ми(г,х)тять білі метелики понад молоденькою травичкою. (Марко Вовчок) 3. Шви(д,т)ко наближався літній світанок (Г. Тютюнник) 4. Вітер віяв Маркові в спину і поле(г,х)шував йому ходу. (М. Трублаїні) 5. Моло(т,д)ьбу скінчили вчасно. (О. Донченко) 6. Ле(г,х)ко обіцяти, але ва(ж,ш)ко слова дотримати. (Нар. тв.) 7. Над луками ни(з,с)ько літали граки. (П. Панч)

Вживай правильно!

Як доїхати до залізничного вокзалу?

Туди можна доїхати будь-яким (першим - ліпшим) тролейбусом, автобусом.

Зупинка на роздоріжжі (перехресті).

Чи немає у вас зайвого квитка?

Автобус зупиняється на вимогу пасажирів.

Пригальмуйте, будь ласка.

Каса працює цілодобово.

Я запізнився на останній автобус.

Скажіть, будь ласка, яка наступна зупинка.

О котрій годині відходить автобус на Кишинів?

- 6 Запам'ятайте схему фонетичного розбору. Зверніть увагу на особливості усного і письмового розбору.

Фонетичний розбір слова

Схема фонетичного розбору

1. Озвучити і написати слово фонетичною транскрипцією.
2. Поставити наголос.
3. Поділити слово на склади. Визначити відкриті і закриті склади.
4. Назвати кількість звуків і кількість букв, вказати, чи відповідає кількість букв кількості звуків. Якщо такої відповідності немає, то пояснити, які букви позначають два звуки або не позначають жодного.
5. Назвати голосні звуки.
6. Назвати приголосні (дзвінкі чи глухі, м'які чи тверді).
7. Визначити фонетичні зміни, якщо є: чергування, подвоєння, спрощення, уподібнення.
8. Особливості вимови і правопису.

Зразок усного розбору

Заєць – [за́/йе^нц´]. У слові два склади: перший склад відкритий [за-], другий – закритий [йе^нц´]. Наголос на першому складі: за́ - єць.

Звуків п'ять, букв п'ять, але повної відповідності між ними немає: буква є після голосного позначає два звуки: є [йе], а м'який знак не позначає окремого звука, а тільки м'якість попереднього звука [ц´].

Голосні звуки [á], [e^и] (ненаголошений).

Звук [а] вимовляється чітко, позначається буквою а.

[e^и] – ненаголошений, у вимові наближається до [и], позначається буквою є.

Приголосні звуки: [з] – дзвінкий, твердий, вимовляється чітко, позначається буквою **зе** – його глуха пара [с]; [й] – дзвінкий, завжди м'який, немає глухої пари;

[ц´] – приголосний, глухий, м'який (його дзвінка пара [дз]).

У цьому слові є чергування голосного [е] з нулем звука: [за́йе^иц´ – за́йц´а], так зване – випадне **е**.

Зразок письмового розбору

заєць – [за́йе^иц´] – **за - єць**

з — [з] – приг., дзв., тверд.

а — [á] – голос., нагол.

є < [й] – пригол., дзв., м'як.

< [e^и] – голос., ненаголош.

ц — [ц´] – пригол., глух., м'як.

5 б., 5 зв.

гілля [г'і́л':á] – **гі - ля**

г — [г'] – пригол., дзв., пом'якш.

і — [i] – голос., нагол.

л > [л':] – приг., дзв., м'як.

я — [а] – гол., ненагол.

5 б., 4 зв.

7 Зробіть фонетичний аналіз слів *доїхати, дзвінок, знання*.

8 Прочитайте. Відгадайте загадку.

В полі ріс я, **колосився**,
На **ст...блині** уродився.
А тепер мене ви ріж...те
Й на здоров...я смачно їж...те.

1. Спишіть, вставляючи, де потрібно, пропущені букви. Поясніть їх правопис. Поставте наголос у виділених словах.
2. Зробіть фонетичний розбір останніх двох слів тексту.

9 Перепишіть, вставляючи пропущені букви. Поясніть вимову й написання цих слів.

Б...рі...ка, лісова сте...ка, смачні ягі...ки,
підійти бли...че, трохи во...ко, ля...ти на
траву, бере...ти ліс, їстівний гри..., лікарс...
кі трави, зелене гіл...я.

1. Розкажіть, яку роль в нашому житті відіграє природа. Як ви її бережете?
2. Складіть міні-твір, використавши подані словосполучення. Доберіть до нього заголовок.
3. Зробіть фонетичний розбір слів *ягідки, зелене*.

§ 21. Спрощення в групах приголосних

- 1 Розгляньте таблицю. Сформулюйте, в яких групах приголосних спрощуються приголосні не тільки у вимові, але й на письмі.

Групи приголосних	Приклади
ждн - жн	тиждень – тижневий
стн - сн	якість – якісний
здн - зн	виїздити – виїзний
стл - сл	лестощі – улесливий
скн - сн	тиск – тиснути

Українська мова співуча, мелодійна. В ній слова здебільшого вимовляються легко, плавно. Зрозуміло, що збіг кількох приголосних в слові порушує плавність, утруднює вимову. Для полегшення вимови в групах приголосних відбувається спрощення. Спрощується той приголосний, який важкий для вимови. Наприклад: честь – чесний, щастя – щасливий, сердець – серце.

Винятки: *шістнадцять, кістявий, пестливий, хвастливий, хвастнути, зап'ястний, хворостняк*.

Не відбувається спрощення в прикметниках, утворених від іменників іншомовного походження з кінцевим **ст** і **нт** за допомогою суфіксів **-н-**, **-ськ-**, **-ство-**: *студентський, гігантський, форпостний, агентство, фашистський*.

- 2 Прочитайте текст. Доберіть заголовки.

Якщо вам доведеться їхати до Кишинева з півночі нашої країни, то в Оргеєві ви побачите стареньку церкву. В її огорожі височіє пам'ятник Василеві Лупу, колишньому імператору Молдови, її захисникові й господареві. Колись дуже давно Василь Лупу запросив до себе найрозумніших людей Молдови й запитав: „Як ви думаєте, що треба зробити кожному учасникові цієї наради, щоб наша країна була багатою й сильною?” Почесні люди запропонували підготувати, озброїти сильну армію, захисницю від будь-якого ворога. Але господар вирішив розв'язати цю проблему по-іншому. „Ми застосуємо для нашого спокою і багатства силу слова, силу взаєморозуміння”.

„Як же це можна зробити?” – не могли зрозуміти бояри.

– Ми відкриємо школи, багато шкіл, заповнимо нашу країну книгами, письменними людьми. Ми писатимемо й друкуватимемо книги. За їх допомогою ми в чесній боротьбі подолаємо ворогів. Придбати друкарню нам допоможе митрополит Київський, наш земляк Петру Мовіле.

Дійсно, через деякий час в Яссах було встановлено друкарню, і почали друкувати книги для народу, який жив у ті часи в Молдові. (За М. Дабіжа)

1. Що ви знаєте про Петра Могилу (Мовіле)?
2. Перекажіть текст від 3-ої особи. Як можна силою слова подолати ворогів?
3. Які типи мовлення поєднуються в тексті?
4. Випишіть слова, в яких відбулося спрощення.

- 3** Прочитайте вірш. Про що в ньому розповідається? Як поет пропонує нам ставитися до Батьківщини?

Пісня землі

Батьківщини рідної сади
Нахилились цвітом до води.
Кожна гілка – в сонці, у теплі,
Щедро пахне соками землі.
Батьківщини рідної гаї
Кличуть серце в затінки свої.
Зупинись, і слухай солов'я,
І відчуй, що це земля твоя.
(М. Сингаївський)

1. Як в Молдові називають гаї?
2. Знайдіть і випишіть слова, в яких відбулося спрощення.
3. Доберіть синоніми до слів **кличуть**, **нахилилась**.

Вживай правильно!

Магазин (крамниця) працює від десятої до шістнадцятої години.
Магазин зачинений, його відчинять після обіду.
Там велика черга. Хто останній?
У продаж надійшли рис, борошно, олія, вершкове масло, яловичина, волова ковбаса.
У нас є зимові пальта усіх розмірів.
Скільки коштує цей зап'ястний ланцюжок?
Я хочу придбати кулькову ручку.
А ще проїзний квиток!

- 4** Спишіть, вставляючи пропущені букви, позначте орфограми. Назвіть групи приголосних, які спрощуються.

Швидкіс...ний, передвіс...ник зими, облес...ливий котик, кіс...ляві руки, контраст...ні кольори, народний мес...ник, шіс...десят років, студен...ський гуртожиток, турис...ський похід.

- Складіть речення з будь-якими словосполученнями.

- 5** Прочитайте. Подумайте, які типи мовлення поєднано у тексті.

Микола Миклухо-Маклай – відомий мандрівник. Багато років він жив серед папуасів, писав про них. Тубільні мешканці вважали його індонезійцем. Насправді прадід Миколи – запорі...ький козак. Він мав прізвисько Махлай, що означає „недотепа”. Під час російсько-турецької війни він відзначився як чес...ний, доблес...ний воїн. За кмітливість, безприкладне героїство захис...нику дарували дворянство. Українське прізвище прадіда звучало не по-дворянськи й він переробив його на незрозуміле „Миклухо-Маклай”. (За О. Іванченком)

- Випишіть слова з пропущеними буквами, в яких відбувається спрощення у вимові і на письмі або тільки у вимові.

6 Перепишіть, вставляючи, де треба, пропущені букви.

- Немає в світі нічого радіс...нішого й приємнішого, ніж людська праця.
(О. Довженко)
 - Невістка зас...лала стіл білою скатер...кою. (І. Нечуй-Левицький)
 - Людина не може бути щас...ливою за рахунок чужого страждання.
(Л. Первомайський)
 - Йшли дні за днями, тиж...ні за тиж...нями. (І. Франко)
 - Доки со...нце зійде, роса очі виїсть. (Нар. тв.)
 - Он на стрункій та високій осичині листя пес...ливо тремтить.
(М. Старицький)
 - Я вірив правді на землі, я чес...но мислив і трудився. (П. Грабовський)
- Поясніть, як ви розумієте думку, висловлену в 1 та 3 реченнях.
 - Зробіть синтаксичний розбір шостого речення.
 - Виконайте фонетичний розбір слова **виїсть**.

§ 22. Основні випадки чергування у – в, і – й

Від того, як поєднані звуки мови, залежить її плавність, ритмічність, милозвучність. Українській мові властиве уникання збігу кількох голосних або приголосних на межі слів. Цьому сприяє чергування у – в, і – й.

1 Прочитайте приклади і порівняйте вимову.

Запитав у військового.	Запитав в військового.
Хлопчик іде.	Хлопчик йде.
Хлопчики йдуть.	Хлопчики ідуть.

- Скажіть, що утруднює читання речень другої колонки.

Чергування у – в

Якщо попереднє слово закінчується на голосний звук, то наступне починаємо з **в**; якщо попереднє слово закінчується на приголосний звук, то наступне починаємо з **у**.

На початку речення **у** буває перед приголосним, а **в** – перед голосним. Наприклад: В умілого командира завжди все до діла. (Нар. тв.) У кого є ненька, у того й голівка гладенька. (Нар. тв.)

Не чергується у – в

У власних назвах	У словах іншомовного походження	У словах, що змінюють своє значення зміною у на в чи навпаки
Урал Винниченко	університет урна, уран	вправа (управа) уряд (вряд)

Чергування і – й

Якщо попереднє слово закінчується на голосний звук, то наступне починаємо з **й**; якщо попереднє слово закінчується на приголосний звук, то наступне починаємо з **і**.

На початку речення виступає **і**: І шумить, і гуде, дрібен дощик іде.

Не чергується і – й

При зіставленні та протиставленні	Після паузи (на письмі після розділового знака)
ниви і поля батьки і діти чорний і білий	Життя вирує молоде, і праця йде невпинно. (Н. Забіла)

Орфограма

Букви **у – в, і – й** для позначення чергування: удень – вдень.

- 2 Прочитайте пари слів, з однією з них складіть і запишіть два речення. Поясніть вживання **у – в, і – й** на початку слів.

Учитися – вчитися, уміти – вміти, уперед – вперед, Україна – Вкраїна, йти – йти.

- 3 Виразно прочитайте висловлювання. Спишіть. Знайдіть і підкресліть прийменники **в, у** та сполучники **і, й**. Чому в одних випадках пишемо **у, і**, а в інших **в, й**?

Поки жива мова в устах народу, до того часу живий і народ. У кожній людини обов'язково повинні бути, крім батьків, чотири корені, як чотири матері: рідна земля, рідна історія, рідна культура, рідна мова. Коли любиш свій корінь, цінуєш його, тоді розумієш біль і любов всіх і всього.

(М. Шаханов)

- 4 Запишіть в одну колонку слова, в яких може відбуватися чергування **у – в**, у другу – слова, в яких не буває чергування **у – в**. Поясніть значення виділених слів. Зверте свої твердження із поясненням у словнику.

Урал, університет, установа, взимку, вправа, вклад, враження, ультиматум, врожай, указ, утопія, влітку, учитель, вступ, уява.

- Складіть з декількох слів речення.

- 5 Відредагуйте текст. Зверніть увагу на чергування **у – в, і – й**. Зробіть звуковий запис виділених слів.

На столі було багато інших іграшок, а найбільше упав в око чудовий палац з картону. Крізь маленькі вікна можна було заглянути усередину і побачити зал. Маленькі дерева перед палацом оточували **прозоре озеро**, що було ніби справжнє дзеркальце. На озері плавали лебеді і милувалися своїм відображенням в ньому. (За Г.-Х. Андерсеном)

6 Прочитайте загадки, відгадайте їх.

1. У зеленій оболонці,
А всередині – як сонце.
2. Він скрізь: у полі та в саду,
А в дім не попаде.
І я тоді лиш з дому йду,
Коли вже він не йде.

● Поясніть вживання у – в, і – й.

Вживай правильно!

Скільки коштує вершкове масло?
Чи вистачить всім маленьких пензликів для малювання?
Нам необхідно передплатити газету та журнали.
Дайте спокій цьому кошеняті.

§ 23. Позначення м'якості приголосних на письмі буквами і, я, ю, є, ь. Сполучення букв йо, во

1 Уважно розгляньте таблицю. Скажіть, як позначається м'якість приголосних.

ь	і	я	ю	є
день батько льон	літо дід тісто	диня дятел саяво	люди тюлень нюхати	нижнє осіннє городнє

2 Прочитайте пари слів.

Стан – стань; син – синь; зораний – зоряний; знати – зняти.

1. Якими звуками відрізняються подані пари слів?
2. Складіть речення з будь-якою парою.

3 Що позначають букви я, ю, є, ь у поданих словах?

Клуна, люк, синє, тінь, льон, тюльпан, кількість, громадський, хвиля.

4 Виразно прочитайте прислів'я. Відновіть ситуацію, коли ми так кажемо.

1. Січень не так січе, як у вуха пече. 2. В лютому зима з весною вперше зустрічається. 3. Сухий березень та мокрий квітень і комору, і льох наповнять. 4. Холодний травень – буде добрий урожай. 5. У червні на полі густо, а у коморі пусто. 6. Прийшов грудень і приніс студень.

Льох – погріб.

● Підкресліть у словах перших двох речень букви, що позначають м'якість приголосних.

5 Прочитайте текст, дотримуючись норм літературної вимови.

Народна пісня

На весь світ лунає українська пісня. В ній говорить палка синівська любов до рідної землі, до батьківщини, вчувається слава подвигів минулих поколінь, дихає козацька вольниця.

У народній пісні чути важкий під'яремний стогін селянина-кріпака, всіма гранями виблискує материнська любов, ясним промінням відсвічує чисте дівоче кохання. Пісні притаманний веселий жарт, сміливий заклик до боротьби за краще життя. (З журналу)

1. Які народні пісні співають у вашій родині?
2. Випишіть слова, в яких м'якість приголосних позначається відповідно до таблиці на стор. 90.

Сполучення букв *йо, ьо*

6 Прочитайте словосполучення, в яких знайдіть слова, що пишуться з *йо*.

Йодисті рослини, населення Йорданії, знайома вулиця, серйозна розмова, павільйон.

- Зробіть висновок, коли пишеться буквосполучення *йо*. Свої твердження звірте з таблицею.

Коли пишеться <i>йо</i>	Приклади
1. На початку слова. 2. Після букв, що позначають голосні. 3. Після приголосного на початку складу.	його, йорж, йод майор, гайок, бойовий серйозно, бульйон, мільйон, батальйон, Воробйов

7 Прочитайте виразно вірш.

Синій льон

При дорозі, де тополі,
Синій льон зацвів у полі,
Біля льону – синя річка,
В небі синьому – синичка.
Скільки цвіту – синьодзвону!
Засиніло все від льону.

(А. Калінчук)

1. Чи бачили ви коли-небудь льон? Опишіть його. Розкажіть, яку користь він приносить людям.
2. Спишіть перше речення. За яким правилом пишеться буквосполучення *-ьо*?

8 Згрупуйте подані слова відповідно до правил вживання *йо*. Утворіть з цими словами словосполучення, запишіть.

Його, серйозно, майорить, байок (байка), войовничий, йод, підйом, бойовий, район, медальйон, йорж, бульйон, майор, Муравйов, павільйон.

Зверніть увагу!

ьо після приголосних вживається в середині складу для позначення м'якості приголосного у сполученні з **о**: всього, трьох, сьогодні, дзьоб, дьоготь, сльоза, польовий.

Орфограма

Буквосполучення **йо, ьо**: бойовий, льон.

9 Прочитайте.

І гнуться віти яблуньок ранніх. Сьогодні їх ще не потрібно збирати, а завтра перед вечірньою зорею ми поскладаємо яблука до кошика й бадьорими повернемося додому.

1. Спишіть речення, позначаючи орфограму „Буквосполучення **йо, ьо**”. Поясніть їх написання.
2. Зробіть фонетичний розбір виділеного слова.

§ 24. Правила вживання м'якого знака

1 Прочитайте уривок. Яка його основна думка?

У кожного з нас є батьки, бабусі та дідусі, прабабусі і прадідусі. Від їхнього імені починається історія твого роду. Запам'ятай: вони називаються предки.

Із покоління в покоління багато століть предки охороняли землю. Якби вони цього не робили, то вже б інші жили на цій землі. Іншою мовою вже б розмовляли твої батьки, іншою мовою розмовляв би й ти. А можливо, ти б і не народився. Наші українці, що живуть від діда-прадіда на цій молдовській землі, охороняли її від будь-якого ворога.

І щаслива та людина, яка має предків. І горе тим, хто їх не має, хто відмовляється від них.

Предками Молдови вважаються Дечебал, Траян, Мірча чел Бетрин, Михай Вітязу, Штефан чел Маре, Василе Лупу, Михай Ємінеску, Дмитро Кантемір та інші.

На цій землі народились й твої батьки. Тут народився й ти. Жодного місця не може бути святішого, як те, де ти побачив вперше схід сонця і де поховані твої предки. Це твоя Батьківщина. Поважай її державну мову та удосконалюй свою рідну.

1. Розкажіть про свій родовід, про своє коріння.
2. Випишіть слова з м'яким знаком, поясніть його вживання, розглянувши таблицю.

Пишемо м'який знак

Правила	Приклади
<ol style="list-style-type: none"> 1. Для позначення м'якості приголосних [д'], [т'], [з'], [с'], [дз'], [ц'], [л'], [н'] у кінці слова. 2. Перед твердими приголосними в середині слова. 3. Перед -ся у дієсловах. 4. Після м'якого приголосного перед о. 5. У сполученнях -льц-, -льч-, -ньц-, -ньч-, -сьч-, утворених від -льк-, -ньк-, -ськ-. 6. Після [л'], що стоїть перед м'яким приголосним. 7. Перед я, ю, є, ї, йо в словах іншомовного походження і російських назвах. 	<p>мідь, користь, жолудь, честь, мазь, гедзь, лось, палець, жаль, день</p> <p>низько, військо, батько, дядько, станьте</p> <p>сміється, ображаються, порадься</p> <p>льон, дьоготь, сьогодні</p> <p>Гальці – Гальчин (Галька),</p> <p>неньці – неньчин (неньки)</p> <p>їдальня, пальці, сільський, добровольці</p> <p>мільярд, Ньютон, павільйон, Ільюшин, Ананійн</p>

Не пишемо м'який знак

Правила	Приклади
<ol style="list-style-type: none"> 1. Після бука б, п, в, м, ф, ж, ш, г, к, х. 2. Після р у кінці складу. 3. Після н перед ж, ч, ш, щ та перед суфіксами -ськ(ий), -ств(о). 4. Після н, д, т перед суфіксами -ченк(о), -чук, -чишин. 5. Перед буквами, що позначають м'які або пом'якшені приголосні. 6. У буквосполученнях -нч-, -нц-, -лц-, -лч-, якщо вони походять із -лк-, -нк-. 	<p>степ, кров, сім, голуб, комиш, куш, піч, ідеш, ріг, мак, мох, ніж</p> <p>воротар, кобзар, Харків (але Горький)</p> <p>кінчик, менший, тонший, банщик, панство, мінський</p> <p>Безбатченко, Радчук, Радченко, Гринчишин</p> <p>пісня, кузня, радість, щастя, але тьмянний (бо тьма), різьбяр (бо різьба)</p> <p>галчення (бо галка), на рибалці (бо рибалка), дитинці (бо дитинка)</p>

2. Подані словосполучення поставте у формі Д.в. однини.

Чудова картинка, тоненька крижинка, рясна яблунька, дорога ненька, смачна булка, гостра голка, солдатська пральня.

3. Від поданих слів утворіть прикметники з суфіксом -ин-. Складіть словосполучення за зразком.

Зразок. Маринка – Маринчина лялька.
Донька, Галька, гуцулка, перепілка.

4. Прочитайте прислів'я. Як ви розумієте їх? Вставте на місці крапок, де потрібно, м'який знак.

Сім... раз одмірай, а раз одріж... .
Слово – не горобец...: вилетит... – не зловиш... .
Біл...ше думай, а мен...ше говори.
Ледар... ден... гуляє, три слабий, а на п'ятий вихідний.
Ластівки низ...ко літають... – дощ... обіцяють... .

- Утворіть мовленнєву ситуацію, коли є доречним перше прислів'я.

5 Квітка-загадка.

У кожній пелюстці квітки є слово, що закінчується на м'який знак. Назвіть слова-пелюстки.

6 Прочитайте діалог. Що дає така розмова?

- А чий же ти будеш син?
- Семена Чайківського, будівника.
- А дід твій хто?
- Петро Чайківський.
- О, знаю! Гарний то чоловік, роботящий, як і твій батько. І ти таким будеш?
- А другий дідусь чим займався?..
- Не знаю.
- Не знаєш? От тобі й на! Ану ходи швиденько додому та проси батька, хай тобі розповість.

1. Що вам відомо з історії вашого роду?
2. Чи знаєте ви, що спонукало ваших давніх родичів оселитися в цьому краї?
3. Чи збереглися у вашій сім'ї перекази та легенди про колоритних представників роду?
4. Які романтичні історії з життя ваших предків чули ви від своїх дідусів, бабусь?
5. Чи пам'ятають у сім'ї кумедні, чудернацькі історії, що траплялися в родині і передаються з уст в уста?
6. Яке походження вашого прізвища? Які легенди й перекази з ним пов'язані? Відповідь на запитання запишіть.
7. Випишіть з тексту слова з м'яким знаком.

Вживай правильно!

Не можна гаяти жодної хвилини.
Оцінити за всіма правилами.
Брати участь у змаганнях з шахів.
За працю й шана.
Поговорити відверто, щиро.
Сварка за дурницю.

7 Гра „Хто більше?“

Назвіть: 1) слова, у яких після **л** пишеться м'який знак;
2) слова, в кінці яких пишеться м'який знак для позначення м'якості приголосних [д'], [т'], [з'], [с'], [л'], [н'].

8 Прочитайте текст.

Пан Коцький

Заліз пан Коцький на стіл, почав їсти м'ясо, аж за вухами лящить. А кабан лежав близько у **хмизі**. Раптом його комар укусив за хвіст, а він хвостом і крутнув. Кіт же подумав, що то миша. Він скочив і схопив кабана за хвіст. Той як кинеться, давай тікати.

Пан Коцький і сам злякався, скочив на дерево і подався вгору, де сидів ведмідь. Як побачив ведмідь, що кіт лізе на нього, почав ще вище підніматися.

Але зірвався і впав просто на вовка, трохи не роздавив сердешного. Вовк як дремене, а за ним і заєць. Потім посходились і кажуть: „Який малий, а трохи нас усіх не поїв”. (Нар. казка)

Аж за вухами лящить – їсти з великим апетитом або жадібно.

Просто неба – під відкритим небом.

Сердешний – той, що викликає співчуття, бідолашний.

Хмиз – тут: зламані гілки, що валяються на землі.

Свити́на, сві́та – довгий верхній одяг із домотканого сукна, який носили в давнину.

Ско́чити – зістрибнути, сплигнути.

Дремену́ти – втекти.

1. Чому текст слід вважати розповіддю? Доведіть.
2. Коли кажуть „за вухами лящить”?
3. За поданими ключовими словами перекажіть усно текст:
пан Коцький їсть м'ясо; Кабана у хмизі комар укусив, крутнув хвостом. Кіт подумав – миша. Кіт – дерево. Ведмідь – ще вище, зірвався, впав на вовка. Посходились...
4. Випишіть слова з м'яким знаком. Поясніть написання.

Зв'язне мовлення

Замітка до стінгазети

- 9** Уважно прочитайте текст, що містить відомості про газету взагалі та стиль, яким вона написана.

Походження слова „газета” пов'язане із середньовіччям.

За тих часів у Європі пунктами обміну інформацією були портові міста та культурні центри. В XVI столітті у Венеції виникли своєрідні „бюро”, в яких збиралася інформація про політичні події, ціни на товари, про прибуття пароплавів та караванів.

Газетами спочатку називали рукописні, а згодом і друковані аркуші з повідомленнями про новини міського життя, події тощо.

Саме ж слово „газета” виникло від назви дрібної срібної монети, за яку тоді можна було купити аркуш з повідомленнями. З часом й самі листки почали називати газетами. Зараз видається величезна кількість різних газет.

Запам'ятай!

Замітки до газети пишуть у публіцистичному стилі.

Слово **публіцистичний** – (лат. слово *publicus*) – суспільний, народний – послужило для утворення слова публіцистика, – особливого жанру літературних творів, в яких висвітлюються актуальні питання суспільного життя людей.

Його завдання – агітація, тобто активний вплив на читача і слухача.

Людей, які збирають матеріал для газети, пишуть замітки, називають кореспондентами.

1. Як ви думаєте, про що слід писати у стінній газеті?
2. Дайте тлумачення таких слів: диктор, спецкор, власкор, робкор, сількор.
3. Чи передплачує ваша родина якусь газету?

10 Прочитайте.

Щоб стінна газета була цікавою, в ній міститься матеріал як у формі заміток, так і у вигляді репортажів.

Інформаційна замітка повідомляє про певний факт, явище, подію, які відбулися в конкретних місцях. За змістом замітки бувають хронікальні, інформаційні. Хронікальна замітка – це коротка замітка без заголовку про якусь подію з сучасного життя (класу, школи, підприємства і т.д.). У замітці інформаційного характеру повідомляється про конкретні події, які відбулися у конкретних місцях.

Заголо́вок – назва статті.

Колонка – стовпчик.

Хро́ніка – коротка інформація про події сучасного життя; відділ інформації про події в газеті, журналі.

Рубрика – відділ (розділ), що має свій заголовок, об'єднує кілька статей на одну тему.

Репорта́ж – повідомлення, розповідь про події, що публікується в пресі.

1. Спробуйте написати замітку на одну з тем:

- Завершився фестиваль пісні в нашій школі...
- Вранці біля входу до школи...
- Учні нашого класу під час перерви...
- На конкурсі декламаторів (казкарів)...
- Неохайність заважає людині...

Запам'ятай!

При написанні заміток до стінгазети слід додержуватися таких частин:

1. Повідомлення про суттєві або важливі події чи подію (про шкільне життя, про якісь цікавості тощо).
2. Коментар цієї події (оцінювання певних фактів, характеристика).
3. Узагальнення.

Цікаво!

В давнину українці називали газету та журнал одним словом „часопис“.

2. Як ви гадаєте, що означала назва „часопис“?
3. Перелічіть відомі вам газети і журнали.

11 Прочитайте текст.

Газети та журнали (французьке слово „журнал“ походить від слова „день“) нарівні з радіо й телебаченням є основними джерелами інформації для сучасної людини. Саме з газет та журналів ми дізнаємося про політичні події, життя суспільства, про новини у всіх галузях нашого життя.

Журналістика – це наука про засоби масової інформації, а також сукупність професій фахівців, які працюють у засобах інформації.

● Кого ви знаєте з відомих журналістів?

12 Вікторина „Терміни журналістики”. Складіть оповідання.

- 1) Як називається загальна кількість примірників друкованого видання? (*Налкад*)
- 2) Як називається написаний автором текст, що надійшов до редакції для підготовки й опублікування? (*Роукпси*)
- 3) Як зветься керівник видання, що відповідає за його спрямованість, зміст, оформлення? (*Рдеакотр*)
- 4) Як називається графічний план газети з чітко визначеним порядком розміщення текстів та ілюстрацій, заголовків? (*Мкает*)
- 5) Які жанри журналістики ви знаєте? Назвіть кілька з них.
- 6) Як ви розумієте значення слів „коректу́ра”, „корéктор”?

Коректу́ра – процес виправлення помилок та недоліків, допущених у процесі редакційної підготовки та набору рукопису в друкарні.

Корéктор – фахівець.

§ 25. Правила вживання апострофа

1 Виразно прочитайте текст.

Даки

Більш як дві тисячі років тому на молдовській землі жили даки – сильний, сміливий, мужній та гордий народ, який вважався безсмертним. Країна даків була п'ярко красивою, через те приваблювала завоюників. Навіть Олександр Македонський мав намір захопити Дакию. До того часу він вже об'їздив півсвіту, підкоривши Грецію, Єгипет, Персію, дійшов до Індії, але нагло помер у розквіті сил – у тридцять три роки, тому його плани не здійснилися.

Невдовзі послідовник Олександра Македонського Лісимах збирає могутню армію, переходить Дунай і оточує Дакию. Тодішній господар даків не б'ється з ворогом. Він від'їжджає зі своїм військом в глибину країни, спалюючи дерев'яні споруди, лани пшениці, отруюючи воду в криницях. Якщо солдат нап'ється або з'їсть зерно пшеничне, він гине. Вороги знеслилі від голоду та жаги.

Так дотепний цар Дакії Драміхете полонив македонського завойовника Лісимаха. (*М. Дабіжа*)

Прива́блювати – зацікавлювати, привертати увагу.

Хоті́ти – бажати, прагнути, мати намір.

Знеси́літи – ослабнути.

1. Що вам відомо про Олександра Македонського?
2. Чому історики називають Молдову Дакією? В чому виявилася дотепність дакійського царя?
3. Перекажіть текст. Доведіть, що він є розповіддю.
4. Випишіть з тексту слова, в яких вживається апостроф.
5. Складіть із словниковими словами речення.

Запам'ятай!

Тверда вимова приголосних звуків на письмі в українській мові позначається апострофом. Апостроф показує, що букви **я, ю, є, ї** позначають 2 звуки: [й + а], [й + у], [й + е], [й + і]. Якщо букви **я, ю, є** позначають один звук, то апостроф в таких словах не ставиться: буряк, святковий, гарячий.

Апостроф перед я, ю, є, ї

Пишеться	Не пишеться
<ol style="list-style-type: none"> 1. Після б, п, в, м, ф, що позначають тверді приголосні звуки: <i>п'ядь, м'ясо, в'язаний</i>. 2. Після букви р, що позначає твердий звук [р]: <i>пір'я, бур'ян, матір'ю, міжгір'я</i>. 3. Після префіксів та першої частини складних слів, що закінчуються твердим приголосним: <i>з'ясувати, під'їхати, з'єднати, роз'їзд, пів'яблука</i>. 4. Після к у деяких українських власних назвах: <i>Лук'ян, Лук'янівка, Лук'яненко</i>. 5. Після б, п, в, м, ф, г, к, х, ж, ш, що позначають тверді приголосні звуки в словах іншомовного походження: <i>п'єдестал, ад'ютант, Руж'є, миш'як, Монтеск'є</i>. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Після букв б, п, в, м, ф, якщо перед ними стоїть буква, що позначає кореневий приголосний, крім [р], та приголосний, що відноситься до префікса: <i>св'ято, цв'ях, морквяний, духмяний, т'мяний, різьбяр</i>, але: <i>черв'як, верб'я, верф'ю, торф'яний, арф'яний, зв'язок</i>. 2. Після р, що разом з наступними я, ю, є позначає м'який звук [р']: <i>рясно, буряк, рядок, рясний, Рєпін</i>. 3. Після б, п, в, м, ф, що разом з наступними я, ю, є позначають пом'якшені звуки, в словах іншомовного походження та російських власних назвах: <i>пюре, бюро, бюджет, Вязьма, Белгород, гравюра, бязь, фюзеляж</i>.

Орфограма

Апостроф: полум'я, бур'ян, черв'як.

2 Прочитайте текст.

Коляда – всеслов'янська богиня неба, мати Сонця, дружина Дажбога; персонаж фольклору; християнський звичай славлення народження Ісуса Христа.

Ім'я походить від слова коло – стародавнього символу Сонця. За легендою, у Коляди в найдовшу ніч зими з'являється Божич – нове Сонце, Новий рік. Пологи Коляди відбуваються у Дніпрових сагах. Перед цим вона перевтілюється в козу, щоб її не впізнала одвічна ворогиня Мар'я – богиня зла і ночі.

З 24 грудня до 6 січня за старим стилем тривало у **слов'ян** свято Коляди. Воно передбачало обрядове запалювання вогню, що пов'язувалося із наро-

дженням Божича, посипання зерном у домі сусідів, родичів з побажанням здоров'я.

Сага – річкова затока, рукав річки.

1. Звідки походить звичай колядувати? З чим він пов'язаний? Які колядки ви знаєте? Хто така Коляда?
2. Випишіть слова з апострофом.
3. З виділеними словами складіть і запишіть речення.

3 Від поданих слів утворіть прикметники, ставлячи, де треба, апостроф. Складіть з ними словосполучення.

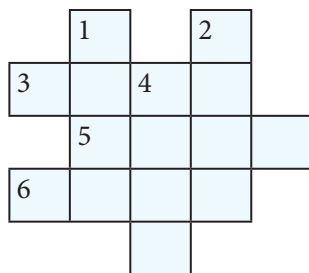
Дерево, олово, трава, солома, морква, соловей, риба, жаба, мавпа, зоря.

4 Запишіть подані слова у формі орудного відмінка однини. Поясніть їх правопис.

Любов, кров, ніч, мідь, молодість, мати.

5 Кросворд „Слова з апострофом”.

1. Група близьких родичів, що проживають разом.
2. Елемент вбрання священика.
3. Частина голови.
4. Запашна лікарська рослина.
5. Що не можна вживати у піст?
6. Частина стопи.

6 Уважно прочитайте текст.

Берегиня (Оберега, Велика Богиня) – найстаровинніша богиня добра й захисту слов'ян від усякого зла. Древні предки слов'ян називали її Великою Богинею, бо слово берегиня в давнину означало землю.

З часом Берегиня стає „хатньою” богинею, захищає оселю, малих дітей, родину від лиха, хвороб, лютого звіра. Зображалася вона на білих рушниках, які вивішувалися над вікнами і дверима, щоб захистити домівку від злих сил.

Сьогодні Берегиня – це наші давні й добрі символи. Наш народ зумів уберегти від забуття пісню і думу, родовідну пам'ять і волелюбний дух.

Прекрасні символи – мамина пісня, батькова хата, дідусева казка, бабусина вишивка. Кращими традиціями минулого, які ви повинні оберігати, є звичай взаємодопомоги – толока (клака), незамулена криниця, з якої пив воду філософ чи мандрівник.

Символ Березини має бути з нами, переходити у спадок нашим дітям і внукам, де б ми не жили, з піснею на вустах, духмяним запахом паляниці і тихою зорею над нашою хатою – над Березинею.

(За В. Скуратівським)

Домівка – оселя, житло, хата, господа, дім, будинок.

Родина – сім'я, сімейство, рідня.

Захищати – обороняти, оберегати.

Ліхо – біда, нещастя, горе, зло.

1. Перекажіть текст.
2. Які обереги шанує твоя родина, село?
3. Доведіть, що в уривку поєднуються розповідь, опис та роздум.
4. Напишіть переказ. Підкресліть слова з апострофом. Поясніть їх написання.

Зразок міркування!

Слова з **часом, сьогодні** свідчать про те, що подія розгортається в часі – це і є розповідь. Перелічування певних ознак Березини – опис. Останній абзац – це висновок, немовби навчання майбутнього, – це роздум.

7 Замініть словосполучення одним словом, позначаючи орфограму „Апостроф”.

1. П'ятий день тижня. 2. Зерно, призначене для посіву. 3. Місце, куди заїжджають. 4. Орган тіла людини чи тварини, який може скорочуватися. 5. Селянський будинок зі всіма господарськими прибудовами. 6. Суцільна, порожня всередині куля, зроблена із пружного матеріалу, що під час падіння підскакує. 7. Зелений листок цибулі чи часнику. 8. Виникнути перед очима, показатися звідкись.

8 Спишіть, додаючи замість крапок, де слід, апостроф. З'ясуйте умови вибору написання. Використовуйте орфографічний словник.

Хлоп...я, зв...язок, духм...яний, дзв...якнути, риб...ячий, пуп...янок, сузір...я, медв...яний, повітр...я, без...язикий, розв...язка, з...єднання, з...економити, під...йом, під...їхати, комп...ютер, миш...як, інтерв...ю.

9 Спишіть. Де потрібно, поставте апостроф. Як ви розумієте ці прислів'я? Коли так кажуть?

1. Пташка красна своїм **пір...ям**, а людина – своїм знанням. 2. Літо збирає, а зима з...їдає. 3. Навіщо клад, коли в сім...ї лад. 4. Доброму й добра пам...яють. 5. Ледачому і в будень св...ято. (Нар. тв.)

- Зробіть фонетичний розбір виділених слів.

§ 26. Подвоєні букви

1 Прочитайте текст. Яка його головна думка?

Кожен народ у **процесі** свого розвитку створював властиву лише йому систему законів та правил, за якими виховував та навчав своїх членів.

Згідно з народною **мораллю** праця – найвища чеснота, найголовніша за-сада **життя**. Величезного **значення** надавалося **вихованню** любові до праці: „Тільки в чесній праці твоя добра слава і твоє **безсмертя**”.

Трудове **виховання** починалося від самого малечку. Новонародженому в колискових піснях бажали, щоб воно було охоче й робоче.

До п'яти років дітям давали повну волю для ігор та розваг. Але в іграх уже відображалися певні виробничі процеси: „А ми просо сіяли”, „Сіять мак”. У колядках і щедрівках оспівувалася селянська праця: „Щедрик, щедрик, щедрівочка”, „Сійся, родися”.

З шестирічного віку дітей залучали до праці: вони пасли гусей, колисали молодших братів і сестер, виконували домашню роботу. Молодь 16–18 років працювала нарівні з дорослими. Величезного **значення** надавали підготовці сина до виходу в поле: „Хто вміє орати, перед тим шапку скидають”. (З журналу)

1. Доберіть заголовок до тексту.
2. Пригадайте, які ви знаєте прислів'я про значення праці в житті людини.
3. Вимовте голосно виділені слова. М'які звуки, що позначені двома однаковими буквами, вимовляйте подовжено.
4. Напишіть твір на тему „Як я допомагаю своїм батькам”.

2 Проаналізуйте таблицю. Які три типи подвоєння букв слід розрізняти? Самостійно доберіть на кожний з них два-три приклади.

Типи подвоєння букв

1. Внаслідок збігу однакових звуків:	2. При подовженні м'яких приголосних:	3. У словах іншомовного походження:
віддати, осінній.	знання, суддя, завдання, річчю, ллю.	голландець, Брюссель, вілла.

Подвоєними буквами передаються на письмі подовжені звуки: *сонний, взуття, нетто*.

Орфограма

Подвоєні букви: туманний, завдання, манна.

Подвоєні букви на позначення збігу однакових приголосних

3 Визначте будову слів. Обґрунтуйте подвоєння букв. На межі яких частин слів можуть збігатися букви?

Безземельний, туманний, розрісся, відданий, возз'єднання, ввігнути, ввібрати.

4 Розгляньте таблицю. Розкажіть правила подвоєння букв внаслідок збігу звуків.

Де відбувається	Приклади
1. На межі префікса і кореня або двох префіксів. 2. На межі кореня і суфікса. 3. На межі дієслівної основи на -с і частки -ся. 4. На межі частин складного слова.	роззброєння, беззастережно, возз'єднати осінній, денний пронісся, трясся юннати, військкор, спеццех

Зверніть увагу!

Подвоєння **н** відбувається також у наголошених прикметникових суфіксах **-енн-**(ий), **-анн-**(ий), **-яnn-**(ий), що вказують на вищий ступінь вияву ознаки або на можливість чи неможливість дії: страше́нний, здоро́внний, незрівня́нний, невблагáнний, нескáзаний. Прикметники з наголошеним суфіксом слід відрізняти від дієприкметника з ненаголошеними суфіксами, які не вказують на можливість чи неможливість дії, і пишуться з однією літерою **-н-**: незрівняний, нескáзаний, невблаганий.

5 Утворіть від поданих слів за допомогою суфікса -н- прикметники з подвоєними приголосними. Запишіть їх, поясніть написання, зробіть аналіз за будовою перших двох слів.

Сон, без імені, стіна, година, гортань, район, ціна, бетон.

- Складіть з 3–4 словами речення і запишіть.

6 За допомогою потрібних префіксів утворіть нові слова: без-, від-, над-, воз-.

Ділити, змінний, з'єднати, земельний, дністровський, давно, дати.

- Зробіть аналіз за будовою першого і п'ятого утворених слів.

Подвоєння букв для позначення подовження м'яких приголосних

Приголосні	Умови	В яких випадках	Приклади
[д'], [т'], [з'], [с'], [ц'], [л'], [н'], [ж'], [ч'], [ш']	між голо- сними	1. В іменниках середнього роду на -я. 2. У деяких іменниках чоловічого і жіночого роду на -я. 3. В імен. жіноч. роду III відміни у формі орудного відмінка однини перед -ю. 4. У деяких дієсловах. 5. У прислівниках на -ння.	обличчя, знання, вугілля, Полісся рілля, стаття (але статей), Ілля сіллю, річчю, міддю ллю, ллеш, наллється зрання, спросоння, навмання

Зверніть увагу!

Подовження звуків і подвоєння букв не відбувається:

1. Якщо м'який приголосний стоїть не між голосними (основа закінчується двома різними приголосними): листя, радістю, безсмертя.
2. У іменниках середнього роду, що означають назви молодих тварин: лосеня, каченя, гусеня.
3. Не подовжуються губні приголосні [б], [п], [в], [м], [ф] та [р]: кров'ю, матір'ю.

7 Прочитайте текст.

Старий саодикий ветеран війни сидить біля підвікон...я, милується прощальною осін...юю красою, небесною (синь), чекає Оксанку. Коли дідусь думає про неї, серце його наповнюється (вдячність, любов).

Ось уже півроку минуло з того дня, як маленька школярка несміливо підійшла до нього, коли він, волочачи хворі ноги, йшов за покупками, і з (несказанна щирість) сказала: – Я Оксанка, сусідка ваша. Хотите, я з (радість) буду вам допомагати?

Відтоді дівчинка стала для нього найріднішою в світі. До зустрічі з нею його серце було оповите (самотність і печаль). Але вражений (незрівня...а людяність, щирість, привітність) дівчинки, дідусь Андрій знову повернувся до жи...я. (З журналу)

1. Чи допомагаєте ви кому-небудь із немічних ваших сусідів, рідних, близьких?
2. Перекажіть, додавши свою кінцівку.
3. Впишіть з уривка слова, що в дужках, ставлячи їх в орудному відмінку однини, а також слова, в яких необхідно вставити пропущені букви. Поясніть їхній правопис.

8 Прочитайте загадки, доберіть відгадки. Спишіть, замість крапок вставте пропущені букви. Поясніть написання.

1. Усе жит...я ходить, а з місця не сходить.
2. На кожному городі ви бачите мене, і всі із мене їли насін...ячко смачне.
3. Сидить дід у коморі, а волос...я його надворі.
4. Чорне, блискуче, у воді тоне, а у вогні горить.
5. Влітку і взимку вбран...я одне.

9 Замініть подані вирази за зразком. Підкресліть подвоєні букви, поясніть.

Зразок. Списувати з книжки – списування з книжки.

Навчати грамоти, читати вголос, шанувати батьків, відрядити до Киши-нева, закінчити твір.

1. Утворені іменники з подвоєними буквами поділіть на склади для переносу.
2. Зробіть фонетичний розбір слів **відрядження, закінчення**.

10 Прочитайте афоризми. Поміркуйте вголос, в яких ситуаціях їх вживають.

1. Вчення в щасті украшає, а в нещасті утішає. 2. Маленька праця краща за велике безділля. 3. Яке коріння, таке й насіння. 4. Життя – як стерня: не пройдеши, ноги не поколовши. (Нар. тв.) 5. Знання робить життя кращим. 6. Важко в навчанні, легко в труді. 7. Є терпіння – буде й уміння. 8. Дерево сильне корінням, а людина – знанням.

- Поясніть правопис слів з подвоєними приголосними.

11 Прочитайте текст. Доберіть заголовок.

Український народ, як і молдовський, здавна славився яскравим народним мистецтвом. Кожна визначна подія в житті громади чи сім'ї перетворювалась у свято, на якому виконували пісні та танці. Таких подій було дуже багато.

В сиву давнину напровесні, як тільки забринить в небі чарівна пісня жайворонка, дівчата гуртом виходили на околицю села чи міста і піснями, які називають веснянками чи гаївками, „закликали весну”. В цей період року здебільшого дівчата – іноді разом з хлопцями – виконували так звані танки (їх називають хороводами). Молдовська хора – це також дуже давні танці, їх ще називають „жок”. Отже, хороводи є первісною формою народного танцювального мистецтва, яке зберіглося і дійшло до наших днів.

(За А. Матвійчуком)

1. До якого типу мовлення належить уривок?
2. Укажіть тезу, аргументи, висновок. Теза, як відомо, – це думка, яку потрібно довести. Тезу запишіть.
3. Перекажіть усно текст, відтворивши три складові частини роздуму.
4. Спишіть, вставляючи пропущені букви в словах. Поясніть їх правопис.

12 Спишіть, додаючи пропущені букви і позначаючи орфограми. Поясніть кожне написання.

Без...акон...я, роз...броєн...я, об...иван...я, від...ілен...я, без...мін...ий, під...даш...я, без...емел...я, під...он...ий, від...зеркален...я, об...иран...я, подорож...ю, матір...ю, радіст...ю, прол...ється, широчен...ий, без...акон...ий, нездолан...ий, нездолан...ий, нездійснен...ий, нездійснен...ий, в...ібрати, пас...я, любов...ю, юн...ати.

1. 3 2–3 словами складіть словосполучення або речення.
2. Зробіть фонетичний розбір виділеного слова.

§ 27. Написання слів іншомовного походження

В українській мові, крім незапозичених слів, яких більшість, є слова, запозичені з інших мов – латинської, старогрецької, англійської, французької, німецької. Це іншомовні слова.

Їхнє значення пояснюється в „Словнику іншомовних слів”. Іншомовні слова, як правило, не мають споріднених слів, у них не буває чергування голосних.

При написанні іншомовних слів треба пам'ятати, що вони мають свої правописні особливості. Ці правила не поширюються на слова, запозичені із слов'янських мов (російської, польської, чеської, болгарської та ін.), румунської та східних мов.

- 1** Розгляньте орфограми, добираючи до кожної з них приклади. Розкажіть про вживання апострофа і м'якого знака в іншомовних словах.

Основні орфограми в словах іншомовного походження

Апостроф	М'який знак	Подвоєні букви	Букви <i>u – i</i>
кур'єр п'єдестал миш'як ад'ютант пюре ін'єкція	порт'єра тунель асфальт бюлетень ательє павільйон	ванна тонна Брюссель	символ дистанція історія таксі

Подвоєні букви в словах іншомовного походження

- 2** Прочитайте текст. До якого типу мовлення він належить? Чи розгортається в ньому подія? Яке запитання можна поставити до тексту?

До аеропорту Тетяна Петрівна з невісткою Галиною та онуком Сергієм приїхали дуже рано. Маша, донька найменшого бабусиноного сина, який працював у Сибіру, мала прилетіти о восьмій годині.

Дізнавшись у довідковому бюро, що літак з Чити не спізнюється, Тетяна Петрівна, Галина і Сергій пішли до залу чекання.

Вони чули, як постійно лунав голос диктора із гучномовця.

Якусь групу пасажирів запрошували на реєстрацію, масу інших пасажирів попереджали про нельотну погоду, повідомляли, де знаходиться камера схову, в яких касах можна придбати квитки.

Стрілка годинника наблизилась до восьмої. Нарешті оголосили про прибуття літака з Чити. Сергій з мамою та бабусею поспішили до виходу.

- Знайдіть в тексті слова іншомовного походження.

Зверніть увагу!

Слова з тексту **група, маса, каса**, а також багато інших слів іншомовного походження, що є загальними назвами, не мають подвоєних букв: **сума, шосе, прогрес, колектив**.

Виняток становлять слова: **ванна, манна, нетто, панна, брутто, булла, мотто, тонна, мадонна, вілла, дурра (рослина), мірра (смола)**.

Щодо власних іншомовних слів, то подвоєні букви в них завжди зберігаються: **Голландія, Марокко**. Це подвоєння зберігається і у похідних словах: **брюссельський, боннський**.

Однак в українських власних іменах букви не подвоюються: **Росія, Одеса, Черкаси, Сава, Кирило, Пилип, Інеса, Іполит**.

У словах **контрреволюція, ірраціональний, ірреальний, імміграція** букви подвоюються на межі префікса і кореня.

- 3 У Василька розірвався аркуш, залишилася тільки друга половина слів. Допоможіть Василькові відтворити і записати слова.

- 4 Прочитайте. Вкажіть власні назви іншомовного походження. Поясніть написання подвоєних букв.

1. Пушкін захоплено казав: „Який великий приклад подали нам у своїй дружбі Гете і Шіллер, а також Байрон і Шеллі... В подібних дружбах стільки благородства...” (Є. Маланюк)

2. Мікеланджело Буанорроті був громадянином Флоренції, а став скульптором світу.

3. У середині течії Міссісіпі приймає найдовшу притоку – Міссурі.

- 5 Спишіть, позначаючи орфограми. Обґрунтуйте вибір написання. При утрудненні звертайтеся до словника.

Ас...иміляція, ім...ігрант, ем...ігрант, марок...анець, інтермец...о, грип..., сум...а, Ніц...а, барок...о, ап...арат, інтел...ігенція, іл...юстрація.

1. З'ясуйте значення незрозумілих слів за словником.

2. Складіть з деякими словами речення, запишіть їх. Зробіть синтаксичний розбір одного з них.

Букви **и, і** в словах іншомовного походження

- 6 Прочитайте текст. Поставте до нього питання.

У світі налічується понад 5 тисяч мов. Більшість з них не мають своєї писемності. Українська мова є багатою, розвиненою, барвистою.

Українці, що живуть за межами України, зберігають свою мову.

Розмовляй скрізь рідною мовою. Ставлення до рідної мови має бути таким, як до рідної матері. Її люблять не за якісь принади чи вигоди, а за те, що вона – мати.

Французький письменник Вольтер сказав: „Усі основні європейські мови можна вивчити за шість років, свою ж рідну треба вчити ціле життя”.

(За В. Іванишиним)

Запам'ятай!

До складу української мови з різних джерел впливаються іншомовні слова.

1. В основах запозичених слів, що є загальними назвами, після дев'яти букв **д, т, з, с, ц, ж, ч, ш, р** перед наступним приголосним (крім й) пишеться буква **и**. Наприклад: **директор, математика, таксист, режим, фабрика, ширма, диспут, шифр, ритм.**

Щоб легше було запам'ятати ці дев'ять букв (**д, т, з, с, ц, ж, ч, ш, р**), їх об'єднують у вислів. („*Де ти з'їси цю чашу жиру?*”)

2. **и** пишеться в географічних назвах з кінцевими **-ида-, -ика:** Антарктида, Арктика, Мексика; після приголосних **дж, ж, ч, ш, щ, ц:** Алжир, Вашингтон, Лейпциг, Чикаго; із сполученням **-ри:** Рига, Мадрид, Крим, Париж; у деяких назвах після приголосних за традиційною вимовою: Аргентина, Бразилія, Єгипет, Сирія, Сардинія, Тибет, Сицилія.

Буква **і** в іншомовних словах пишеться:

- а) на початку слова: **істина, історія;**
- б) в кінці незмінюваних слів: **таксі, парі, журі;**
- в) в основах слів перед голосними: **партія, діалог, патріот, революція;**
- г) після букв, що не входять у „дев'ятку”: **фізика, пінгвін, гігант;**
- д) у власних назвах: **Дідро, Грімм.**

У словах, запозичених з французької мови, після шиплячих **ж, ч, ш** пишеться в українській мові **у**, а не **ю**: брошура, журі, парашут.

7 Доберіть до поданих виразів відповідні змістові слова іншомовного походження, запишіть їх.

Людина, що має глибокі різносторонні знання. Художнє означення, що підсилює характерну рису явища, предмета. Тонке приховане глузування.

Людина з організаторськими здібностями. Людина, яке керує оркестром.

Діяльний член колективу. Той, хто любить свою Батьківщину, відданий своєму народові. Людина, яка починає якусь важку справу.

(Довідка. Ате...ст, ін...ц...атор, акт...в...ст, д...р...гент, ірон...я, еруд...т, ...нтеллектуюал, еп...тет, патр...от, п...онер.)

- 1. Поясніть, чому ви вставили саме **и** або **і** в конкретному випадку.
- 2. Складіть з деякими словами речення.

8 Доберіть до поданих слів українські відповідники. Утворіть з іншомовними словами словосполучення. Поясніть в них написання **и** або **і**.

дисц...пліна –	д...кція –	анал...з –
д...станція –	с...гнал –	д...ректор –
міт...нг –	д...ректива –	

(Довідка. Знак, збори, порядок, вимова, розбір, відстань, керівник, розподілення.)

9 Прочитайте текст.

Добра щедра піч твоя

Традиційна вариста піч... Ця „добра щедра піч твоя”, що пахла стравами, печеним хлібом, печеними і сушеними яблуками і сухим насінням, зіллям, корінням, як писав Олександр Довженко, поступово відходить в історію. Для майбутніх поколінь вона буде знана тільки з художніх творів.

Але людська пам'ять завжди повертатиме нас до доброго вогню у печі родинної хати, біля якої ми народжувалися і виростали. Піч з'явилася дуже давно: це слово загальнослов'янське. Воно пов'язане зі словами *печера*, *попеченіє*.

Склепіння печери завжди освітлювалось вогнем, згодом з'явилося слово *піч*. Вогонь, з допомогою якого готували їжу, зігрівались та захищались від звірів, віддавна був у пошані. Дім уважався обжитим лише з того часу, коли розкладався в печі вогонь.

А вогнище в хаті – річ якнайбільш родинна, звідси метафора: родинне вогнище. Родинне вогнище відігравало велику роль у численних обрядах, народних віруваннях, звичаях. (З журналу)

Стра́ва – їжа, харч.

1. Як сьогодні ми розуміємо вислів „родинне вогнище”?
2. Що є тезою цього тексту, аргументами та висновком?
3. Яке питання в цілому можна поставити до тексту?
4. За поданим нижче планом напишіть переказ. Підкресліть слова з відомими орфограмами.

Орієнтовний план

1. Чим пахла піч в дитинстві?
2. Коли з'явилася піч?
3. Чому вогонь віддавна був у пошані?
4. Роль родинного вогнища у віруваннях, звичаях.
5. Чому майбутні покоління знатимуть про піч лише з художніх творів?

10 Прочитайте текст вправи. Спишіть.

1) Слово **олівець** бере свій початок з дуже давніх часів. Пов'язане воно зі словом „олово”.

2) У латинській мові „діктаре” означало „говорити для записування”. Серед нащадків цього слова можна зустріти і нашого доброго знайомого – шкільний **диктант**.

3) Сьогодні в нашій мові живуть поряд два слова – папірус і папір. Тільки слава і популярність їх далеко не однакова.

4) **Стадіоном** стародавні греки називали місце для змагань з бігу.

5) Під час гри французи звичайно вигукують: „Тене!”, „Тримайте”, „Ловіть”. Цей вигук начебто і став назвою гри **теніс**. (За А. Коваль)

1. Як збагачується словниковий запас української мови?
2. Допишіть свої приклади іншомовних слів з тієї іноземної мови, яку ви вивчаєте, до яких можна було б застосувати правило „дев'ятки“.

Зв'язне мовлення

Опис тварини. Контрольний твір-опис за картиною

111 Прочитайте текст.

Мужній Баррі

Сенбернари – одна із найбільших порід собак. Висота їх досягає 80–95 сантиметрів. Особливими ознаками сенбернарів є масивна голова, коротенька морда, вуха, що звисають донизу. Шерсть біла з рудими плямами. Груди, лапи, кінчик хвоста завжди білосніжні. Окремі сенбернари важать сто і більше кілограмів.

Ці сильні, витривалі тварини століттями використовувались для пошуків і врятування людей у горах. Завдяки чудовому нюху, сенбернари легко знаходили під снігом замерзаючу людину. Потім лапами відкопували її, зігрівали своїм тілом.

На шиї у собак-шукачів були заздалегідь прив'язані пакет з продуктами, фляжка з водою. Після цього сенбернар біг у найближче селище і приводив людей.

Тисячі потерпілих врятували ці благородні і мужні тварини. Рекордсменом серед них був пес по кличці Баррі. Його знали і любили жителі Італії, Франції, Швейцарії. Адже ж Баррі врятував сорок чоловік. Сорок перший, злякавшись страшного звіра, сплутав його з вовком і вдарив ножем.

Слава Баррі не згасла і після його загибелі. Про нього писали в газетах, книгах. А через 85 років у Парижі було відкрито пам'ятник сенбернару. На постаменті – великий собака. На його спині сидить маленька дівчинка й міцно тримається за шию. В центрі пам'ятника напис: „Він врятував сорок чоловік і був убитий сорок першим”. (За І. Заянчковським)

Бесіда за текстом

1. Якими особливими ознаками відрізняється сенбернар?
2. Чому автор називає сенбернарів мужніми і благородними тваринами?
3. Який подвиг здійснив пес по кличці Баррі?
4. Чи подобаються вам тварини? Чому?
5. Чи хотіли б ви мати такого чотириноного друга, як Баррі?

Завдання по тексту

1. До якого типу мовлення належить текст?
2. Зверніть увагу, які контекстуальні синоніми можна дібрати до іменника сенбернар. Доберіть їх, використовуючи під час переліку ознак, рис, особливостей поведінки сенбернара.

3. Перелічіть всі ознаки Баррі за зразком.

„Дане”

сенбернари
їх висота
голова
морда
вуха

„Нове”

одна із найбільших порід собак
80–95 см
масивна
коротенька
звисають донизу

4. Зробіть усний вибірковий переказ за планом:

- а) опис сенбернара;
- б) мужні рятівники людей.

Зразок міркування!

Текст побудовано як опис предмета (тварини). Головна думка уривка міститься в першому реченні. Наступні речення розкривають головну думку. В тексті-описі спочатку називаються відповідні деталі, а потім дається характеристика їхніх ознак. Засобами вираження ознак є здебільшого прикметники, але ними можуть бути іменники, дієслова, а іноді і словосполучення. Останній абзац тексту можна вважати розповіддю з елементами роздуму, тому що ставимо питання: чому було відкрито пам'ятник? Отже, коли йдеться про причинно-наслідкові події, уривок вважають роздумом (міркуванням).

Запитання і завдання для повторення

1. Яка різниця між звуками і буквами? Які ви знаєте букви в українській мові, що не позначають відповідного звука?
2. Для чого треба знати алфавіт?
3. Чим буква **ї** відрізняється від букв **я**, **ю**, **є**?
4. Для чого служить буква **ь**?
5. Від чого залежить поділ слів на склади? Які бувають склади? Чи завжди слова переносимо так, як ділимо їх на склади?
6. Розкажіть про групи приголосних звуків.
7. Чим відрізняються глухі приголосні від дзвінких? Назвіть глухі приголосні, що є парними дзвінким **[г]**, **[ґ]**, **[дж]**, **[дз]**, **[й]**.
8. Як перевіряється написання слів з ненаголошеними **[е]**, **[и]**, **[о]**?
9. Чи всі приголосні можуть бути м'якими? Чим м'який **[р]** відрізняється від інших м'яких? Як на письмі позначається м'якість приголосних?
10. Чи завжди ставимо апостроф після **б**, **п**, **в**, **м**, **ф** перед **я**, **ю**, **є**, **ї**?
11. Коли букви подвоюються на межі частин слова?
12. Чи завжди подовжуються м'які приголосні?
13. Чи завжди спрощення в групах приголосних, яке відбувається у вимові, передаємо на письмі?
14. Збіг яких звуків – голосних чи приголосних – треба усувати, щоб уникнути немилозвучності?
15. Чим відрізняється вживання апострофа в незапозичених та іншомовних словах?
16. Чи подвоєння в іншомовних словах завжди відповідає їхній вимові?
17. Коли в іншомовних словах пишемо букву **и**, букву **і**?

ТЕСТ

● Прочитайте текст.

Над моїм вікном, у куточку, ластівки звили собі гніздо. По крихітці носили вони у дзьобах мокру глину, трудячись день у день. Ластівки зігрівали гніздо, не залишаючи його ні на мить. Та одного разу трапилося несподіване. Замість ластівки я угледів у гнізді горобця. Він витріщив свої очі, настовбурчився увесь, почував себе господарем у чужій оселі. Він був незворушний і гордий.

Але бачили б ви, що робили ластівки! Вони злетілися сюди з усіх дворів, кружляли, кричали, плакали... Вони підлітали до гнізда і, вгледівши там розбишаку, знову відлітали геть на родинну раду. І почалося щось неймовірне. Ластівки прилітали з мокрою глиною у дзьобах і закладали вихід з гнізда. Мабуть, вони вирішили ув'язнити горобця.

Однак горобець, не підозрюючи про їхній намір, лишався у пташиному гнізді, непереможний і самовпевнений. Уже ледь-ледь видно його голову, уже тільки очі виблискують з потемок гнізда. А ластівки все несуть і несуть свої останні цеглинки. Така була розплата. (За В. Земляком)

№ п/п	Завдання	Оцінювання
1.	Де і коли відбуваються події в прочитаному тексті. Запишіть. _____	1 б. (за умови правильної відповіді)
2.	Відредагуйте план, відповідно до того, як відбувалися події в тексті, і запишіть. Рішення родинної ради. Розплата. Ластівки будують гніздо. Трапилося несподіване.	4 б. (по 1 б. за кожен пункт)
3.	Доберіть і запишіть заголовки до прочитаного тексту, який би відображав його тему.	1 б. (за умови правильної відповіді)

№ п/п	Завдання	Оцінювання
4.	Запишіть. Підкресліть слова, які можна використати для характеристики горобця. Визначте, до якої частини мови вони належать. Працьовитий, нахабний, боягузливий, самовпевнений, незворушний, бездумний, скромний.	4 б. (за умови правильної відповіді)
5.	До поданих слів доберіть антоніми з тексту і запишіть. Суха – Відлітали – Вхід – Чужій –	4 б. (по 1 б. за кожну правильну відповідь)
6.	На місці крапок вставте пропущені букви і запишіть. Визначте орфограми. Ш...лестіти, ш...потіти, ув...язний, солов...ї, сіл...с...кий, бур...ян, ран...ій, гіл...я, барок...о, балас...ний.	5 б. (по 0,5 б. за правильну відповідь)
7.	Визначте, чим ускладнені прості речення. Запишіть, поставивши розділові знаки. Діти бережуть пташок. Діти безумовно бережуть пташок.	4 б. (по 2 б. за умови правильної відповіді)
8.	Вставте, де потрібно, розділові знаки і запишіть. Ластівки винищують мух комарів усіляких метеликів мушву. Більшість пташок ловлять комах низько над землею а ластівки дістають їх у високості. Це милі гарні пташки.	2 б. (по 0,5 б. за кожну правильну відповідь)
9.	Замість крапок запишіть слова з дужок, вживаючи їх у потрібній формі. Визначте відмінок. Осіньне листя пожовкло на молодій ..., а на ... ще зелене. Вже не чути, як соловейко на ... у ... виграє. (Берізка, вільха, сопілка, діброва)	8 б. (по 2 б. за умови правильної відповіді)
10.	Випишіть словосполучення з поданого речення. Важко переживають зимову негоду синиці.	3 б. (по 1 б. за кожну правильну відповідь)
11.	Підкресліть зайве слово. Сміливий, чесний, справедливий, кмітливий, відпочивати.	1 б. (за правильну відповідь)
12.	Складіть і запишіть 5–6 речень зв'язного тексту про допомогу птахам. Доберіть заголовок.	13 б. (1 б. за правильно дібраний заголовок; по 2 б. за кожне складене речення)
	Всього: 50 б. + 4 б. = 54 б.	4 б. (за грамотне оформлення всіх завдань)

ЛЕКСИКА

Назва „лексика” походить від грецького „лексис”, що означає – слово. Отже, в цьому розділі мова йтиме про те, які бувають слова і що вони можуть означати.

§ 28. Лексичне значення слова

1 Прочитайте і перекажіть текст.

Українська мова – багата й різноманітна, а мовлення кожної людини може бути багатим і бідним, різноманітним і одноманітним, емоційним і монотонним.

Багатство і різноманітність мовлення залежить від того, хто є мовець: весь народ чи окрема особа, дитина чи доросла людина, а також від того, яким **скарбом** мови володіє промовець.

Перлини мови – це слова багатозначні й однозначні, абстрактні й конкретні, застарілі й новоутворені; це синоніми, антоніми, омоніми.

Всі слова мови становлять її **словниковий склад**, або **лексику**. Наука, що вивчає лексику, називається **лексикологією**. (М. Пенцилюк)

1. Визначте головну думку тексту.
2. Що нового ви дізналися про мову? Якими бувають слова? Що таке лексика? Що таке лексикологія?
3. В якому значенні – прямому чи переносному – вжито слова **перлина** і **скарб** в тексті, а в якому – в словосполученнях: **заритий в землю скарб**; **перлини, здобуті на дні моря**?
4. Підготуйте зв'язну розповідь тексту у науковому стилі.

2 Прочитайте текст.

У наших краях водиться три види **ластівок**.

У містах живуть ластівки-воронки. Вони блискучо-чорні, з білим надхвістям. Свої гнізда-чашечки ці птахи ліплять під дахами.

Сільську ластівку-касатку легко відрізнити від її **міських** родичів по хвостових перах, рудому горлечку і такого ж **кольору** цятці на лобі.

Третій вид наших ластівок – берегівки, або шурики. Вони риють для гнізда глибокі нірки в стрімких берегах річок, у ярах.

У народі люблять ластівок-щебетушок і дають їм різні ласкаві імення: мурівка, білогрудка, ластовиця, красулька, стрижок. (За В. Пархоменком)

1. Що нового ви дізналися з тексту про ластівок? Які з них прилітають на ваше подвір'я? Які народні прикмети пов'язані з ластівками? Розкажіть про них.
2. В якому значенні в мові вживаємо словосполучення **перша ластівка**?

3 Прочитайте. Перекажіть текст.

Серед мовних одиниць слово є одним з найосновніших. В ньому, як у краплині води, відображається висловлювання. Людина стала пізнавати світ за іменами. Не знаючи слів, не можна знати мови і користуватися нею як засобом спілкування і пізнання. Слова чутливо відображають усі зміни в житті суспільства. Виконувати цю роль вони можуть тому, що кожне з них щось означає, тобто має лексичне значення.

1. Які відомості про слово містяться в тексті?
2. Випишіть із тлумачного словника статтю „Слово”.

Слово має лексичне і граматичне значення. Лексичне значення – це те, що означає слово, це відображення у слові того чи іншого явища дійсності. Про точне значення того чи іншого слова ми дізнаємось із тлумачного словника. В такому словнику, крім значення (значень) слова, подають його граматичну особливість і приклади вживання в текстах мови.

Наприклад. Латаття, – я, с. Водяна рослина з великим листям та білими або жовтими квітками. На озері розкрились лілії білі і зазолотили квітки на лататті. (Л. Українка)

Пояснення значення слова, граматичні примітки до нього, приклади вживання – це і є **словникова стаття**.

Запам'ятай, як побудована словникова стаття!

1. Слово дається в початковій формі з позначенням наголосу.
2. Після слова даються граматичні помітки (наприклад, закінчення Р.в., рід – в іменниках, прикметниках).
3. Дається тлумачення, пояснення лексичного значення (значень) слова.
4. Наводиться приклад уживання слова у літературній мові.

4 За поданими лексичними значеннями назвіть слова. 3–4 з них запишіть у вигляді словникових статей.

1. Працівник транспорту, який супроводить трамвай, тролейбус, автобус міського сполучення.
2. Відступ у початковому рядку тексту.
3. Тіло людини, тварини чи рослини, сукупність його органів.
4. Прилад для вимірювання температури.
5. В старовину вільний поселенець, що захищав державу.
6. Колективне відвідування визначних місць з освітньою або іншою метою.
7. Точно встановлений розпорядок життя, праці, відпочинку тощо.
8. Польова трав'яниста рослина із синіми квітками, що росте переважно

серед озимих культур. 9. Невеликий жучок круглої або подовженої форми, що має червонувате або жовтувате з чорними цяточками забарвлення. 10. Приміщення чи комплекс споруд для зберігання, технічного обслуговування й ремонту автомобілів. 11. Змагання з чого-небудь, конкурс, що бере початок від Олімпу.

(Довідка. Гараж, режим, кондуктор, екскурсія, абзац, організм, термометр, олімпіада, козак, сонечко, волошка.)

- Встановіть граматичне значення тих слів, які ви дібрали до поданих тлумачень.

Граматичне значення слова виражає його закінчення, а лексичне – міститься в основі слова.

Граматичне значення вказує на приналежність слова до певної частини мови і на його граматичні ознаки.

Зразок міркування!

Гараж, – а. Граматичне значення цього слова полягає в тому, що це іменник ч.р., одн., у формі Н.в., про це свідчить нульове закінчення та закінчення -а у формі родового відмінка однини.

- 5 Визначте за тлумачним словником лексичні значення поданих слів.

Хліб, пісня, земля, похмурий, крило, поле.

- Якими способами можна тлумачити слова?

- 6 Прочитайте два висловлювання про мову. Порівняйте їх. Які особливості в них відбито? Поясніть лексичне і граматичне значення виділених слів.

1. О мово українська! Ти – **вода з кринички**, над якою гнуться верби, **холодна**, і **прозора**, і **проста**, а без води я вже давно помер би (Ю. Бедрик) 2. Вбираю в себе з доймами Молдови слова, в яких живе **пісенний** лад. (Г. Усач)

- 7 Прочитайте текст. Перекажіть.

Озброєні люди з України оборонялися від татар, не раз самі гинули в битві, але часто й побивали татар, і відбирали від них їхні табуни, а **здобич** ділили між собою.

Ці люди називалися „к...заки”, – може, від татарс...кого слова „кайзак”, що значить „віл...ний ч...ловік”, „бе...страшний вояк”.

А що к...заки жили за **порогами** Дніпра, то їх названо запоро...цями.

(За кн. А. Лотоцького „Історія України для дітей”)

1. Що нового ви дізналися про козаків? Чи впевнений автор у походженні слова „козак”? Що ви знаєте про життя запорозьких козаків?
2. Як ви розумієте значення виділених слів?
3. Спишіть текст, вставте пропущені букви, поясніть їх правопис.

Здобич, -і, -ж.р., – те, що придбали, дістали, забрали.

Поріг, -а, ч.р., – каміння поперек річкового дна, що прискорює течію й утруднює судноплавство.

4. В якому ще значенні вживається слово „поріг”?

5. Від якого слова утворився іменник „здобич”?

8 Розгадайте кросворд.

1. Ледача людина.
2. Швидкий поїзд, автобус.
3. Вид усної народної творчості.
4. Головне місто держави.
5. Яка буква „ображається” за те, що її не пишуть на початку слів?
6. Судно, в якому врятувався Ной.
7. Друковане видання у вигляді переплетених аркушів паперу.

1							
2							
3							
4							
5							
6							
7							

Лексичне значення слова можна пояснити, добираючи до слова близькі за значенням слова, тобто синоніми, описуючи ознаки слова та складаючи зі словом словосполучення.

9 Поміркуйте, які з наведених слів мають конкретне, а які – загальне значення. Продовжіть ряд конкретних назв.

Дерево – ясен, ..., почуття – радість, ..., ознака – веселий, ..., предмет – картина, ..., дія – замітати, ..., стан – сум,

§ 29. Однозначні і багатозначні слова. Пряме і переносне значення слів

1 Поміркуйте, що краще для мови, коли є слова багатозначні чи коли б усі слова були однозначними.

Слова, що мають одне значення, називаються **однозначними**. Вони становлять меншу за кількістю групу. Це переважно терміни, власні назви.

Слова, які мають декілька лексичних значень, називаються **багатозначними**. Точний зміст багатозначного слова можна виявити лише за допомогою контексту (словосполучення або речення), у якому багатозначне слово має тільки одне лексичне значення.

У тлумачному словнику значення багатозначного слова подають в одній словниковій статті під окремими номерами: 1, 2, 3, 4 і т.д. спочатку пряме значення, а потім переносні значення.

Приклад:

1. Голова, -и, ж. Частина тіла людини або тварини, в якій міститься мозок.
2. Переносн. Розум, сідомість, пам'ять.
3. ч.і.ж. Керівна службова одиниця в державі.
4. Передня частина чого-небудь (колони, загону і ін.), що рухається.

- 2 Випишіть в одну колонку однозначні, а в іншу багатозначні слова. Складіть з ними по два словосполучення.

Суфікс, префікс, умиватися, сміятися, золотий, парта, горобець, Тетяна, Ришкани, плаття, айсберг, ванна, рукав, похмурий, земля, м'який, сонце, летіти.

- 3 Доведіть, що подані слова багатозначні.

Відкритий, гострий, полотно, довгий, здібність.

- Складіть з ними по кілька словосполучень та речень, щоб кожне з них вживалося з новим відтінком значення.

Багатозначні слова можуть мати пряме і переносне значення: **залізне** ліжко – пряме значення, **залізна** витримка – переносне. Переносним значення називають тому, що людина свідомо переносить назву з одного предмета чи явища на інше, коли предмети чи явища чимось схожі між собою. Слова з **переносним** значенням найчастіше вживаються в художньому стилі мовлення. Вони збагачують нашу мову.

- 4 Прочитайте словосполучення. Вкажіть, в яких із них виділені слова мають пряме значення, в яких – переносне.

Теплі слова – **теплий** вітер.

Золота каблучка – **золоті** слова.

Спить немовля – **спить** озеро.

Голубе море – **море** пшениці.

Горять щоки – **горять** дрова.

Весела дівчина – **веселе** літо, **веселі** сніжинки.

- Складіть з чотирма словосполученнями речення. Запишіть їх.

- 5 Подумайте, чому маленький хлопчик не розуміє сестричку.

У мене є братик. Він ще маленький, і тому часом з ним важко розмовляти.

Кажу йому:

– Не сідай на землю, вона сира, простудишся.

А він питає:

– Та чому її не зварять?

(І. Ющук)

- Дайте тлумачення слова „**сирий**” на підставі тексту.

- 6 Нижче називаються окремі значення слова **рясний**. Знайдіть серед речень і словосполучень відповідники поданих значень.

І. 1. Густий листям. 2. Щедрий плодами. 3. З багатьма складками (про одяг). 4. Плідний на що-небудь. 5. Пишно вбраний (про людей). 6. Дуже яскравий, колористий (про колір чого-небудь).

ІІ. 1. Сади рясні похилились. (Т. Шевченко) 2. Як прийде весна красна, буде наша голота рясна. (Нар. тв.) 3. Обсій, матінко, овесцем, щоб наш овець рясен був. (Нар. тв.) 4. Такий час настав: важкий і надіями рясний. (М. Стельмах) 5. Рясне слово, рясний дощ, рясний піт, рясна спідниця.

7 Доберіть іменники, в сполученні з якими подані прикметники будуть мати пряме значення.

Зразок. Важке горе – важка валіза.

Яскравий таланти –

Ласкавий вітер –

М'який клімат –

Тепла зустріч –

Холодний погляд –

Солодке життя –

- З двома парами словосполучень складіть речення і запишіть. Підкресліть у них граматичну основу.

8 Гра „Четвертий зайвий”. Прочитайте словосполучення, поясніть їх значення. Яке словосполучення зайве?

Золота ложка, золота людина, золоті руки, золота пшениця.

Срібний голос, срібний ніж, срібне волосся, срібне павутиння.

Весела усмішка, веселе літо, веселі сніжинки, веселий танок.

Сумує ліс, сумує мати, сумує небо, сумує річка.

- Випишіть словосполучення, у яких є слова, вжиті в переносному значенні.

9 Відгадайте загадки.

1. На синьому килимі жовті зерна посіяні.

2. Здавна я служу людині,

Я у маминій машині,

На сосні чи на ялині,

А у когось ще й на спині.

3. Стою стрункий, високий, в зелених шатах я,
і золотом оздоблена голівонька моя.

4. Ходить невидимка гаєм,
всі дерева роздягає.

(Довідка. Соняшник, зірки в небі, голка, осінь.)

1. Зі словом-відгадкою четвертої загадки придумайте речення. Запишіть його, підкресліть граматичну основу і другорядні члени речення. Вкажіть, якими частинами мови вони виражені.
2. Знайдіть слова, вжиті в переносному значенні.
3. У якому стилі мовлення такі слова вживаються найчастіше? Якою роблять вони мову?

10 Спишіть речення. Вставте пропущені букви. Поясніть їх написання.

1. Тільки вранці квіти всі умивають...ся в росі. (Н. Забіла)

2. В п...чі палав вогонь і ч...рвоним язиком л...зав челюсті.

(М. Коцюбинський)

3. По діброві віт...р виє, гуляє по полю. (Т. Шевченко)

4. Смієт...ся сонце з н...бозводу.

5. Кудись хмарки на конях мчат... . (П. Тичина)

- Вкажіть слова в переносному значенні.

11 Виразно прочитайте вірш. З якою метою автор вживає слова у переносному значенні? Якою перед нами постає природа?

Небо синіє; в безодню блакитную
Сонце втопило проміння своє;
Гори і луки рососою умиті;
Річенька воду у море несе.
Де ж понести мені долю лихую?

Тихо в Карпатах. Зимова пора.
Сонце сміється і сяє.
Тихо. Ні вітру, ні згуку не чуть,
Сонні ялиці дрімають,
Дивний серпанок морози їм тчуть...
(М. Струмок)

- Спробуйте описати мальовничий куточок природи, який ви бачили чи уявляєте. Користуйтеся для цього багатозначними словами, вживайте їх у переносному значенні.

Зв'язне мовлення

Твір-опис тварин за власним спостереженням

12 За прихованим описом визнайте тварину.

1. У мене шубка з колючок, в мене сіра спинка, ніс, як чорний п'ятачок, очі – на-мистинки. 2. Масть біла, сіра, чорна або різнокольорова; очі зелені, як сигнали світлофору; тулуб короткий, зріст малий, вуса м'які, шерсть коротка і гладенька, спритно ловить мишей. 3. Хвіст у неї, як мітла, а сама на зріст мала; очі сяють, як намисто, мов дві цяточки вогнисті; гордий птах, мов з царського роду. 4. Найбільша наземна тварина в світі; ніс разом з верхньою губою утворює довгий і рухомий хобот; шкіра товста, голова велика з довгими висячими вухами; з верхньої щелепи стирчать два великих бівні; вправно плаває, живе до ста років; за добу з'їдає до ста кг трави та гілочок. 5. Міцні копита, тонка еластична шкіра, вкрита прямим коротким волоссям, має неабиякий норів, добре розвинений дотик і слух; круп широкий, грива буйна, колір може бути гнідий, вороний, чалий, у яблучко.

- Намалюйте тварину, яку ви опишете словами.

Запам'ятай!

Для написання твору-опису користуйтеся такою схемою:

1. Як називається тварина (птаха)? 2. Який його зовнішній вигляд: масть, розміри, шерсть (пір'я про птаха). 3. Чим харчується? 4. Які особливості поведінки в нього? 5. Яка користь від нього? Що вам у ньому подобається?

13 Напишіть твір-опис у художньому стилі, використовуючи запропоновані слова і словосполучення. Використуйте навчальний словничок.

Лапи товсті, маленькі, сильні, довгі, короткі, криві, рівні.

Тулуб довгий, вузький, широкий, великий, витягнутий.

Хвіст кудлатий, куций, довгий, калачиком, трубою, пухнастий.

Шерсть коротка, довга, хвиляста, гладка, блискуча, шовковиста.

Морда загострена, видовжена, приплюснута, прямокутна, тупа, кругла.

Красівий – гарний, вродливий, красний, хороший, чудовий.
Рухливий – жвавий, моторний; непосидливий, верткий, в’юнкий, вертлявий, вертливий.
Пістрявий – строкатий, рябий, рябуватий.
Білий (як сніг) – білосніжний, сніжно-білий, лілейний, крейдяний, молочний, лебединий, алебастровий.
Кумедний – смішний, забавний, потішний, комічний.
Зади́рливий – задерикуватий, напасливий.
Пова́жний – серйозний, величний, статечний.
Поро́дистий – заводський, чистокровний, чистопородний.
Ві́рний – відданий, незрадливий, щирий.
Пусту́н – збиточник, шибеник, капосник.
Шерсть – чорна, хвиляста, коротка, довга.
Хві́ст – кудлатий, довгий, пухнастий, трубою, цупкий, куций.
Морда – довгаста, розумна, коротенька.
Ву́ха – розкішні, трикутної форми, довгі, чутливі.
Хода – швидка, повільна, поважна.
Очі – жовті, сірі, карі, як намистинки, горять, як вогники.
Біжи́ть швидко – радісно; котиться, як клубочок.

§ 30. Омоніми. Синоніми. Антоніми

1 Уважно прочитайте визначення.

Слова, однакові за звучанням і написанням, але зовсім різні за лексичним значенням, називають **омонімами**. Наприклад: біла чайка – дубова чайка; склад зброї – наголошений склад.

Синонімами називаються слова, різні за звучанням і написанням, що називають одне поняття з різними відтінками значень. Наприклад: дорога, шлях, траса, тракт; заметіль, хурделиця, хуртовина, метелиця, віхола.

Деякі синоніми, що мають спільне значення, називаються *синонімічним рядом*. Ряд має стрижневе (опорне) слово, що виражає найзагальніше значення й не має стилістичних відтінків (стилістично нейтральне: дорога, хуртовина). Стрижневе слово об’єднує навколо себе інші стилістично забарвлені синоніми. Наприклад: ходити, крокувати (урочисто), марширувати (в шерензі), поспішати (швидко), плентатися (повільно); пахучий, запашний, духмяний, ароматний.

Як правило, синонімами є слова однієї частини мови: сум, смуток, печаль, журба, скорбота; швидко, скоро, прудко, хутко, живо. Розрізняють *синоніми загальномовні* (вони є в словниках синонімів): життєпис – біографія; лаштунки – куліси і *контекстуальні* (мовленнєві), що виникають у певних контекстах: темний, невидний, непроглядний, безпросвітний (ніч); образ, персонаж, герой (у творах). Синоніми використовуються в мовленні для точного і образного висловлювання думки, для попередження невірних повторів, для стилістичного забарвлення висловлювання.

Антонімами називаються слова з протилежним лексичним значенням: рух – спокій, добре – погано, говорити – мовчати, високий – низький.

М'яко стелить, та **твердо** спати. **Мудрий** не все каже, що знає, а **дурний** не все знає, що каже.

2 Прочитайте й запишіть прислів'я. Як ви розумієте їх?

1. Праця робить людину розумною. 2. Пташку впізнають у польоті, а людину в роботі. 3. Посій труд, а слава виродить. 4. Не дивись на чоловіка, а на його діла. 5. Без хазяїна і хата сирота. 6. Не дім господаря красить, а господар дім.

- Підкресліть синоніми. Яку роль вони відіграють в мові? Вкажіть загальномовні і контекстуальні синоніми.

3 Прочитайте вірш.

Перший сніг

Ще вчора сонечко так гріло,
Чабан з отарою **бродив**,
Озиме поле **гомоніло**,
І лист у лузі гомонів.

Сьогодні степ увесь неначе
Заслав сріблястий оксамит,
І вітер **жалісливо** плаче,
І сонце ле не той мов цвіт.

(І. Манжура)

Оксамит – тканина з густим коротким ворсом з натурального шовку або штучного волокна.

1. До слів **бродив**, **гомоніло**, **жалісливо** доберіть синоніми.
2. Поясніть лексичне значення виділених слів.
3. Вивчіть вірш напам'ять.

4 Прочитайте.

Ось і зимовий ліс. Рівними (шеренгами, рядами, колонами) виструнчились зелені сосни. Поміж ними ростуть білокорі берізки, (кремезні, сильні, дужі) дубки, (тремтливі, дрижачі, тремтячі) осички.

Навколо тихо-тихо. Тільки іноді з глибини лісу чути легкий (гуркіт, грюкання, стукіт) дятла та (мелодійний, доброзвучний, милозвучний) свист (групи, табуни, зграї) синиць. (За О. Пархоменком)

1. Виберіть з синонімів, що в дужках, ті, які найбільше підходять за змістом.
2. Спишіть текст з дібраними синонімами. Придумайте кінцівку.

5 Прочитайте виразно вірш.

Ну й зима – хуртеча та вітряга.
Ні проїхати, ані пр...йти;
Третій тиждень небо в завірюсі

Падає на землю ст...пову.
Налітає раз у десять років
Отака скажена крутія.

Ніч на базі, ну і ніч, нівроку.
Степова бе...сонна манія.

Курява, завія, хуртовина,
Зам...тіль, і хвища, і юга...
(Л. Первомайський)

1. Спишіть, вставляючи пропущені букви. У яких частинах слова ви вставили пропущені букви?
2. Знайдіть і підкресліть синоніми до слова **метелиця**. Яку роль вони відіграють у вірші? З'ясуйте відтінки значень кожного з них. В разі потреби звертайтеся до тлумачного словника.

6 Прочитайте подані омоніми. Допишіть значення кожного другого омоніма.

Кілька¹ – не визначена кількість.
Кілька² –

Лавка¹ – крамниця, магазин.
Лавка² –

Лев¹ – грошова одиниця в Болгарії.
Лев² –

- Складіть з омонімами речення. Запишіть їх.

Значення омонімів можна зрозуміти в реченні або словосполученні. В тлумачних словниках омоніми подаються в окремих словникових статтях і позначаються порядковим номером. Різні значення багатозначного слова обов'язково мають між собою щось спільне, а омоніми не мають нічого спільного в значеннях між собою.

7 Прочитайте виразно вірші. Доберіть заголовки до першого вірша.

Навесні малий потік
Стрімголов **униз** потік.
– Ось пройду, – шумить, –
Між гір я, –
Затоплю усе **міжгір'я**.

Я візьму легенький прут,
Пожену гусят на Прут.
Хоч купатиму не в милі,
Стануть чисті всі та милі.
(С. Павленко)

Через поле і долину
До **людських** осель долину!..
Але тут усе **розтало**,
І зухвальця враз не стало.
(В. Плахотников)

1. Зробіть фонетичний розбір слова **міжгір'я**.
2. Поясніть правопис виділених слів.
3. Запишіть перший вірш з пам'яті. Підкресліть омоніми.
4. Знайдіть у поезіях омоніми. Визначте, які це частини мови.

8 Прочитайте речення.

1. За рідний **край** і життя віддай. 2. Правда – **край** порога, а неправда – біля столу. 3. **Крила** птаха безсило опустилися. 4. Величезна хмара розкинула свої чорні **крила**.

1. Визначте, де виділені слова – омоніми, а де – багатозначні.
2. Поясніть, як ви розрізняєте їх значення.
3. Якими частинами мови є виділені слова?

9 У подані прислів'я вставте слова, протилежні за значенням. Як називаються такі слова?

1. З великої хмари ... дощ. 2. Менше говори, ... роби. 3. Труд дає, а лінь
4. Праця чоловіка годує, а ... марнує. 5. Літо збирає, а ... з'їдає.

1. Якими є перші два речення за метою висловлювання?
2. Пригадайте інші прислів'я, в яких є антоніми. Запишіть їх.

10 Доберіть і запишіть синоніми до слів: хоробрий, працьовитий, ввічливий.

Слова для добору: привітний, відважний, роботящий, чемний, сміливий, безстрашний, працелюбний, мужній, гречний.

- Усно складіть три речення, використовуючи по одному прикметнику з кожного синонімічного ряду.

11 Доберіть антоніми до поданих слів. Складіть з антонімами словосполучення та речення.

Кривда – ...; ... – боягузливий; ... – легковажний; добрий –

12 Прочитайте. Поясніть, чи є різниця в значенні поданих слів, чи вона у стилістичному забарвленні?

Фальш, брехня; популярність, слава; скупість, жадібність; здібність, талант; чистота, охайність.

1. З якою метою вживаються такі синоніми у мовленні?
2. Складіть з цими парами слів речення.

13 Доберіть антоніми і синоніми до багатозначних слів у поданих словосполученнях.

Свіжа риба –	Чисті руки –
Свіжа погода –	Чисте небо –
Свіжий хліб –	Чистий сніг –
Свіжа газета –	Чиста робота –

Запам'ятай!

Синоніми і антоніми добираються не до слова взагалі, а до окремого значення багатозначного слова.

14 Прочитайте уривок. Доберіть заголовки. Які ознаки характерні для цієї пори року?

День був ясний, сонячний та теплий. Починалось бабине літо. Надворі стояла суша. Небо синіло, як літом. Сонце ходило по небі низько, але ще добре припікало косим промінням. Тихий вітер ледве ворухився. Над полем миготіло марево. Половина листя на вербах вже пожовкла, але на тополях лист зеленів, ніби влітку. Якби не жовте листя в садках, то можна було б подумати, що надворі не бабине літо, а справжнє літо. Тільки зелена низька озими́на навкруги току нагадувала про осінь. (І. Нечуй-Левицький)

Погідне – безхмарне, чисте (небо).

Марево – туман, міраж.

Миготіти – блимати, мерехтіти.

Думати – мислити, міркувати, гадати, вважати.

1. Як ви розумієте вираз „бабине літо“?
2. Проаналізуйте, до яких прикметників можна дібрати синоніми, а до яких – не можна. Усно доберіть такі синоніми.
3. Доберіть антоніми до слів **ясний, теплий, низько, добре, літо**.

15 Прочитайте словосполучення. Знайдіть помилки у сполученні слів. Виправте і запишіть їх. З трьома складіть речення.

Приймати участь, переводити текст, заказувати обід, принести подяку, слідуюче питання, вести себе, відноситися до людини, шкільні міроприємства, класти оцінку, грати роль.

16 Доповніть опис тварини означеннями так, щоб вийшов завершений текст. Яке значення вони мають? Скористайтесь словами з довідки.

У білки ... тіло, вкриті... шерстю, і ... хвіст. На ... голівці – два вушка з ... китичками, очі ці нагадують ... намистинки. Хвіст і мордочка у звірка ..., ніж усе тільки, а черевце... .

Довідка: видовжене, рудою пухнастою, пишній, маленький, темний, маленький чорний, блискучий, темніші, світліше.

1. Напишіть твір-опис улюбленої тварини, за якою ви спостерігали. Передайте Ваше ставлення до неї: радість, захоплення, піклування, ніжність, довірливість, захист. Дотримуйтеся характерних особливостей художнього стилю. Використовуйте синоніми, антоніми та багатозначні слова. Використайте навчальний словничок.

17 Прочитайте текст. Спишіть, вставляючи замість крапок один із поданих в дужках синонімів. Обґрунтуйте свій вибір.

(Закидали, засипали, замели) сніги землю. Нема чого їсти Зайчикові. (Побачив, угледів) Зайчик (пурпурові, червоні, кумачеві) ягоди на Горобині. (Ганяє, метасється, бігає) кругом дерева, а ягоди високо. Просить Зайчик:

– Дай мені, Горобино, одну (китицю, гроно) ягідок.

А Горобина (говорить, каже, промовляє, гомонить):

– Попроси Вітра, він відірве.

Попросив Зайчик Вітра. (Прилетів, прибув, прилинув) Вітер, гойдає, трясє Горобину. Відірвалася (китиця, гроно) червоних ягід, впала на сніг. Їсть Зайчик, дякує Вітрові. (За В. Сухомлинським)

1. Доберіть заголовок до тексту.
2. Доберіть до слів **говорить, прилетів, високо** антоніми.

Зв'язне мовлення

Переказ із використанням синонімів

18 Прочитайте.

Мушка

Хворого привезли до лікарні, поклали на ліжку. І тут помітили собаченя, яке крутилося під ногами, бо боялося загубити хазяїна. Собаченя викинули геть, воно навіть не заскавучало, а хутенько почало оббігати будинок лікарні. Воно спинялось біля кожного вікна і слухало. Нарешті песик почув стогін хазяїна й зараз же подав голос.

Це була Мушка, невідомої породи біленька собачка з одрубаним хвостом. Вона мала лахматі вуха і великі карі очі. Мушка була схожою на щеня, хоч і була цілком доросла.

Увесь час Мушка сиділа перед вікном. Коли хазяїн починав стогнати, серце собаки стискалося від болю. Вона жалісно підгавкувала і тремтіла.

Собачка стовпчиком сидів перед вікном на своєму обрубаному хвостіку. Його не можна було не помітити, хоч він ніколи гавкотом не привертав до себе уваги. Ні в кого не здіймалася рука його прогнати. Мушка на всіх поглядала розумними оченятами й трималася з гідністю.

І прийшов день, коли врятований від смерті хазяїн чухав поза вухом свою біленьку Мушку, якій радість забивала памороки. (За Ю. Яновським)

Дрижати – тремтіти (від болю, жалю, співчуття тощо).

Труситися (від холоду, морозу...), трястися.

Бриніти (про сльозу) – текти, бігти.

Зупинятися – спинятися (на деякий час) – затримуватися, припинятися.

Швидко – скоро; хутко, прудко, шпарко, живо, жваво; (застаріле) борзо.

Постіть – постеля; (постелене) – ліжка; ложе.

Скавучати – скавуліти, скиглити.

Серце стискається від болю – тобто хтось дуже переживає, страждає.

Привертати до себе увагу – бути помітним.

Триматися з гідністю – знати собі ціну.

Радість забивала памороки – переповнювала груди, навіть притуляла розум, радість була нескінченною.

1. Які типи мовлення поєднані в тексті?
2. Доведіть, що не лише розказано про Мушку, а й описано її.
3. Продовжіть складати „дане” та „нове” у реченнях тексту-опису.

„Дане”

собачка
вуха
очі

„Нове”

біленький, невідомої породи
кудлаті
великі, карі, розумні

4. Що дає підстави вважати опис тварини художнім? Яке ставлення до собачки передав письменник через його опис?
5. Зверніть увагу на синонімічні ряди. Доберіть синоніми до слова „собачка”, запишіть їх.
6. Складіть 4–5 речень зі словами-синонімами та сталими виразами.
7. Перекажіть текст за планом.
8. Напишіть переказ, додайте свій варіант кінцівки.

Користуйтеся таким планом або складіть свій план уривка

1. Собачення боялося загубити хазяїна в лікарні.
2. Меткий собачка знайшов потрібне вікно.
3. Невідомої породи біленький песик.
4. Ні в кого не здіймалася рука прогнати Мушку.
5. Настав радісний день.

19 Дайте відповідь на запитання-загадки. Доведіть, що слова-відгадки є омонімами.

1. Яке місто літає?
2. Якою косою не можна косити?
3. Яку річку можна переломити?
4. Яким ключем не можна відімкнути замок?

1. Визначте, які це речення за метою висловлювання. Пригадайте, які бувають речення за метою висловлювання.
2. До слів **коса** і **замок** доберіть омоніми, складіть з ними речення.

20 Складіть висловлювання на одну із запропонованих тем, використавши по 3–4 синоніми з поданого синонімічного ряду. Який тип мовлення ви виберете? Чому?

1. Світанок у полі (на морі, в лісі...).

Обрій – горизонт, небозвід, небосхил, крайнебо, круговид, виднокруг, виднокрай.

2. Злива у місті (у степу, у річці, у полі...).

Періщити – бити, шмагати, шпарити, сікти, стьобати, батожити, чесати, чухрати, гатити, лупити, колошматити, лупцювати.

3. Легенда про моє місто (село, селище, предмістя).

Стародавній – давній, старовинний, прадавній, одвічний, предковічний, незапам’ятний.

21 Прочитайте текст.

Повесні **тане** сніг і починає **прокидатися** земля після зимового сну. Вона зітхає й шепоче тихо: „Скопайте мене, засійте. Я багата, родюча, я зберегла живуці соки для насіння, я нагодую всіх, всіх, тільки пильуйте, шануйте мене. Я просто, немудро **говорю**, тільки слухайте мене”.

Так земля говорила **щороку**, щовесни, і розумні люди прислухалися до її мови, перека-

зували з покоління в покоління, і чим далі, тим більше ... дарувала земля людям за те, що шанували її. (О. Іваненко)

1. *Спишіть. Визначте лексичне і граматичне значення виділених слів.*
2. *До перших трьох виділених слів доберіть антоніми.*
3. *Підкресліть багатозначні слова та слова, вжиті в переносному значенні.*
4. *До яких з виділених слів можна дібрати синоніми, а до яких – ні? Чому?*

22 Прочитайте.

Як виросту – **збудую** (дім, будинок, хату),
На хаті колесо (приладнаю, приб'ю, прикріплю),
А там я поселю (крилату, летючу, літаючу),
Лелечу клекітну (родину, сім'ю, пару),
Нехай розводиться, (селиться, гніздиться)
На всіх деревах і (будинках, хатах, оселях),
Нехай мені щоночі (здається, сниться, ввижається),
Що я літаю, наче (пташка, птах, птиця).

(Д. Павличко)

1. *Спишіть. З дужок доберіть такі синоніми, щоб слова у вірші римувалися.*
2. *Зробіть фонетичний розбір виділеного слова.*

23 Відгадайте загадки, які мають одну відгадку. Перепишіть їх, підкресліть антоніми.

1. Летить – мовчить, лежить – мовчить,
А як умре – так і зареве.
2. **Приходить** тихо, а **відходить** з шумом.
3. Що в повітрі скрізь носилося,
То чорніло, то **білилося**?
Впало й спало до пори,
Встало й **збігло** із гори.

(Нар. тв.)

1. *Наведіть яку-небудь загадку з антонімами.*
2. *Чи в усіх виділених словах є префікси?*

Запитання і завдання для повторення

1. Які поняття вивчаються в розділі „Лексикологія“?
2. Що таке лексика? Лексичне значення слова?
3. Доведіть різницю між тим, з якого погляду вивчається слово у „Лексикології“ і „Морфології“?
4. Як ми довідуємося про лексичне значення слів? В якій частині слова міститься лексичне, а в якій – його граматичне значення?
5. На які групи поділяються слова за кількістю лексичних значень?
6. Доведіть, що в мовленні зустрічаються слова з прямим і переносним значенням.
7. Для чого використовуються в мовленні слова з переносним значенням?
8. Чим відрізняються омоніми від багатозначних слів?
9. Які слова називаються синонімами і з якою метою використовуються вони у мовленні? Наведіть приклади.
10. Пригадайте визначення антонімів. Наведіть приклади антонімів.

БУДОВА СЛОВА. ОРФОГРАФІЯ

У розділі „Будова слова. Орфографія” вивчають, з яких значущих частин складається слово, значення цих частин, орфографічні правила, що встановлюють способи передачі на письмі морфем і слів.

§ 31. Основа слова і закінчення змінних слів. Спільнокореневі слова і форми слова. Значущі частини слова

1 Прочитайте текст. Про що в ньому розповідається?

Давним-давно, ще коли він був зовсім маленьким, його найулюбленішою грою було пускати маминим люстерком сонячних зайчиків. Тоді хлопчик думав, що люди просто так, жартома, називають ту сонячну плямку сонячним зайчиком. Він не знав, що це справді зайчик – з довгими вухками, лапками і маленьким куцим хвостиком, такий, як живий, тільки жовтий, сонячний, бо зроблений із сонячного проміння. Про це, коли хлопчик виріс, йому розповіла його бабуся. (За В. Нестайком)

Люстёрко – маленьке дзеркальце.

1. Перекажіть текст, замінивши третю особу першою.
2. Вкажіть різні форми одного й того самого слова. Виділіть у них основу і закінчення.

Значущі частини слова

корінь –
префікс –

суфікс –
закінчення –

Основа – це частина змінного слова без закінчення або все незмінне слово. Основа виражає лексичне значення слова. Тому вона є спільною для всіх форм слова:

люстёрк-о, люстёрк-а, люстёрк-ом, люстёрц-і.

До складу основи, крім кореня, можуть входити префікси, суфікси:

запуска́- є, мале́ньк- ий.

Закінчення – це змінна частина слова, що утворює форму слова й служить для зв'язку слів у реченні. Закінчення мають лише змінювані слова. Закінчення виражають граматичні значення. Закінчення може бути нульовим, тобто таким, що не виражається звуком і не позначається буквою, але має певне граматичне значення, наприклад: сніг, гараж, кінь (чол. рід), радість (жін. рід.), прочитав (минулий час, чол. рід). Нульове закінчення вказує в іменнику і прикметнику на рід, число, відмінок; в дієслові на час, число, особу або рід.

Корінь – це головна значуща частина слова. У ньому міститься те спільне значення, яке є в усіх спільнокореневих словах:

гра, грайливий, грайливо.

Спільнокореневі слова можуть бути однією частиною мови і можуть належати до різних частин мови. Спільнокореневі слова інакше називаються **спорідненими**.

2 Прочитайте текст.

Біле, білесеньке поле. Ледве видніє шлях, що в'ється й зникає у нічному морозному тумані. Швидко біжать легкі саночки, але якою тихою здається та їзда молоденькому мандрівникові! То їде малий школяр додому з далекої школи – та й спізнилося бідне хдоп'я! Пильно вглядається школярик у туманний вечір – чи не мигтить вже вогник де-небудь? Ох, як довго їхати! Коли б швидше, коли б ще застати вдома вечерю, щоб разом з братами й сестрами їсти кутю та кликати мороза... (За Л. Українкою)

1. Про яке свято йдеться в тексті? Розкажіть про звичай вашої місцевості під час цього свята. Які страви готує мати в цей день? Хто першим сідає за святковий стіл?
2. Складіть план тексту.
3. Випишіть спільнокореневі слова, виділіть в них корінь.

3 Прочитайте і выпишіть з кожного ряду спочатку форми одного і того самого слова, а потім – спільнокореневі слова. Позначте графічно основу та закінчення.

Мороз, морозом, морозний, морозить, морозиво, морожений; ніч, ніччю, ночі, нічний, ночувати, ночівля; дім, вдома, домашній, домівка; школа, (зі) школи, школу, школяр, шкільний, школярик; свято, святом, святий, святкувати, святити.

4 Виразно прочитайте поезію.

Взимку

Хижо буйний вітер
Віє по д...лині,
Гори намітають
З снігу хуртовини.

Укр...ває **землю**
Скрізь намітка біла,
І з...мля завмерла,
Тихо заніміла...
(Б. Грінченко)

1. Чи є в тексті слова, вжиті в переносному значенні? Назвіть їх.
2. Спишіть, вставляючи на місці крапок пропущені букви. До виділених слів доберіть спільнокореневі.
3. Вивчіть вірш напам'ять за бажанням.

5 За допомогою закінчення утворіть різні форми поданих слів. Яке значення слова виражає закінчення? Для чого воно служить?

Поле, білий, біжать, вечерея.

6 Запишіть словосполучення, розкриваючи дужки. За допомогою якої частини слова вони набули змісту?

Зустрічатися у (свято), рушити з (місце), хліб від (заєць), чекати на (друга), опинитися в (біда), дякувати (матір), відповідати за (бажання), загорнути (книга), розгорнути (парасолька).

1. Виділіть змінну частину слова прямокутником.
2. Складіть (усно) міні-твір на підставі цих словосполучень.

7 Складіть речення з поданих слів.

1. Надворі, цілий, ніч, мести, а, на, ранок, улягтися, задрімати, ще й, мороз, замурувати. 2. Вдень, малесенький, сніжинка, проти, сонечко, мерехтіти.

- На що вказує закінчення іменника, прикметника, дієслова? Позначте графічно ці закінчення.

8 Прочитайте текст.

Останнім часом гине наше рослинне й тваринне багатство. Невже нам байдуже до цього? Невже нас сором не їсть, не пече нікого з нас обурення?

Без сумніву, тобі легше дихається серед **зелені**, ніж на **похмурому** пустирі. А чи кожен з нас **посадив** за життя деревце чи квіточку?

Обурення – сильне невдоволення, роздратування.

1. Визначте тему і головну думку тексту. Доберіть заголовок.
2. Які речення за метою висловлювання наявні в цьому тексті?
3. Знайдіть в тексті слова, вжиті в переносному значенні.
4. Виділені слова розберіть за будовою. Утворіть по 2–3 форми від них, а потім доберіть до них спільнокореневі.

§ 32. Значущі частини слова. Префікси. Суфікси

- Що спільного в словах **перебігти**, **добігти**, **вибігти**? Якого значення надають кожному з цих слів префікси?

Префікс – це значуща частина слова, яка стоїть перед коренем і служить для утворення слів або їх форм. У слові може бути кілька префіксів:

порозбігати́ся, попропу́скати.

1 Прочитайте виразно вірш.

– Насуплю я брови, – говорить зима, –
І вітер з морозом повіє.
Усе скрізь загине – рятунку нема!
Під снігом замре, заніміє.
– А я засміюся, – весна відмовля, –
І сонце пекуче зясає.
Прокинуться луки, ліси і поля, –
Усе зацвіте, заспіває!

(С. Черкасенко)

1. Якою вам уявляється зима цього року? А якою уявляє зиму і весну автор?
2. Прочитайте вірш в особах.
3. Випишіть всі слова з префіксами, позначте префікси. Якого значення вони надають словам?

2 Прочитайте текст.

Навман...я по бе...доріжжю, по мерзлих купинах застр...бали санчата, і ми незабаром під...їхали до молодого, затканого памороз...ю гаю. Дядько Себастьян зупиняє коня, зіскакує з саней і радіс...но підіймає голову вгору. Над ними, справді, хтось розвішав диво: кожне прихоплене ін...єм дер...вце насочилося сонцем і хвалилося ч...рвоними кетягами.

Я ще ніколи не бачив стільки, як тепер, калини й, наче заворожений, оглядав і прибиті морозом кетяги, що нависли прямо над головою; і тіні, на яких теж виразно, як на мал...овані, виділялися грона. (М. Стельмах)

1. Знайдіть в тексті слова, вжиті в переносному значенні. Яку роль тут вони відіграють?
2. Спишіть, вставте пропущені букви або апостроф. Усно назвіть і обґрунтуйте орфограми.
3. Підкресліть 4 слова з префіксами, поясніть, якого значення надають цим словам префікси.

3 Прочитайте текст. Кому і з якою метою він адресований?

Хто з нас не звертав уваги на те, що рослинність стає дедалі одноманітнішою? Довкола міст меншає рослин з гарними квітками. А якими рідкісними стали ряст, проліски, сон-трава! Зате скрізь ростуть бур'яни. Вони „знайшли стежку” і в ліс, і в луг, розкошують на місцях вирубаних дерев. Хто цьому виною? (З журналу)

1. Визначте стиль тексту.
2. Напишіть письмову відповідь на останнє речення тексту.
3. Підкресліть слова з префіксами.

Суфікс – це значуща частина слова, яка стоїть після кореня і служить для утворення нових слів, а також форм одного і того ж слова: сильний-сильніший. У слові може бути кілька суфіксів:

бабу[^]си[^]на, рука[^]ви[^]чка.

- 4 Доберіть до назв міст слова, які б називали людей, що живуть у цьому місті. Виділіть у цих назвах суфікси.

Зразок.

Сорока – сорочанин, сорочанка. Кишинів – кишинівець, кишинівка.
Єдинці, Ришкани, Шаптебань, Чимішлія, Унгени, Бричани, Фалешти.

- 5 До основ поданих групами слів приєднайте суфікси: 1) -ар; 2) -яр; 3) -ець; 4) -ник.

1. Кобза, байка, пошта, аптека, ворота.
2. Бетон, скло, повість, ковзани, школа.
3. Старий, мудрий, промова, перемога, Бессарабія.
4. Залізниця, робота, будова, двір, пасіка.

1. Якого нового значення надали суфікси цим словам?
2. Складіть декілька речень з утвореними словами.

- 6 Випишіть слова з суфіксами. Доберіть і запишіть ще 5–6 слів з такими ж суфіксами.

Квіти, квітки, листя, листочки, вікно, віконце, візерунки, візеруночки, мороз, морозяний, ріка, річка.

- 7 Прочитайте і запишіть уривок з вірша.

Візерунки

На віконці, проти сонця,
Візерунки аж горять...
Хто ж вночі так умудрився
Скло усе розмалювать?

1. Чи доводилось вам розглядати візерунки на морозяній шибці? Складіть невеличкий усний опис візерунків.
2. Виділені слова розберіть за будовою.

- 8 Прочитайте. Визначте тип тексту.

Пасха

Найурочистіше церковне свято – Великдень. Ще воно називається Пасхою. Свято це встановлене в пам'ять Воскресіння розп'ятого на хресті Ісуса Христа.

Великдень неможливо уявити собі без пасхального хліба. В Україні і в Молдові такий хліб називають пасхою.

Пасха – високий хліб із здобного тіста. Верхівка пасхи округла. Зверху виліплений з тіста хрест. Шапка пасхи прикрашена цукровою поливою, фарбованим пшоном або маком.

Ознакою Великодня стало також і яйце, як джерело життя, символ Сонця. Фарбовані або розмальовані пасхальні яйця називають крашанками та писанками.

Ігри з крашанками завжди були улюбленими пасхальними забавами дітей і дорослих. (За В. Супруненьком)

СІМВОЛ – знак.

1. Перекажіть текст, користуючись орієнтовним планом.
 – Великдень – найурочистіше церковне свято.
 – Неможливо уявити свято без пасхи.
 – Яким є пасхальний хліб?
 – Крашанки та писанки – символ Великодня.
2. Запам'ятайте написання слів: Великдень, Пасха, Світле Христове Воскресіння, розп'ятий на хресті, Ісус Христос, пасхальний хліб, здобне тісто.
3. Напишіть вибірковий переказ: опишіть Пасху, крашанки та писанки, які ви щороку до Великодня готуєте у сім'ї.

9 За поданими морфемними схемами доберіть слова (у початковій формі).

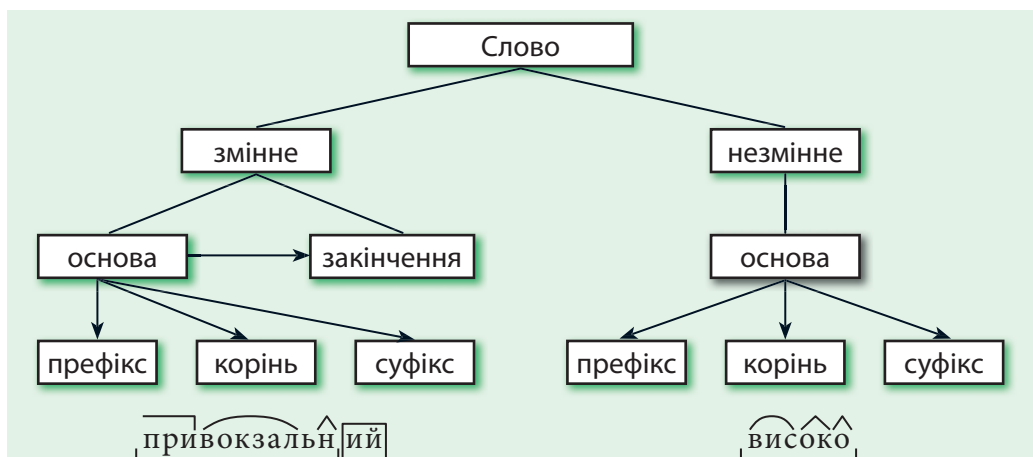
1. ▢ ▵ ▴ ▢	іменник
2. ▵ ▴ ▢	іменник
3. ▵ ▴ ▴ ▢	прикметник
4. ▢ ▵ ▴ ▢	дієслово
5. ▢ ▵ ▴	прислівник

10 З-поміж поданих слів випишіть слова без закінчень.

Метро, жито, пальто, кіно, мудра, журі, весело, кричиш, пишу, біль, море, сумна, повільно, писати, сидячи, уперед, догори, гралися, вважався.

Розбір слова за будовою

11 Розгляньте таблицю. Визначте, які відомості вона містить. За таблицею розкажіть про будову слова.

Послідовність розбору

1. Закінчення, його значення.
2. Основа.
3. Корінь (добір 1–2 спільнокоренових слів).
4. Префікс, суфікс (добір одного-двох слів з тим самим префіксом, суфіксом). Значення префікса, суфікса (якщо можливо).

Зразок розбору

Усною

Казковий (герой) – закінчення слова **-ий** вказує, що слово є прикметником, має форму чоловічого роду, називного відмінка однини.

Основа – **казков**, – складається з кореня і суфіксів **-к**, **-ов**; корінь – **каз**-, спільнокореневі слова: казати, наказ, кажу. Суфікс **-к** вказує на опредмечену дію, стан і вживається в словах **казка**, **мандрівка**, **дресировка**. Від іменника **казка** за допомогою суфікса **-ов** утворено прикметник **казковий**. Суфікс **-ов** прикметниковий: зимовий, березовий, дубовий, ранковий тощо.

Письмового

казковий
казу, наказ
казав, е

12 Зробіть розбір за будовою слів *прилетіли, відкрилася, беззбройний*.

13 Спишіть текст, добираючи із дужок потрібні префікси. Префікси виділіть.

(Ви, при) пав сніг і (від, роз) танув, та й мало його було.

А цієї ночі знов (на, при) поростило землю легеньким, чистим сніжком.

(З, при) вертаю з дороги на стежку, яку я (за, с) пам'ятав ще літом. Під ногами (роз, с) коване морозом груддя землі. Обережно треба йти, щоб не (на, спі) ткнутися об грудку. Недарма ж цей місяць груднем (на, об) зивають.

(О. Копиленко)

1. Поміркуйте, який це текст: розповідь чи опис? Чому ви так думаєте?

2. Доберіть заголовок.

3. Назвіть інші місяці зими. Спробуйте пояснити їх назви.

4. Розберіть за будовою слова: **березень, проліски, прокинувся**.

14 Прочитайте виразно вірш. Доберіть заголовок.

Як (на) моріжок

(На) летів сніжок.

І (до) річки, і (до) бору

Не видно стежок.

1. Спишіть, розкриваючи дужки, зробіть висновки про написання префіксів і прийменників.

2. Виділені слова розберіть за будовою.

3. Визначте головні та другорядні члени в останньому реченні. Подумайте, які члени речення в ньому однорідні. Назвіть частини мови, якими ці члени речення виражені.

Зв'язне мовлення

Переказ тексту-роздуму

Запам'ятай!

Роздум – це висловлювання про причини подій, ознак чи якостей. У роздумі обов'язкові:

- 1) теза – основне твердження, чітко сформульована думка;
- 2) докази, або аргументи, що підтверджують висунуту тезу;
- 3) може бути висновок, що впливає з доказів.

Текст-роздум фотокарткою не можливо передати.

16 Прочитайте текст. Знайдіть у поданому тексті тезу та аргументи.

Різдво у давні часи

Найкращі часи для учнів були у великі свята, особливо ж на Різдво.

Тоді, подібно як і сьогодні, в кожній хаті на свята багато пекли та варили, а тому й учням було чим поживитися: можна було дістати і рибку, і ковбаску, і голубців, і пироги, і куті та всякого іншого добра. Але щоб здобути ласку в добродіїв, треба було добре приготуватися до свята, бо тільки проворний учень міг розраховувати на щедрі дарунки.

У Святий Вечір і протягом свят учні ходили по домах колядувати й робили всякі жарти. Щоб підтримати веселість господарів, котрийсь із бурсаків починав оповідати, який-то у них у бурсі голод, що немає чого до уст вкласти...

– Ви, чесні люди,
мене порятуйте,
Ковбаску та сало
мені наготуйте...

Складали бурсаки багато веселих віншувань, а господарі радо слухали їхніх оповідань та приказок. Людям дуже подобалися такі штуки, а тому вони радо приймали бурсаків.

(І. Крип'якевич)

Віншування – привітання, поздоровлення.

Віншувати – вітати, поздоровляти (у зв'язку з якоюсь радісною подією).

Бурсак – учні, що навчалися за кошти казни.

Бурса – семінарія, в якій навчали за державні кошти.

- Перекажіть текст. Знайдіть образні вислови в ньому.

- 17** Учням запропоновано написати про їх улюблену тварину. Тип мовлення вони повинні були обрати самі (опис, розповідь чи роздум). Прочитайте тексти і визначте, яким типом мовлення скористалися автори кожної роботи.

I. Своє цуценя я назвав Мудрик, тому що воно дуже розумне. Скажеш: „Сиди!” – сидить. Скажеш: „Вперед!” – біжить. „Неси!” – приносить. А як співчутливо воно дивиться на мене, коли мені погано чи прикро. Воно зовсім не заважає мені, коли я вчу уроки. Мудрик захищає мене від тих, хто намагається мене образити.

II. Мій Бобик – маленьке цуценя. Шерсть у нього довга, блискуча, біла. На білому фоні виділяється чорненький носик-кнопочка. Чутливі вуха опущені, очі великі, чорні, як гудзики, й куций хвостик. Моє цуценя дуже жваве і чіпке, проте слухняне.

Твір-опис – це твір, у якому називаються основні ознаки предмета чи тварини. Описати тварину – це значить передати словами її зовнішній вигляд, внутрішній стан, звички тощо.

Твір-роздум – це твір, у якому йдеться про причини якостей, ознак або подій. В такому творі є твердження: думка – тобто теза, а далі певні аргументи, що підтверджують висунуту тезу.

- 18** Опишіть улюблену свійську тварину. Вживайте необхідні слова та вирази, характерні для цього стилю і типу мовлення. Доведіть, що саме ця тварина ваша улюблена. Яким типом мовлення ви скористаетесь?

Довідка. Слухняний, жвавий, ніжний, насторожено, стрункі ноги, чутливі вуха, міцна шия, блискуча шерсть.

§ 33. Чергування звуків у значущих частинах слів, відображення його на письмі

- 1** Прочитайте пари слів, виділіть в кожному слові корінь. Простежте, як змінюється звуковий склад коренів.

Сніп – снопи; віз – вози; ніч – ночі; місяць – місячний; казати – кажу; лягти – ліг.

При зміні форм слів та творенні спільнокореневих відбувається чергування як голосних, так і приголосних звуків: сіль – солі; беру – збирати; пекти – печу, могли – можу; четверо – чотири.

- 2** Розгляньте таблицю і скажіть, які голосні та приголосні звуки української мови найчастіше чергуються. На кожний випадок чергування доберіть свої приклади.

Найпоширеніші чергування звуків

Звуки, що чергуються	Приклади
[o] – [a] [e] – [i] [e] – [и] [o], [e] – [і] [e] – [o] після ж, ч, ш	ко́тити – ка́татися, мо́гти – зма́гання ме́сти – вимі́тати, пе́кти – випі́кати те́рти – вити́рати, бе́ру – виби́рати шко́ла – шкі́льний, пе́чі – пі́ч же́нити – жо́натий, пове́черяти – ве́чоріє
[г] – [ж] – [з] [к] – [ч] – [ц] [х] – [ш] – [с]	подру́га – дру́жба, дру́зі му́ка – му́чний – у му́ці му́ха – му́шня – на му́сі ву́хо – ву́шний – у ву́сі

У дієслівних коренях відбуваються чергування голосних [o] – [a], [e] – [i], [e] – [и].

Звук [o] чергується з [a], якщо в наступному складі є **а (я)**. Наприклад: кро́їти – кра́яти, го́нити – га́няти, ло́мити – ла́мати, ко́тити – ка́тати, мо́гти – зма́гатися.

Проте в коренях деяких слів української мови перед наголошеним складом з **а (я)** вимовляється і пишеться **а**: качан, гарячий, хазяїн, лахматий, багатство, халява, гаразд.

Звуки [o], [e] у відкритому складі чергуються з [і] у закритому складі іменників: го́ра – гі́р; о-се-ні – о-сі́нь; ко-ре-ня – ко-рі́нь.

- 3** Прочитайте текст. Перекажіть. Визначте його основну думку.

Зрозумів, який віз

Пізно ввечері батько з сином поїхали в поле по снопи. Наклали повнісінький віз.

– Ну, сину, – каже батько, дивлячись на зоряне небо, – хай воли попасуться, а як Віз перекинеться, збуди мене, будемо їхати додому.

Та й ліг під копою спати.

Через якийсь час віл підійшов до воза із снопами, чухався, чухався та й перекинув його. А син побачив це та мерщій до батька:

– Тату, – гукає, – поїхали, вже віз перекинувся.

1. Випишіть 5 слів, в яких можливе чергування **е, о з і**. Поділіть їх на склади, визначте закриті склади.
2. Знайдіть слова, вжиті в переносному значенні. Яка їх роль у цьому тексті?

Віз, Чумацький Шлях, Зоряна (Солом'яна, Чумацька) Дорога – срібно-носіяйне гігантське скупчення зірок, що навпіл перетинає нічний небосхил.

- 4 Прочитайте текст. Зверніть увагу ввечері на зоряне небо, і ви побачите сім найяскравіших зірок у вигляді ковша. З часом цей ківш немовби перевертається.

Це і є Чумацький Шлях, або Віз

Назва цього скупчення зірок пов'язана з особливостями історії українського народу. Українські чумаки, візники, торговці XV–XIX ст., які перевозили на волах хліб, сіль, рибу спізнавали нелегкий і предовгий шлях. Важкою була їхня доля, а шлях – политий потом і кров'ю. Таким чином, у свідомості людей гігантське сузір'я асоціювалося із безконечною і небезпечною дорогою українських чумаків.

Назва Чумацький Шлях стала в сучасній поетичній мові високим символом, своєрідним знаком національної історії, культури українців.

1. Випишіть словосполучення зі словами, в яких відбувається чергування звуків. З трьох словосполученнями складіть і запишіть речення.
2. Зверніть увагу, з якої літери пишеться слово Віз. Про що це свідчить?
3. Розгляньте малюнок. Використовуючи малюнок, складіть усне оповідання про те, чи спостерігали ви це сузір'я в природі.

- 5 Спишіть. Поясніть написання виділених слів, визначте в них корені, підкресліть букви, які позначають голосні звуки, що чергуються.

1. Хоче море човна **розламати**, трощить, ломить, піском засипає. (Л. Українка) 2. За двома зайцями не гонись, бо й одного не **впіймаєш**. 3. Орел мухи не ловить, а слон за мишею не **ганяється**. (Нар. тв.)

• Як ви розумієте значення останніх двох речень? В яких ситуаціях мовлення так кажуть?

6 Вставте замість крапок пропущені букви.

Теплий к...лач; нічний к...жан; яскраве б...гаття; г...рячий привіт; все буде г...разд; меле, як з г...рячки: видно пана по х...лявах; привітна х...зяйка; л...хматий собака.

1. Зробіть висновок щодо написання цих слів.
2. Складіть 3–4 речення з деякими словосполученнями.

7 Поділіть слова на склади. Визначте закриті і відкриті склади.

Попіл – попелу, постіль – постелі, явір – явори, ягода – ягід, табір – табору, лебідь – лебедя, плід – плода.

- Зробіть висновок, в якому складі виступають звуки [o], [e], а в якому – [i].

8 Спишіть, вставляючи в слова пропущені букви. Складіть з цими словами словосполучення.

Біб – б...ба, брід – бр...ду, річ – р...чі, шість – ш...сти.

Буква **і** пишеться в коренях дієслів перед наголошеним суфіксом **-а (я)**: вимітати, згрібати, стріляти. В окремих словах вимовляється [i] і пишеться буква **і** також перед суфіксом **-ува (юва)**: викоренити – викорінити – викорінювати; підстрелити – стріляти – прострілювати.

Орфограма

Буква **е-і** в коренях дієслів: підстрелити – постріляти.

Буква **и** пишеться в префіксальних дієсловах після букв, що позначають приголосні звуки, перед **р, л** і наголошеним суфіксом **-а (я)**: беру – забирати, стелю – застилати.

Орфограма

Букви **е-и** в коренях дієслів: завмерти – завмирати.

9 Запишіть парами спільнокореневі слова. Позначте орфограми.

Зразок. Стерти – стирати.

Підстрелити, розплітати, вмирати, розплести, відстріляти, вмерти, завершувати, дерти, заплітати, задирати, плести, загрібати, запікати, гребти, пекти.

1. Зробіть фонетичний розбір виділеного слова.
2. З деякими словами складіть 4–5 речень.

10 Спишіть, вставляючи пропущені букви. Утворіть від кожного слова можливі форми або доберіть спільнокореневі слова. Простежте, які чергування відбуваються.

Зразок. Пролетіли – пролітати [e] – [i].

1. Зач...пати, викор...нити, вим...сти, збер...гати, застр...лити.
 2. Відм...рати, відт...рати, відб...руть, здир...ти, заст...лати, підп...рати.
1. До виділеного слова доберіть синоніми.
 2. Складіть 2–3 речення з декількома словами.

11 Прочитайте текст. Що вам найбільше сподобалося в описі пасіки?

Коло пасіки росли яблуні й груші, посх...лявши густе гіл...я в пасіку над уликами. За пасікою з...л...нів маленький баштан. Довге гарбузин...я вилізло на кур...нь і поч...плялося по тину. На самому кур...ні вгніздився здоровецький гарбуз, наче вил...з, щоб погріти своє біле черево на сон...ці.

А в пасіці гули в уликах бджоли густим глухим гуком, наче вони були закопані десь під землею. В вічка подекуди ліниво лазило кілька бдж...л. В пасіці пахло медом, молодією травою та пол...вими квітами. (І. Нечуй-Левицький)

1. Зробіть синтаксичний розбір останнього речення.
2. Випишіть слова з орфограмами. Обґрунтуйте написання.

Чергування [е] – [о] після [ж], [ч], [ш], [й]

12 Прочитайте слова. Скажіть, які голосні чергуються в коренях поданих слів.

Шести – шостий; женити – жонатий; ліечка – ліюк.

При зміні і творенні багатьох слів української мови [е] чергується з [о] після [ж], [ч], [ш], [й].

Після [ж], [ч], [ш], [й] вживається:

1. [о] перед складом з твердим приголосним: пшоно, щока;
2. [е] перед складом з м'яким приголосним або складом з -е-: шестеро, честь;
3. [е] або [о] перед складом з [и]: пшениця, чотири.

Не змінюється [е] на [о] після шиплячих у книжних та іншомовних словах: чек, чемпіон, печера, жетон, чемодан, жертва.

Орфограма

Букви **е** – **о** після **ж**, **ч**, **ш**: чоло, жевріти.

13 Спишіть, вставляючи пропущені літери е або о та поясніть їх правопис.

Уже звеч...ріло. Нас ч...тири трактористи з бригадиром на ч...лі. Скинули на току ч...тири міш...чки жита, один – пш...ниці та півклунка пш...на – увесь лиш...к, який був.

14 Запишіть слова з е та о в два стовпчики. Позначте орфограми.

Жонатий, жолудь, жердина, Чернівці, чохол, щетина, черствий, джерело, четвер, повечеряти, вечоріє, джем, шолом, чернетка, чорнобривці.

15 Прочитайте уривок. Перекажіть його зміст. Про яку могилу тут йдеться?

Ось і вечоріє. Кашовар зійшов на могилу та знай маха, щоб йшли вечеряти. Біля куреня вже стоять дерев'яні миски, повнісінькі галушок. Прийшли хлопці, сіли, їдять собі галушки, теревені правлять. Семен каже: „Підкосив четвірку деркачів”. Микита божиться, що трохи не наступив на зайця. Сміх, регіт, гудуть, як ті бджоли. А святий вечір сходить на землю, і ніч – мати за-свічує зірочки на синьому небі. (Є. Гребінка)

- Знайдіть слова, в яких вживаються **е** та **о** після шиплячих. Випишіть їх, виділіть орфограму.

- 16 Розгляньте малюнок, пригадайте, що вам відомо про запорозьких козаків, їх звичаї. Складіть розповідь з елементами опису за малюнком.

• Знайдіть і випишіть з тексту слова з [е] та [о] після шиплячих.

- 17 Прочитайте текст.

Чумаками називаються українці, які ходять із волами й возами своїми за рибою і сіллю, переважно в Крим і на Дін. Відправляючись чумакувати, вони звичайно надягають сорочку й шаровари, опущені в дьоготь, і залишаються в них усю дорогу. Це робилося спочатку від чуми, звідки нібито походить і сама назва. Проте вірогідніше буде походження від колись у нас уживаного слова чум – ківш. Чумацтво здавна було одним із найважливіших промислів козаків.

(За М. Максимовичем)

1. Яке з двох пояснень назви „чумаки” вам здається більш правильним? Знайдіть спільнокореневі слова, розберіть їх за будовою.
2. Розгляньте малюнок. Складіть короткий опис його. Які чумацькі пісні ви знаєте? Про що в них розповідається?

Вживання *и, і* після *ж, ч, ш, щ* та *г, к, х* у коренях слів

В коренях слів після *ж, ч, ш* та *г, к, х* пишемо *и*, а не *і*: жито, хитрий, шити, кидати, загинути, число. Після *ж, ч, ш* та *г, к, х* пишеться *і* тільки тоді, коли звук [і] чергується з [о] або [е]: зачіска (бо чесати), гість (бо гостя), шість (бо шести).

В закінченнях іменників множини після *г, к, х* пишеться *и*: стежки, дороги, шляхи, а після *ж, ч, ш, дж, щ* пишеться *і*: кущі, груші, дріжджі, ключі, межі.

В закінченнях прикметників і подібних до них займенників у називному (знахідному) відмінку множини пишеться *і* після *ж, ч, ш* та *г, к, х*: довгі, високі, сухі, такі, тремтячі (руки).

Орфограма

Букви *и, і* після *ж, ч, ш* та *г, к, х* у коренях і закінченнях слів.

- 18** Прочитайте слова. Поясніть випадки написання *и* чи *і* після букв *ж, ч, ш* та *г, к, х*. Зробіть аналіз слів за будовою. Якої морфеми це написання стосується (кореня чи закінчення)?

Жито, кіл, читати, килим, чіп, гирло, жінки, кипіти, схилитися, кислий, житло, мухи, кидати, зачіски, задачі, чистий, гість.

● Складіть з цими словами словосполучення і речення. Назвіть орфограму.

- 19** Спишіть народні прислів'я, на місці крапок вставляючи пропущені слова, поясніть їх написання.

1. Для миші й ... звір. 2. Хоч стареньке, аби 3. Не до нашої ... ті коміри шили. 4. Чужа хата ... ката. 5. 3. ... й собака казиться. 6. Не ... на сусіда, коли сам спиш до обіда.

(Довідка. Кішка, чистеньке, шиї, гірше, жиру, кивай.)

- 20** Прочитайте текст. Спишіть.

Золота діжа

Було це якось улітку ввечері. Посеред двору на колодках сиділи всі наші: тато, мама, старша наша сестра і дехто з сусідів.

На подвір'ї було темно, а далі почало чогось видніти. Ті, що на колодках сиділи, чогось при-

мовкли і дивились всі в один бік. Там за вербами викочувалась вгору в колесо завбільшки золота діжа, на очах сходила, червоніла. А назустріч їй вершечками засяяли верби.

А далі вже я догадався та як крикну: „Та це ж місяць сходить”. Всі засміялися. Увесь вечір здавалося, що то золота діжа сходить. Діжа та й край.

(За С. Васильченком)

1. Підкресліть орфограми „Букви **и** та **і** після шиплячих та **г, к, х** в корені й в закінченнях”.
2. Обґрунтуйте розділові знаки в другому реченні.

21 Поясніть правопис **и, і** після **г, к, х** в поданих словах. Складіть з кожним словом словосполучення та речення.

Зразок. Морський кит – пухнастий кіт.

Гірка – гірка, кинь – кінь, кишка – кішка, хиба – хіба.

§ 34. Найголовніші випадки чергування приголосних звуків

1 Прочитайте текст. Вивчіть його напам'ять.

Як виконуєш завдання,
Не забудь про чергування:
Як поріг – то „на порозі”,
Якщо віз – кажи „на возі”.

Коли вухо – то „у вусі”,
А кожух – то „у кожусі”.
Якщо гілка – то „на гілці”,
А рука – то „у руці”.

• Впишіть пари слів, в яких відбулося чергування приголосних звуків.

2 Прочитайте слова. Які звуки змінилися в коренях? Якими буквами вони позначені? Складіть з ними словосполучення або речення.

Берег – бережок – (на) березі, рука – ручка – (у) руці, рух – рушати – (у) русі.

3 Змініть слова і доберіть до них спільнокореневі, в яких би чергувались приголосні звуки. Складіть з деякими словами словосполучення і речення.

Зразок. Ольга – Ольжина – Ользі г//ж//з.

Бік, рік, безпека, рух, щока, книга, горох, друг.

4 Спишіть, підкресліть слова, в яких можливе чергування приголосних звуків.

1. Слава не поляже, а про себе розкаже.
2. Козача потилиця ляхам не хилиться. (Нар. тв.)
2. Стоїть гора високая, зелений гай шумить, пташки співають весело, і річечка блищить. (Л. Глібов)

1. Як ви розумієте зміст другого речення? З яким часом в історії України пов'язане це прислів'я?
2. Зробіть фонетичний аналіз слова *хилиться*.

- 5 Проаналізуйте подані нижче слова. На кожний випадок доберіть приклади.

Чергування приголосних у коренях дієслів

[д] – [дж]: порадити – пораджу, доводити – доводжу
[с] – [ш]: гасити – гашу, носити – ношу
[т] – [ч]: платити-плачу, летіти-лечу
[з] – [ж]: лазити-лажу, казати-кажу
[ст] – [шч]: спустити-спущу, мостити-мощу
[б], [п], [м], [в], [ф] – [бл'], [пл'], [мл'], [вл'], [фл'] – робити-роблю, терпіти-терплю, любити-люблю

- 6 Прочитайте слова. Перепишіть, вставляючи пропущені букви. Зверніть увагу на наголос.

Сидіти – си...у, народитися – наро...ений, догодити – дого...у, водити – во...у, кадити – ка...у, казати – ка...у, возити – во...у, носити – но...у, мовити – мо...ю, попросити – попро...у.

- 7 Прочитайте текст. Доберіть заголовок. Визначте його основну думку.

Дакія – це **колишня** частина Молдови. Ця країна, як і Київська Русь, в далекому минулому розпадалась на дрібні князівства. Однак, коли очолювати Дакію став Дечебал, розумна і хоробра людина, Дакія знову стала єдиною державою. Римська імперія в ті далекі часи **захопила** більше половини всіх земель, і лиш Дакія залишалася вільною і непідкореною. Через деякий час римський генерал Юліан знову пішов війною на Дакію. Дакійські воїни творили чудеса на полі брані, але римлян було набагато більше. Дечебал **вимушений** був вдатися до **хитрощів**. Він **наказав** зрубати ліс на зріст людини. Стовбури, **очищені** від гілок, одягли у військову форму, поставили стріли і прапори, так що здалеку здавалося, що то готова армія до бою. Спереду Дечебал **поставив справжніх** бійців, запалив вогні, приготував машини для бою... .

Наблизившись до того гірського склепу і побачивши стільки воїнів у Дечебала, генерал Юліан **мусив** повернути своє військо назад... .

1. Розкажіть, що вам відомо з історії про далеке минуле нашої Молдови.
2. До виділених слів доберіть форми або спільнокореневі слова з чергуванням приголосних звуків. Запишіть ці слова.

Зв'язне мовлення

Оповідання про випадок із життя

- 8 Прочитайте. Перекажіть зміст оповідання. Як ви думаєте, чому Нініна мама так зробила і так сказала? Чому цей текст є роздумом?

Іменини

Сьогодні день народження Ніни. Прийшли гості. Мама накриває стіл білою скатертиною. Ніна подумала: „Це ж і бабуся за стіл сяде. Їй вісімдесят два роки. У бабусі дрижать руки. Несе ложку бабуся – ложка дрижить, кра-

пельки капають на стіл. Подруги сміятимуться. Розкажуть потім у школі: „У Ніниної бабусі руки дрижать”.

Ніна тихенько сказала мамі:

– Мамо, хай бабуся сьогодні за стіл не сідає.

– Чому? – здивувалась мама.

– В неї руки дрижать, капає на стіл...

Мама зблідла. Не сказавши ні слова, вона зняла зі столу білу скатертину і сховала її в шафу.

Мама довго сиділа мовчки, потім сказала:

– У нас сьогодні бабуся хвора. Тому іменинного обіду не буде. Поздоровляю, Ніно, тебе з днем народження. Моє тобі побажання: будь справжньою людиною. (За В. Сухомлинським)

9 Прочитайте. Перекажіть зміст оповідання від імені Сашка. Продовжіть.

До школи Сашко ходив стежкою через ліс. Одного разу, коли він так йшов, то відчув, що хтось дивиться йому в спину: за дубом хтось стояв. То було теля, яке заблудило і не знало, куди йти...

10 Пригадайте якісь випадки з життя тварин, описані в художніх творах, розкажіть про них. Складіть оповідання на тему „У лісі” за поданим початком.

Вітя пішов у ліс шукати хліба від зайця. Він, дійсно, побачив зайчика, який не рухався, йому боліла ніжка...

11 Прочитайте текст. Складіть його план. Доберіть заголовок.

У XVII столітті господарем Молдови був Дмитро Кантемір.

Якось у Берліні обговорювався список нових членів Академії Німеччини.

Відомий німецький філософ К. Лейбниц запропонував почесним членом Академії Дмитра Кантеміра – одного із розумніших людей світу на той час. Він був блискучим математиком, письменником, філософом, володів 10 мовами світу.

Турки вважали Дмитра великим композитором, тому що він придумав для них ноти, коли знаходився в Туреччині. Будучи в Москві при Петрі I, Кантемір винайшов апарат для лічення. Кантемір писав свої наукові праці латинською, грецькою, турецькою, румунською, російською мовами.

Члени почесної ради Німеччини були здивовані, дізнавшись про таку людину із Молдови. Адже вони не чули раніше про цю країну. Вона знаходиться в самому серці Європи. Наукова Рада Німецької Академії звернулася до Кантеміра з проханням написати книгу про Молдову. Того ж таки дня Кантеміра Дмитра було одноставно прийнято почесним членом Академії. А незабаром з'явилася книга про Молдову.

● Складіть розповідь про Дмитра Кантеміра. Зверніться до румунської літератури.

12 Прочитайте і порівняйте два тексти. До якого типу мовлення належить кожний?

I. Ластівки прилітають до нас навесні. Вони прилітають купками та селяться парами під стріхами наших будинків. Мають білу грудку. Хвіст теж довгий з роздвоєним глибоким вирізом на кінці. В негодую вони літають дуже низько, поїдаючи комах.

II. Пригріва весняне сонце. В рівчаках біжать струмки.

Метушаться за віконцем клопітливі ластівки.

Підлетіли. Відлетіли.

Тільки крильця — блим та блим.

Це вони будують вміло для своїх маляток дім.

Всі працюють безупинно, не марнують, бачиш, час —

Грудочки м'якої глини в дзьобах носять раз у раз.

(Н. Забіла)

1. Які прикмети про ластівок ви знаєте? Які прислів'я та приказки про цих пташок Вам відомі?
2. Які почуття автора виражають рядки вірша? (Повагу, ніжність, любов до працюючих пташок.)
3. Користуючись текстами, напишіть твір-розповідь з елементами опису про ластівок.

13 Складіть оповідання про цікавий випадок з життя на основі власного досвіду. Визначте будову складеного вами тексту, засоби зв'язку в ньому, тему, основну думку.

§ 35. Букви з-, с- в префіксах з – (зі-), с-, роз-, без-.

Букви е, и, і в префіксах пре-, при-, прі-

1 Прочитайте, перекажіть. З чого складається герб сьогоденної Молдови?

Богдан-Воде – це **прізвище** першого господаря самостійної Молдови (1359–1365 – роки його володарювання).

Про самостійність держави перш за все мають свідчити символи влади. В ті далекі роки помічники радили обрати за символ болгарського лева, але Богдан згадав лісову галявину, де часто зупинявся **придрімати** під час полювання. „Хіба зубр не сильна тварина? Він же будь-якого звіра підійме на роги, а якщо його не чіпати, то він зовсім сумирний і поганого не зробить. Недаремно споживає лише траву, листя, ягоду та молоді галузки”.

Богдан-Воде подумав, що міць і доброта цієї тварини **преточнісінько** виражають сутність молдована.

З того часу на гербі, на бойових прапорах, на монетах Молдовської держави зображувалася голова могутнього зубра. (За І. Антоном)

- У виділених словах зазначте префікси. Як вимовляються ненаголошені голосні у префіксах **пре-**, **при-**?

- Префікс **пре-** вказує на збільшену ознаку: предобрий, презлий, пре-гарно, прелюбо.
- Префікс **при-** означає наближення, приєднання або неповну дію: придрімати, приклеїти, пришити, прибігти.
- Префікс **прі-** вживається лише в словах прірва, прізвище, прізвисько.

Орфограма

Букви **е, и, і** в префіксах **пре-**, **при-**, **прі-**: прибігти, прекрасний.

- 2** Від поданих слів за допомогою префікса **пре-** утворіть слова. Якого відтінку на-дає цей префікс слову?

Спокійний, добрий, міцно, голосно.

- Складіть з утвореними словами словосполучення та речення.

- 3** Спишіть, виділивши в словах префікс **при-**. Які два основні значення має цей префікс?

Причарувати мовою, прикарпатські села, придумати символ влади, при-крашати герб, приїхати до столиці.

Герб – слово походить з німецької мови і означає знак держави, міста чи роду.

- 4** Спишіть речення, добираючи з дужок потрібні букви. Поясніть орфограми.

1. Місяцю ясний, зорі пр (е, и) красні, яснії очі темної ночі. (П. Гулак-Артемівський) 2. Звечоріло. Знизу, мов з якої пр (и, і) рви, часом виглядали зорі. (С. Васильченко) 3. Все змінювалося на землі з пр (е, и) ходом ночі і ро-білося таємничим, загадковим, пр (е, и) хованим. (Г. Тютюнник) 4. Пр (е, и) гріє сонце, зблищить вода, день впливає з оксамиту ночі. (М. Рильський)

- Які слова вжито в переносному значенні? Доведіть.

- 5** У яких словах пишеться префікс **прі-**? Складіть і запишіть з цими словами речення.

- 6** Замініть словосполучення словами з префіксами **при-** або **пре-**.

1) Місцевість біля Карпат. 2) Невеликий мороз. 3) Дуже поганий. 4) Лягти на кілька хвилин. 5) Дуже високий. 6) Посадка на землю. 7) Край біля моря. 8) Ділянка біля школи. 9) Ледве торкнутися. 10) Повернення птахів.

Вимова і написання префіксів з- та с-

- 7** Спишіть речення. У виділених словах визначте префікси. Поясніть зміст прислів'їв.

1. Із щастя та горя **скувалася** доля. (Нар. тв.) 2. Згасає сонце за горою, **спадає спека**; сиза мла уже завісою легкою над синім лісом полягла. (М. Чер-нявський) 3. Здоров'я маємо – не дбаємо, а **стративши**, плачем. 4. Глянув – **сфотографував**. 5. В сіні вогню не **сховаєш**. (Нар. тв.)

В українській мові перед **к, п, т, ф, х** префікс **з-** вимовляємо як глухий приголосний [с] і на письмі передаємо буквою **с**: списати, скинути.

Орфограма

Букви **з – с** у префіксі **з (зі-)**, **с-**: зсипати, спалити.

- 8 Заповніть таблицю поданими дієсловами, додавши до кожного префікс **з-** або **с-**.

Префікс с- пишеться перед к, п, т, ф, х	Префікс з- пишеться перед усіма іншими буквами

Міряти, клеїти, варити, планувати, бігти, терти, різати, формувати, лама-ти, цідити, сипати, жати, сохнути, шити, мити, бити, чистити, кувати, мес-ти, ховати, жувати.

1. Складіть з префіксальними утвореннями словосполучення.
2. Перед якими приголосними вимова префікса **з-** розходиться з правописом?

- 9 Прочитайте. Слова з префіксами **з-** та **с-** розподіліть у два стовпчики.

- 1) Курча **спитало** у Кота:
– А чим ти відрізняєшся від Лева?
– Дрібницями: Не маю китиці на кінчику хвоста і не **зчиняю** реву.
(А. Гарматюк)
- 2) Лисиця десь м'ясяця дістала,
Тихесенько прибігла під стіжок –
Ум'яла більшенький шматок,
А менший у сінце **сховала**
На другий раз, бо нужду знала;
Сама ж спочити прилягла. (Л. Глібок)
- 3) Між берегів текла, мороз **зміцнів** – під скло лягла.
- 4) Дивний звірок, круглий, мов клубок, голки **стирчать**, **спробуй** узять.
- 5) З одного заліза **скували** два плуги.
Один стояв дурно, в полі орав другий,
Сріблом **зблискував** той, що з поля вертався,
А що стояв дурно, – **скривився**, іржею вкрився. (С. Черкасенко)
- 6) Дружба – мов дзеркало: розіб'єш – не склеїш.
- 7) Сіла пташка на дубку, завела своє ку-ку!
Стрепенулись їжачок, заєць і козуля.
Всіх **збудив** той голосок, пісенька зозулі.

- 10 Спишіть сполучення слів, вставляючи пропущені префікси **з-**, **зі-**, **с-**.

...хідний вітер, ...в'яле листя, ...риває листя, ...літає додому, ...хилляються до землі, поступово ...тихає.

- Подані словосполучення введіть у невеличку розповідь. Доберіть заголовок.

Для полегшення вимови та для милозвучності замість префікса **з-** можуть вживатися префікси **зі-, зо-**.

Наприклад: зіставте, зітріть, зігніть, зірвіть, зігрійте, зоставайтесь з нами, зосередьтеся, зоріть ниву вчасно.

Скидати з душі (з плечей, з грудей, з серця) тягар – позбуватися чогось небажаного, відчувачи полегкість.

Скидати оком (очима, поглядом, зором) – дивитися на кого-що-небудь.

Куди не скинеш оком – куди не глянеш.

Складати іспит – являти свої знання.

Складати/скласти вину на когось – несправедливо звинувачувати кого-небудь у чомусь.

Ціни не можна скласти – тобто хто-небудь (або що-небудь) надзвичайно цінний, важливий.

11 Прочитайте. Подумайте, чому так кажуть.

1. Хліб у нас дешевий, але йому ціни не можна скласти. 2. Очі сльозами сходять – хто-небудь часто плаче від горя, життєвих труднощів. 3. Згортати/згорнути руки – переставати діяти, щось робити, ставати пасивним. 4. Сполеліти від сорому – дуже зніяковіти, почервоніти.

1. Виділіть префікси в дієсловах, поясніть їх написання.

2. Складіть речення з цими стійкими словосполученнями.

Вимова і написання префіксів **роз-, без-**

12 Прочитайте слова. Доберіть до них споріднені і визначте префікси та корені. Зробіть самостійно висновок про те, яка буква пишеться в кінці префіксів.

1) Розквіт, розфарбувати, розплющити, розтулити, розгорнути, роз'яснити, розкрити.

2) Безстрашний, безмежний, безтурботний, безкоштовний, бездоганий.

У префіксах **роз-, без-** завжди пишеться буква **з**: безцінний, розказати. Кінцевий **-з** префікса може вимовлятися як [з] або [с].

Орфограма

Буква **з** у кінці префіксів **роз-, без-**: розкрити, безжалісний.

13 Спишіть, вставляючи на місці крапок пропущені букви. Значення виділених слів з'ясуйте за словником. Складіть зі словами речення (усно).

ро... формувати

ро... міркувати

ро... стелити

бе... крилий

бе... край

бе... печний

- 14** Утворіть від іменників з прийменниками прикметники з префіксом **без-**, складіть з ними кілька речень і запишіть.

Зразок. Без межі – безмежний.

Без жалю, без кари, без журби, без надії, без контролю, без ціни, без краю, без сну.

- 15** До поданих слів доберіть антоніми з префіксами **роз-**, **без-**. Складіть з чотирма префіксованими словами речення.

Платний, сидлати, успішний, з'єднати, жалісний, хмарний, взутися, закопати, сердечний, завантажити, заплести.

- 16** Прочитайте виразно вірш.

Чуєш, друже мій, розмови?
З вітром листя гомонить,
З сонцем ниви і діброви,
І з озерами – блакить.

Розмовляють доли, води...
Стань безстрашно, роздивись,
Мову рідної природи
Розуміти серцем вчись.

(О. Сенатович)

1. Прислухайтесь до мови рідної природи. Розкажіть, що ви чуєте.
2. Впишіть слова з префіксами **роз-**, **без-**. Зробіть їх аналіз за будовою.
3. Вивчіть уривок напам'ять.

- 17** Які ви знаєте орфограми у префіксах? Наведіть приклади слів з цими орфограмами, прочитавши вірш О. Олеся. Спишіть. Вставте пропущені букви. Поясніть правопис префіксів.

Зима пр...йшла. Холодними руками
...кувала ріки і ставки,
Заслала ниви килимами,
До сіл ро...сипала сніжки.
Усе замовкло під снігами.

Даремно! Сонце п...р...може!
Ро...іб'є громом ланцюги,
Ро...топить криги і сніги,
...мете всі заміри ворожі
І кине квіти навкруги.

18 Спишіть, вставляючи на місці крапок пропущені букви. Обґрунтуйте написання слів.

1. Опівночі айстри в саду ро...цвіли, умились росою, вінки одягли. Очі ро...крила конвалія біла. Дихають важко троянди ро...квітлі. (О. Олесь)

2. Пролісків листки – і кожен стрітисся із сонцем має. Ро...крити світу сині пелюстки. У них весна обійми ро...криває. (І. Чопей)

3. На траві роси немає, дим прослався над селом. Землю ластівка черкає ро...тривоженим крилом. (М. Рильський)

Не змінюються на письмі такі префікси: **через-, між-, об-, від-, під-, над-, перед-, пред-**. Вони завжди пишуться однаково.

19 Прочитайте, перекажіть текст.

В далекі-далекі часи, коли ще не було не тільки нас, але й наших бабусь та дідусів, Молдова мала назву Валахія, а мешканці її називалися волохами. Вона, як і Україна, прагнула незалежності, самостійності. Та угорський король Людовик I розробив план, щоб підкорити собі волохів. Біля річки Сучави, що протікає під Карпатами, розпочалася велика битва. Був це 1365 рік. Осінь, бездоріжжя, густі тумани. Завдяки неабиякій військовій розсудливості молдовського господаря Богдана Воде було одержано його військом перемогу, а Молдову визнано незалежною державою. (За І. Антоном)

Мешкати – жити.

Мешканець – житель, старожил.

1. Випишіть слова, в яких є різні префікси, поясніть їх написання. Позначте орфограми.

2. Напишіть переказ.

20 Розгляньте малюнок на стор. 150. Використовуючи малюнок і свої спостереження, складіть твір-опис. Доберіть заголовок.

Зв'язне мовлення

Твір-роздум

21 Прочитайте тексти.

І. Весна

Варто вийти надвір, щоб переконатися в цьому. Ліс прибрався, мов на оглядини, всіма своїми принадами виграє проти сонця. Мерехтить в очах від розмаю квітів, приємно паморочиться голова від запаху молодого листя. Тому в такі дні слід більше бути наодинці з природою, прислухатися до її неповторності, до її таємниць. (За Є. Шморгуном)

ІІ. Учитель

Просте, звичайне слово, яке щодня повторюємо і ми, і наші діти. А скільки воно таїть у собі найкращих спогадів! Скільки пов'язано з ним вдячних пере-

мог і звершень у кожної людини! Учитель навчив нас писати й читати перше слово – мати. Потім такі, як земля, сонце, народ, праця. І не тільки навчив писати й читати ці слова, а й допоміг збагнути їх глибинний зміст, прищепив нам відповідальність обов'язку, допоміг знайти своє місце в житті.

Ми тоді ще були дітьми і, може, не одразу зрозуміли всю велич першої науки в першого свого вчителя. Але минали роки, і кожен з нас усе більше і глибше усвідомлював велику ціну й коштовний скарб, що його нам дарував учитель в першій початковій школі. (За В. Кучером)

III.

Про мою подругу всі учні нашого класу відгукуються як про чудову людину. Чому саме? Тому що вона до всіх ставиться людяно, допомагає виховувати молодшу сестричку, доглядає за бабусею, навіть якщо мама її і не просить про це. А одного разу ось що сталося. Ми з Тетяною переходили видолинок, і я відчула, що мене щось шарпнуло за ногу. Нога потратила в сильце. Мені було дуже боляче, але Тетяна швидко визволила мене з цього полону, та ще й дубка визволили ми вдвох, бо заплута глибоко врізалася в стовбур й не давала деревцю рости.

Справжня у мене подруга. (За Є. Шморгуном)

Збагнути – тут: зрозуміти.

1. Побудуйте власний твір-роздум за поданими зразками.
2. Уживайте для зв'язку частин роздуму такі сполучники: **бо, через те що, тому що, отже, таким чином.**
3. Як би ви побудували подані тексти у вигляді опису?
4. Знайдіть у текстах тезу, речення, якими доводиться правильність тези, а також висновок.

22 Прочитайте текст. Доберіть до нього заголовок. Визначте стиль мовлення.

Найсвітліше в листяному лісі буває ран...ьої весни. Під сонячним промін...ям швидко збільшуються чорні круги талої землі навколо дерев. На очах з'їдає остан...і кучугури снігу півден...ий теплий вітерець.

Грунт ще не просох, а над землею, вкритою п...р...-прілим торішнім лист...ям, вже пі...нялися ран...і квіти. (В. Пархоменко)

1. Розкажи, якою ти уявляєш картину провесни.
2. Перепишіть текст, вставляючи пропущені букви. Поясніть їх написання.

23 Спишіть, позначаючи ту частину слова, в якій пропущені букви. Позначте орфограми, обґрунтуйте вибір написання.

1. Т...рти – вит...рати, підм...га – допом...гати, ч...рний – ч...рнетка, з...ря – з...р, горох – горо...ина – у горо...і.

2. Бе...шумно, пр...гасити, ро...чесати, ...хвалений, ...сипати, пр...звисько, пр...цікавий, **бе...смертник.**

- З'ясуйте значення виділеного слова. Визначте його будову.

24 Прочитайте.

Травень – це **розквіт** і буяння зелені. Дерева і різні кущики поспішають пр...братися на свято весни. Кожен день пр...носить щось нове. Ось ро...пускаються фіалки. Незабаром ро...горнутья чашечки конвалій, що ...росли у пр...рві, зацвіте ніжна суніця.

Білими хмарами **вкрилася** черешня. І пливе від неї солодкий медовий аромат у високе-пр...високе небо. До гомінкого щебету пташок пр...єдналися чарівні трелі солов'я.

1. Спишіть, вставте пропущені букви, поясніть їх написання.
2. Підкресліть слова, вжиті в переносному значенні.
3. Розберіть за будовою виділені слова.

Запитання і завдання для повторення

1. Назвіть значущі частини слів **розсудливий, господар**.
2. Дайте визначення кореня і закінчення.
3. Чому в слові **довгого** закінчення **-ого**, а в слові **довго** закінчення нема?
4. Що таке основа? Як знайти основу?
5. Утворіть різні форми слів **перемога, мешканець** та доберіть до них спільнокореневі слова. Чим відрізняються спільнокореневі слова від форм того самого слова?
6. Розберіть за будовою слова **бездоріжжя, розробив, визнаю, незалежно**.
7. Назвіть найпоширеніші види чергування голосних та приголосних звуків.
8. Підберіть по декілька слів, які б відповідали схемам:
□ □ ◡ ◡ □ ; □ ◡ ◡ □ ; ◡ ◡ ◡ ; ◡ ◡ □ .
9. Відгадайте, які це слова?
 - а) Мій корінь шукайте у **лісі**, а префікс мій **прабабця** має. (**р, а, н, і, л, с**)
 - б) У слові **підростати** мій початок.
У **водяного** знайдете корінь мій. **Пишний** має мій суфікс і закінчення. (**п, д, і, о, в, н, д, и, й**)
 - в) Мій корінь знаходиться у **думі**.
А префікс у **заяві** пошукайте.
У **сонливого** знайдете суфікс. А **розумний** вам підкаже закінчення моє. (**з, д, а, у, м, и, л, й, в, и**)
10. Як відрізнити префікс **пре-** від префікса **при-**?
11. Наведіть приклади на всі правила написання префіксів, що закінчуються на приголосний, Розкажіть про їх правопис.
12. Вилучіть зайве слово, вкажіть корінь у споріднених словах.
 - 1) Запис, пишу, записів, писар.
 - 2) Вікно, підвіконник, на вікні, віконце.
 - 3) Звук, звуковий, звучати, звукових.
13. Згрупуйте слова у три колонки:
 - у I – слова з вираженим звуковим закінченням;
 - у II – с нульовим;
 - у III – без закінчень.

Розум, лінійка, розповідь, журі, ручка, далеко, втретє, сонячною, олівець.

СЛОВОТВІР. ОРФОГРАФІЯ

§ 36. Основні способи словотвору. Творення слів. Твірна основа

Більшість слів нашої мови – похідні, утворені від інших слів. Саме ці слова, особливості їх творення є предметом вивчення словотвору.

1 Прочитайте прислів'я. Поясніть, як ви їх розумієте.

1. Бджоли раді цвіту – люди літу. 2. Один літній тиждень рік годує. 3. Опеньки з'явилися – літечко скінчилось. 4. Хто влітку буде співати, той зимою буде танцювати. 5. Літом і качка – прачка. (Нар. тв.)

1. Випишіть спільнокореневі слова, визначте їх будову.
2. Визначте, якими частинами мови є виписані слова.
3. Утворіть різні форми слів „літній”, „тиждень”.

2 Випишіть спочатку різні форми слів, а потім спільнокореневі слова.

Дорога, придорожний, доріженька, дорогою, доріженьці, подорожній, подорожувати. Білий, біліти, білому, білити, біляк, білого, білими. Зима, зимовий, зимою, взимку, зимівля, зимувати, зимівник. Земля, земляний, підземний, землею, земельний, наземний, землю. Мудрець, мудреці, мудрецеві, мудрий, мудрість, мудреця. Гумор, гумористичність, гумором, гуморист, гумористичний, в гуморі.

- Визначте відмінок і число іменників та прикметників.

Спільнокореневі слова мають різний склад і різне лексичне значення, тоді як **різні форми одного і того ж слова** мають однаковий склад й однакове лексичне значення.

3 Спишіть окремо слова, утворення яких не можна пояснити, і ті, що походять від інших слів.

Ніч, ночувати, степ, степовий, школа, шкільний, дім, домівка, буря, буремний, берег, прибережний, сонце, сонячний, слово, словник, кобза, кобзар.

● Зверте свої міркування з поданими нижче.

Кобзар ← кобза

Міркуйте. Слово *кобзар* називає особу, що грає на *кобзі*, воно утворене від основи іменника *кобза*, яка має спільну з ним частину *кобз*. Це твірна основа.

Твірною основою називається основа (або й усе слово), від якої утворюється інше слово.

Щоб визначити твірну основу, треба знайти слово, від якого утворене подане. Спільна для цих слів частина і є твірною основою.

Нерідко буває так, що новоутворене слово стає твірною основою для наступного слова: вічний (від вік) – вічність. Така твірна основа називається похідною. Твірна основа, яка не утворена, в свою чергу, від іншого слова, називається непохідною.

Наприклад: степовий ← степ;

учитель ← учить; учительский ← учитель.

Твірною основою для слова *замріялись* є *мрія*(ти). Слово утворене водночас за допомогою постфікса *-сь* і префікса *за-*.

4 Утворіть і запишіть споріднені слова.

Футбол, рука, воля, радість, тихий, ходити.

1. Знайдіть у кожній групі слово, утворене від першого.
2. Проаналізуйте утворені слова і зробіть висновки, яким способом утворені слова, зверте свої висновки з таблицею.

5 Розгляньте таблицю. Назвіть способи словотворення. Доберіть свої приклади.

Назва способу словотвору	Як утворюються слова	Приклади
Суфіксальний	За допомогою суфіксів	кобзар ← <u>кобза</u>
Префіксальний	За допомогою префіксів	<u>п</u> раліс ← <u>ліс</u>
Префіксально-суфіксальний	За допомогою префіксів і суфіксів одночасно	<u>б</u> езрукав <u>ка</u> ← <u>рукав</u>
Безсуфіксний	Відкиданням значущих частин	запис ← записати
Складання	Поеднанням двох і більше основ або їх частин	<u>зем</u> л <u>ет</u> рус ← <u>землю</u> <u>трус</u> ити кіно <u>про</u> кат ← <u>кіно</u> <u>про</u> кат ю <u>н</u> нат ← <u>юний</u> <u>натур</u> аліст

6 Прочитайте текст. Перекажіть його.

Розтріпала пізня осінь коси старим вербам. Холодними дощами омита, розвіялась над степами, десь поміж селами в перелісах загубилась.

Сивими вершинами підкралися перші морози, щипнули землю за щоки зблідлі та й помчали зрадливі далі. Принишкла земля, заніміла. Лише густі брови з померклх трав нахмурила і заплющила темні очі. А десь серед ночі загули в трембіти стрункі тополі, забряжчали сережками понад шляхом розлогі акації. (За І. Ткаченком)

Розтріпала – розвіяла.

Зрадливий – невірний, ненадійний, непевний.

Принишкнути – затихнути.

1. Доведіть, що текст – опис.
2. Випишіть слова, утворені префіксальним способом у першу колонку, а у другу – слова, утворені суфіксальним.
3. Знайдіть слова, вжиті в переносному значенні. З якою метою автор використовує їх?

7 Прочитайте. Спишіть, знайдіть слова, утворені префіксально-суфіксальним способом.

Замріялись зорі, по небу розбрелись, придорожні берези струшували холодну росу. (М. Стельмах)

8 Яка з поданих у дужках основ є твірною для кожного слова? Підкресліть твірну основу.

Підвіконник (під вікном, вікно).

Підводник (під водою, водний).

Пришкільний (при школі, шкільний).

9 Знайдіть і запишіть твірні основи до поданих слів.

Слухач, перекладач, газетяр, кобзар, зброяр, визволитель, робітник, ремісник, водій, співак, ришкановець, унговець, львів'янин, киянин, кишинівець.

10 Прочитайте уривок. Скажіть, за якими ознаками українці називали місяці (за явищами природи, за видом робіт, за станом у природі).

Хліборобам для **посіву** доводилося виборювати в лісі **ділянку** землі. Для цього на ній **узимку** вирубували (висікали) частину дерев. Ліс на відокремленій просіками ділянці потім спалювали: відтак **викорчовували пні**, розпушували ралом ґрунт і сіяли. Та це робилося вже **навесні**. Взимку же основною справою було висікати дерева. Звідси і назва пішла – січень. Слово **просіка** – давній родич йому. (А. Матвієнко)

1. Випишіть виділені слова.
2. Запишіть поряд твірне і похідне слово серед підкреслених. Визначте спосіб творення.

Зразок. Узимку \leftarrow зима (суфіксально-префіксальний).

11 Спишіть, вставляючи потрібні букви, поясніть їх написання. Визначте в цих словах способи творення.

Привітне узліс...я, мій добрий пр...дід, осін...їй промінь сонця, великодня п...санка, тривожне безсон...я, пр...садибна ділянка, безталан...а людина.

12 Утворіть слова способом складання. Слова яких частин мови творяться цим способом?

Час, писати; бензин, сховище; птахи, ловити; електричний, піч; хліб, сіль.

13 Прочитайте текст. Визначте основну думку тексту і стиль мовлення.

Як гарно на **квітчастому** лузі ран...бого літа!

Зачаровано вб...раєш зором багатобарв...я кольорів: і ніжну зелень трав, і **переливне** буян...я квіту, і казкові бризки сонця... Як зберегти оцю красу, нерідко отак ненароком і **бе...думно** понищену!? Бо людині необхідний зв...язок із богинею-природою. Подивіт...ся на чари **буйноцвіт...я**, почуйте волення трави і дерев. І все зробіть, щоб нащадкам усміхалася і ростила вічну духовність наша найпр...красніша на світі з...мля. (І. Вихованець)

1. Спишіть, вставляючи пропущені букви.
2. Встановіть, як утворились виділені слова.

14 Прочитайте виразно текст.

Ми уже багато знаєм:
Члени речень розрізняєм,
І усі частини мови
Нам давним-давно відомі.
Отже, тема вже така:
„Як будуються слова?“
Можна шити і зашити,
Ще солити і присолити,
Можна лити і підлити.
Все робить маленьким звук
Нам знайомий суфікс -ик-.
Стіл **маленький** – це вже столик,
Віл **гарненький** – це вже волик,

Кажем хлопець й кажем хлопчик,
Горобець й малий горобчик,
Сильний дощ – **легенький** дощик.
Перебільшить все чимдужч
Нам **знайомий** суфікс -ющ-,
Дуже товстий – це **товстющий**,
А худий – то це **худющий**.
Дуже злий – це значить **злющий**,
А противний? – противнющий.
Що там говорити,
Вмієм ми слова творити,
А щоб краще все пізнавати,
Треба завжди вправи виконувати.
(О. Кравчук)

- У виділених словах позначте похідні слова та твірні основи. Яким способом утворене кожне з таких слів?

Порядок словотвірного розбору

1. Назвати початкову форму слова.
2. Знайти слова або основу, від якого утворене аналізоване слово.
3. Визначити твірну основу.
4. Назвати ту значущу частину, за допомогою якої воно (аналізоване слово) утворене. Ці частини є словотворчими морфемами (суфікс, префікс).
5. Назвати спосіб творення аналізованого слова.

Зразок розбору

Усного

1. **Зимовий**. 2. Слово утворене від іменника **зима**. 3. Твірна основа **-зим-**. Словотворчий суфікс **-ов-**. 5. Спосіб творення суфіксальний.

1. **Червоноколірний**. 2. Утворене від слів **червоний** і **колір**. 3. Твірні основи **-червон-**, **колір** поєднані голосним [о]. 4. Словотворчий суфікс **-н-**. 5. Спосіб творення – складання основ з додаванням суфікса.

Письмового

зим^овий ← зима

червон^околір^ний –
червоний колір

15 За наведеним зразком зробіть словотвірний аналіз виділених слів.

При **розкопках** давніх **поселень** на території сучасної Кіровоградської області знайдено **докази** того, що люди понад п'ять тисяч років тому випікали хліб з **жолудевого** борошна.

§ 37. Зміни приголосних при творенні слів

1 Прочитайте. Запам'ятайте основні чергування приголосних звуків при творенні слів та орфограми, пов'язані з цим чергуванням.

1. При творенні від прикметників іменників з суфіксом **-ин-** (а) звукосполучення [ц'к] змінюється на [чч], а [с'к] на [шч]. На письмі вони передаються буквами **чч** і **щ**: турецький – Туреччина, хмельницький – Хмельниччина, донецький – Донеччина, черкаський – Черкащина.

Орфограма

Букви **чч-щ** в іменниках з суфіксом **-ин-** (а): Вінниччина, Чернігівщина.
Виняток: Галичина.

2. При творенні від дієслів та іменників прикметників із суфіксом **-н-** приголосні [ч], [ц], [ц'] змінюються на сполучення звуків [чн], яке на письмі передається буквосполученням **-чн-**: кликати – кличний, молоко – молочний, гусениця – гусеничний, залізниця – залізничний.

В окремих прикметниках і утворених від них іменниках може вимовлятися сполучення звуків [шн], яке позначається буквосполученням **-чн-**: пшеничний, яєчний. Виняток становлять слова: **рушник, рушниця, мірошник, соняшник, дворушник, сердешний (бідолашний)**; утворені від прислівників прикметники **вчорашній, торішній**, в яких пишеться буквосполучення **-шн-**.

Орфограма

Буквосполучення **-чн-** у прикметниках із суфіксом **-н-**: пшеничний, сонячний.

3. При утворенні прикметників за допомогою суфікса **-ськ** (ий) та іменників із суфіксом **-ств-** кінцеві звуки основи змінюються так: [г], [ж], [з] і суфікси **-ськ-**, **-ств-** – на **-зьк-**, **-зтв-**: Оренбург – оренбурзький, Воронеж – воронезький, убогий – убозтво: [к], [ч], [ц] і суфікси **-ськ-**, **-ств-** – на **-цьк-**, **-цтв-**: юнак – юнацький, юнацтво, молодець, молодецький, молодецтво;

[х], [ш], [с] і суфікси **-ськ-**, **-ств-** – на **-ськ-**, **-ств-**: птах – птаський – птаство, товариш – товариський – товариство.

Приголосні [д], [т] перед суфіксами **-ськ-** і **-ств-** у вимові також змінюються або випадають, проте на письмі ці зміни не позначаються: студент – студентський, громада – громадський, турист – туристський.

Орфограма

Буквосполучення **-зьк-**, **-цьк-**, **-ськ-**, **-зтв-**, **-цтв-**, **-ств-**: празький, латиський, юнацтво, заводський, людський, братський, солдатський.

2 Поясніть, які зміни відбулися при творенні таких слів:

Галич-галицький, Волга-волзький, Сиваш-сиваський, словак-словацький, Сороки-сороцький, Калуш-калуський, француз-французький, моряк-моряцький, товариш-товариський, Воронеж-воронезький.

3 Утворіть від поданих слів іменники з суфіксами **-ств-** або **-цтв-**.

Птах, козак, учитель, боягуз, лісник.

4 Прочитайте текст. Перекажіть його.

Петро Могила

Хоча Петро Могила (Мовіле) походив з давнього молдовського роду – був сином правителя Молдови, та доля склалася так, що його життя було пов'язане з Україною. Навчався він спочатку у Львівській братській школі, потім у французькій академії.

Приїхавши до Києва, Петро Могила постригся у ченці Печерського монастиря. Він згодом заснував школу при монастирі для здібного юнацтва, яка переросла в Київську академію. Коли Петро Могила став київським митрополитом, то усіляко допомагав будівництву шкіл, друкарству книг. Він був противником унії православної церкви з католицькою й відстоював свої погляди перед польським королем.

Помираючи, Петро Могила всі свої маєтності, гроші, коштовності, бібліотеку заповів Київському колегіуму. Поховано його в Печерському монастирі. (Із підручника історії)

Їнія – в тексті в значенні об'єднання.

1. Визначте, до якого типу належить текст.
2. Випишіть слова з буквосполученням **-ськ-**, **-цьк-**, **-ств-**, **-цтв-**.

- 5 Прочитайте уривок. Перекажіть його. Що об'єднує цей текст з попереднім? Що з давніх-давен вважається найкоштовнішим?

1049 року донька Ярослава Мудрого Анна вінчалась з францу...ким королем Генріхом I. На галлс...ку землю вона пр...несла кни...ги та палку любов до науки. Королева будувала пр...красні храми та палаци. В угорс...ких літоп...сах ро...повідаєт...ся ще про одну доньку Ярослава – Анастасію. Вона теж пр...несла з собою любов до науки і знань на береги Дунаю.

У мелодійних оповідан...ях норвез...кої землі зб...реглася пам'ять про третю дочку київського князя Ярослава, яка стала дружиною короля Гарольда Сміливого. На сувору норвез...ку землю північної країни вона пр...несла спокій, добро й книжну мудрість.

Справді, найбільше б...гатство людей – їхній духовний скарб. (За Р. Іванченко)

1. Перепишіть, на місці крапок вставте пропущені букви. Поясніть їх написання.
2. Випишіть слова, в яких відбулося чергування приголосних звуків.

- 6 Вкажіть твірну основу для кожного слова. Які приголосні зазнали змін при творенні слів?

Зразок. Для слова **ризький** твірною основною є **Риг-а**. При додаванні суфікса **-ськ-** приголосний [г] зливається із [с] і утворюється буквосполучення **-зьк-**:

Ризький янтар, чеський криштал, одеський анекдот, калуська білизна, Дрогобицька гімназія, Сороцька фортеця, волзька риба, турецькі речі.

- 7 Спишіть слова групами за орфограмами. Позначте орфограми, поясніть написання.

Німеч...ина, абха...кий, Львів...ина, ру...ниця, лати...кий, хаоти...ний, бра...тво, коза...ина, студен...ський, казах...кий, яє...ня.

§ 38. Написання складних і складноскорочених слів

- 1 Дайте відповіді на питання складними словами.

Хто вирощує сад? Хто сіє і „робить” хліб? Хлопець десяти років. Хто носить листи? Як називається людина, що ходить пішки? Деревя з жовтим листям. Хто рубає ліс? Як називається будинок, що має п'ять поверхів? Здатний вести бій. Людина або прилад, що міряє землю. Здатний до праці. Описування життя.

1. Запишіть складні слова, поясніть їх написання. Визначте, як поєднуються основи складних слів.
2. Звірте свої висновки з таблицею.

Написання *о, е, є* в складних словах

Буква	Коли пишеться	Приклади
о	Перша частина закінчується твердим приголосним	рудоволосий, пароплав
е	Перша частина слова утворена від іменника з м'якою основою	бурелом, волелюбний
є	Перша частина слова закінчується: голосним, подовженим приголосним	краєвид, життєдайний, боєприпаси

Зверніть увагу!

Ряд складних слів утворюється без сполучних голосних. Перша частина їх може вживатися в певній формі, числівник у називному чи родовому відмінку, дієслово в другій особі однини наказового способу.

Між частинами таких складних слів пишеться **и**: трикутник, перекотиполе, горицвіт, шестиденний.

Орфограма

Букви *о, е, є* в складних словах: димохід, працездатний, життєлюб.

2 Спишіть, вставляючи пропущені букви... Обґрунтуйте орфограми.

Зор...пад, лист...пад, земл...коп, атом...хід, чорн...слив, груш...видний, кул...мет, прац...люб, сем...річний, чотир...томний, житт...пис, тисяч...ліття, во...начальник, багат...мовний.

3 Прочитайте і перекажіть правила написання складних слів. Доберіть самостійно приклади на кожне правило.

Складні слова пишуться разом, якщо:

- 1) утворені від залежних слів, основи яких поєднані сполучними голосними [о], [е]: тепловоз, землекоп;
- 2) з першою частиною слів типу **кіно-, фото-, радіо-, авіа-, авто-**: фотограф, любитель;
- 3) з першою частиною **пів-**: півогірка, пів'яблука, піввідра, півлимона, півкімнати, півхутора.

Через дефіс пишуться складні слова:

- 1) утворені поєднанням незалежних слів (їх можна з'єднати повторюваним сполучником **і**: машинно-тракторний (машинний і тракторний), українсько-німецький словник (німецький і український);
- 2) з **пів** – перед власними назвами: пів-Києва, пів-Європи.

Орфограма

Написання разом і через дефіс складних слів: автоспорт, півміста, кінотеатр, пів-Дніпра.

4 Прочитайте. Утворіть і запишіть складні слова. Поясніть їх написання.

Північно/морський, **східний/слов'яни**, правий/берег, лікувальний/профілактичний, зовнішня/політика, культурно/освітній, світло/захисний, буряко/збиральний, водно/спортивний, Ново/українка, військово/зобов'язаний, суспільно/корисний, мало/доступний, народно/пісенний.

1. Знайдіть слова з відомими вам орфограмами, обґрунтуйте їх написання.
2. Складіть з деякими словами речення або словосполучення.
3. Зробіть фонетичний розбір виділеного слова.

5 Прочитайте. Складні слова з *пів* – напишіть разом або через дефіс і поясніть їх правопис.

Пів (години), пів (лимона), напів (сон), пів (Африка), пів (олівця), пів (століття), полу (мисок), пів'ящика), пів (зошита), пів (Азії), пів'(урти).

- Складіть з п'ятьма словами речення.

6 Перепишіть речення, розкриваючи дужки. Вставте пропущені букви в словах, визначте орфограми, поясніть їх написання.

1. Стоїть золоту (главий) наш Київ у садах. (М. Рильський) 2. Далеко на воді схилювався срібно (корий) осокир, полоскав у дніпрових хвилях три (кутне) лист...я. (П. Гуріненко) 3. Ніхто свого щастя (долі) не вгадає. (М. Стельмах) 4. По дну між (гір...я), між тисяч... (тон...ими) камін...ими глибами, крізь колючий чагарник прод...ралися бійці. (О. Гончар) 5. (Пів) хлібини, п...ять цибулин та картоплин з десяток поклала мати в торбу подорожню. (М. Рильський) 6. В середині України простягнувся лісо (степ). (І. Цюпа) 7. Над річкою сх...лились пишно (з...лені) сади, квіти барвисто (пахучі). (М. Рильський) 8. Червоно (боким) яблуком округлим скотився день, доріслий і тяжкий. (М. Рильський)

1. Зробіть синтаксичний розбір четвертого речення.
2. Розберіть за будовою та зробіть словотвірний розбір слів *подорожню, схилились*.

7 Утворіть складні слова з поданих сполучень слів, поясніть їх написання.

Радіо, комітет; верба, лоза; вело, мото, спорт; небо, схил; довгий, носик; вогневі, припаси; ліжка, диван; вагон, ресторан; проводити, воду.

8 Випишіть із словника 5 складних слів разом із словниковою статтю. Складіть з ними речення, поясніть їх написання.

Написання складноскорочених слів

9 Прочитайте. Поясніть, як утворилося кожне слово.

НОП, ТЮГ, ВДНГ, Кузбас, Донбас, спортзал, кербуд, держвидав, загс.

- Звірте свої пояснення із поданим нижче матеріалом.

Складноскорочені слова – це слова із скороченими основами.

Вони утворюються:

1. З початкових букв тих слів, що входять в словосполучення: ВДНГ, АТС, НВО.

2. З початкових звуків: вуз, ВАЗ, ОДУ.

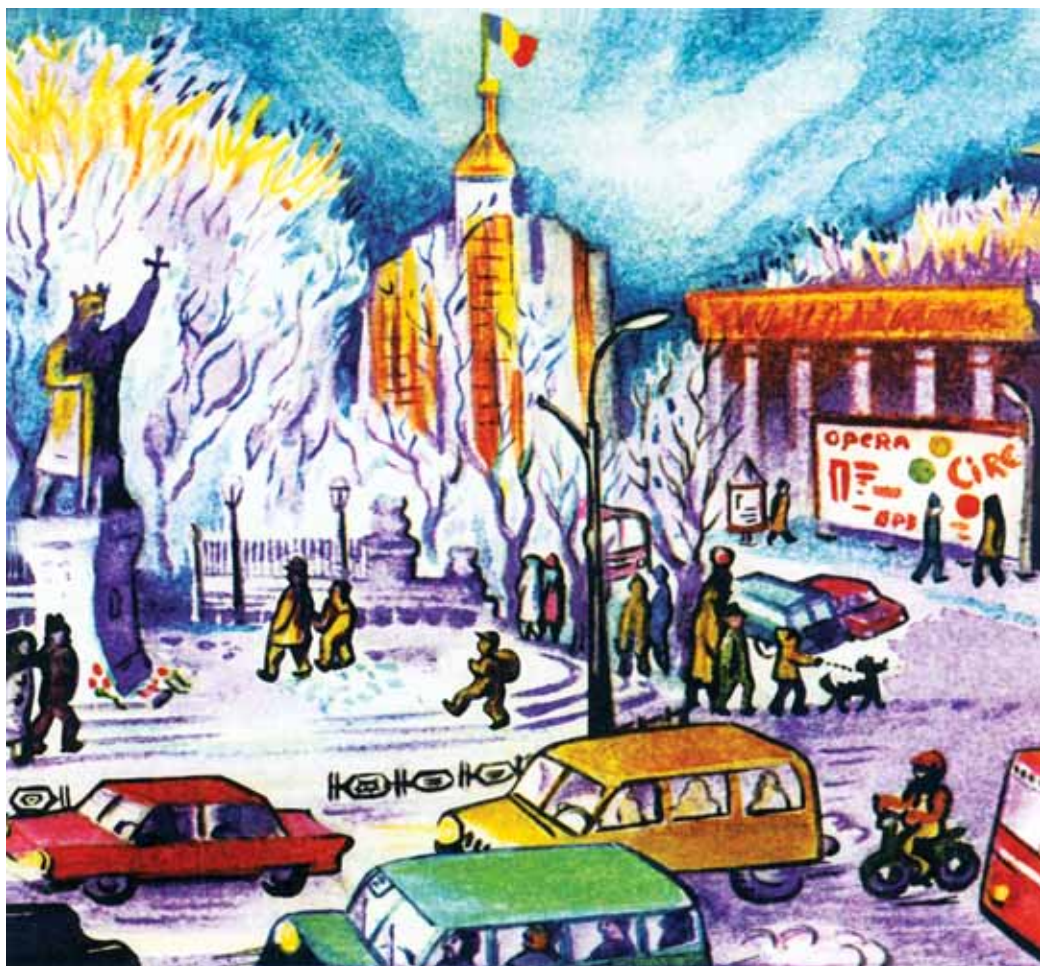
3. Із скорочених основ: торгпред, держбуд, комбат, мінфін. Складно-скорочені слова, утворені з ініціальних букв, та власні назви пишуться з великої літери: СНБУ, Донбас, Кузбас. Належні до них цифри пишуться через дефіс: ЗІЛ-111, ЛАЗ-25, Ту-124.

Відмінкове закінчення складноскорочених слів, утворених з ініціальних букв, пишеться з малої літери: із ЖБКа.

Рід складноскорочених слів визначається за головним словом: ВДНГ – **виставка** досягнень народного господарства. **Виставка** – головне слово жіночого роду, і все складноскорочене слово жіночого роду.

Крапки між буквами складноскорочених слів не ставляться.

10 Розгляньте малюнок.

1. Використовуючи малюнок і свої спостереження, напишіть твір-розповідь з елементами опису „Головна площа нашого міста” або „Моє місто”.
2. Підкресліть складні слова.

11 Прочитайте речення.

1. Вогнями Канівської ГЕС розквітли придніпровські далі. (Т. Донець)
2. Михайло Грушевський був президентом УНР і головою Центральної Ради.
3. У квітні 1960 року до науково-консультаційного бюро Київського (мед) інституту надійшов лист з Краснодарського краю від (газо) (електро) зварника Д.П. Червоного про невідому йому рослину. (С. Приходько)

- Спишіть речення, розкриваючи дужки. Підкресліть складні і складноскорочені слова, поясніть їх утворення і написання.

12 Додайте першу частину слів.

...див, ...уч, ...нат, ...кор, ...збори, ...фак, ...видав, ...страх, ...цех, ...маг.

1. Складіть з утвореними словами словосполучення.
2. Запишіть, визначте рід складноскорочених слів.

13 Розв'яжіть шараду. Поясніть, як утворилося складноскорочене слово – назва вугільного басейну.

Шарада

Стояв прийменник сиротливо,
До нього літера прийшла.
І раптом річка розлилася,
В Азовське море потекла.
До неї голос приєднався,
Спинив її широку путь.
І став басейном в Україні,
Де чорне золото беруть.

14 Перетворіть подані словосполучення в складноскорочені слова. Поясніть їх написання.

Організація Об'єднаних Націй, Кишинівський тракторний завод, інформаційне бюро, командир батальйону, наукова організація праці, робітничий кореспондент, міський відділ народної освіти.

1. В повних назвах визначте вивчені вами орфограми. Поясніть їх написання.
2. Складіть декілька речень із складноскороченими словами.

15 Спишіть. Обґрунтуйте орфограму „Букви о, е, є в складних словах”.

Бо...запас, вол...любний, плющ...подібний, звук...наслідування, житт...стійкий, оч...видно, кущ...різ, давн...руський, вищ...згаданий, дорог...вказ.

1. Складіть речення, в яких виділені слова були б присудками.
2. Зробіть фонетичний розбір виділених слів.

16 Прочитайте речення. Поміркуйте, чи названі дії допомагали підвищити врожайність культур.

1. На городні (город, городити, городній) кул...тури клали купал...с...кі вінки та гілочки купал...с...кої верби, аби добре росли й родили.
2. Під час садін...я (сад, садити) заборонялося розмовляти і лузати насін...я, щоб не прив...рнути увагу птахів.
3. Цибулю-сіянку (посів, сіяний, сіяти) нам...га-

лися посіяти рано, доки жаб не чути. 4. Іноді яйця закопували в землю, щоб підвищити її родючість (родити, родючий, рід). (З журналу)

1. Спишіть, вставте пропущені букви. Визначте, в якій частині слова вони пропущені.
2. Виділені слова розберіть за будовою.
3. Визначте, від якого слова в дужках утворене подане слово.
4. Виконайте розбір за будовою і словотвірний слова **родючість**. Чим вони відрізняються?

17 Прочитайте текст.

Голубовато-зелений аквамарин віддавна вважався талісманом мандрівників, особливо мореплавців. Стверджують, що він увібрав усю красу морської стихії. У граната слава священного каменя. Це камінь гніву і пристрасті. А ще самоцвіт приносить радість, проганяє смуток.

Ще з часів Олександра Македонського фантастичні властивості приписували опалу, котрий заспокоює нерви, лікує серце.

Агат оберігає дитину від злих духів, зміїних укусів. Ніжно-фіолетовий аметист слов'яни цінували дуже високо. За його допомогою, вважали вони, можна передбачити настання зими чи випадання дощу. У старих лікарських порадниках читаємо, що аметист відганяє погані думки, розум робить добрим, у будь-яких справах допомагає. (З календаря)

1. Знайдіть в тексті складні слова, поясніть їх правопис.
2. У виділених словах вкажіть способи словотворення.

Запитання і завдання для повторення

1. Назвіть способи словотворення. Наведіть до кожного по два приклади.
2. Назвіть по три приклади іменників, прикметників, утворених суфіксальним і префіксально-суфіксальним способами.
3. Зробіть письмово морфемний розбір слів **пароплавство, прибережний**.
4. Яким способом утворилися слова **двобій, дводенний**? Яка різниця в їх творенні?
5. З'ясуйте походження назви Кишинів і двох-трьох сусідніх населених пунктів.
6. Чи згодні ви, що творення складноскорочених слів пов'язане з економією мовлення? Наведіть приклади складноскорочених слів і наведіть повну назву в зашифрованих словах.
7. Які зміни приголосних відбуваються при творенні прикметників, іменників перед суфіксом **-ин-**?
8. Які зміни приголосних відбуваються при творенні слів за допомогою суфіксів **-ськ-, -ств-**? Наведіть приклади.
9. Як пишуться складні слова з **нів-**? Як пишеться **нів-** зі словами ялинка, Японія?
10. У яких випадках складні слова пишуться разом?

ПОВТОРЕННЯ В КІНЦІ РОКУ

- 1** З поданих слів складіть речення. Речення розташуйте так, щоб вийшов текст. Дайте йому заголовок і запишіть.

1. Весна, жайворонок, подих, маленький, лагідний, відчув, в, небо, високо, піднявся, і. 2. Пісня, згори, нескінченний, радісний, полилась, і. 3. Сонце, земля, проміння, весняний, теплий, залило. 4. Люди, її, раділи, слухали, і.

1. До якого стилю належить складений текст?
2. Зробіть синтаксичний розбір другого речення в складеному тексті.
3. В першому і третьому реченнях підкресліть другорядні члени речення.

- 2** Прочитайте виразно вірш.

Аж гнеться калина від співу дзвінкого.
Це хто там співає? Не видно нікого.
Погляньте пильніш у калину рясну:
Ото соловейко стрічає весну,
Щебече, витьохкує, срібно сміється.
І де стільки сили у нього береться?
Такий же маленький, а як він співає!
Немов би до нас промовляє слова.

(М. Познанська)

- Знайдіть питальні, спонукальні й окличні речення.

- 3** Перепишіть, вставляючи пропущені розділові знаки. Поясніть їх вживання.

1. Пісня шириться росте розливається на вечірніх просторах Дніпра. (О. Довженко) 2. Реве та стогне Дніпр широкий. (Т. Шевченко) 3. Сонце світить золотить і гори і ліси і долину. (П. Мирний) 4. Місяць світить та не гріє. (Нар. тв.) 5. Дівчина звела великі очі і довго вдивлялася в сріблясту далечінь. (С. Васильченко) 6. Вузька стежка щезала часом серед кам'яної пустині або ховалася під виступом скали. (М. Коцюбинський)

- Відновіть прислів'я, для чого до поданого в першій частині початку з другої частини доберіть його закінчення.

І. 1. Звикай до праці змолоду, ... 2. Що сьогодні маєш зробити, ... 3. Кожна робота легка, ... 4. Як будеш вперто працювати, ...

II. 1. ... не відкладай на завтра. 2. ... не будеш знати на старість голоду. 3. ... коли її охоче робиш. 4. ..., то прийде сама доля до хати.

1. Запишіть прислів'я, поставивши між його частинами розділові знаки, поясніть їх вживання.
2. Зробіть фонетичний розбір слів **сьогодні, працювати**.
3. Зробіть синтаксичний розбір першого речення.
4. В четвертому і п'ятому реченнях підкресліть граматичні основи. Визначте, які ці речення за наявністю граматичних основ.

■ 4 Прочитайте. Випишіть словосполучення з омонімами. До виділених слів доберіть синоніми.

Біжить собака, біжить час. Залізничний вузол, вузол з білизною. Польовий стан, важкий стан. Дерев'яна **балка**, степова **балка**. Обминати сніп, **обминати** калюжу. Штучний товар, штучні квіти.

- З деякими словосполученнями складіть речення. Зробіть синтаксичний розбір одного з них.

■ 5 Прочитайте виразно.

Місяць уповні

Вибіг місяць з-за діброви,
погубив на вітрі брови,
заховав за спину руки,
ходить лисий, без перуки.
Смуток зорям невимовний:
ой, який тепер він повний!
А як був молодиком,
був худесеньким серпком.

(Л. Костенко)

1. Назвіть слова, вжиті в переносному значенні. Чиї дії автор приписує природі?
2. Знайдіть багатозначні слова, складіть з ними словосполучення, щоб показати різні значення їх.
3. Доберіть синоніми до слів **заховав, ходить**. До якої частини мови відносяться слова в цих синонімічних рядах?
4. В словах другої чотирирядкової строфи поставте наголос.

■ 6 Спишіть, додаючи, де слід, пропущені букви або апостроф. Поясніть їх написання.

М...ята, баталь...он, **духм...яний**, пр...з...дент, п...ріг, п...ріг, п...нал, л...генький, підв...язати, тон...ший, арф...яний, волин...с...кий, без...ядерний, рибал...чин, солов...їний, л...мон, черв...чок, т...м...яніє, узгір...я.

- Зробіть фонетичний розбір виділеного слова.

■ 7 Прочитайте текст.

Плаван...я – спорт юних. На олімпіадах юні плавці **виборюють** м...далі на д...станціях від 100 до 1500 м. Плавці стартують із півтораметрової тумбочки. А стр...буни піднімают...ся на тр...м...тровий трамплін або десятиметрову

вишку над бас...ейном. Стр...бки у воду вимагають сміливості й точності. А це зовсім не просто, бо політ тр...ває с...кунди.

1. Визначте тему тексту. Назвіть види спорту, пов'язані з водою.
2. Спишіть. Позначте й поясніть орфограми.
3. Зробіть морфемний розбір виділеного слова.

8 Спишіть, додавши, де слід, пропущені букви. Поясніть написання.

Під...даш...я, ...просоння, щоден...о, ріл...єю, кас...а, контраст...ний, ра-діст...ю, лист...я, ім...іграція, юн...ати, віл...ла, гол...андський, річ...ю, кол...ек-тив, ір...еальний, збіж...я.

1. Складіть речення з 3–4 словами.
2. Зробіть морфемний і словотвірний розбір виділеного слова.

9 Спишіть, вставляючи пропущені букви, апостроф або м'який знак. Поясніть їх написання.

Торф...яний, порт...ера, кур...ер, батал...йон, моркв...яний, тон...ший, уман...с...кий, без...язикий, грав...юра, тр...вога, л...ген...кий, підв...язаний, жмен...ці, п...юре.

- Зробіть морфемний і словотвірний розбір виділених слів.

10 Прочитайте текст. Визначте основну думку тексту. Доберіть заголовок.

У бідній старесенькій хаті у пр...смерку під завиван...я хуртовини і грізний гук недалекого фронту узнали вони, як п...р...писували люди оті листівки од руки, як вивчали (на) пам...ять кожне слово і п...р...давали од села до села, щоб воскресити віру. Тисячі людей, зневірених, о...плутаних обманами в неволі, ур...ятувалися л...стівками від вчинків **відчайдушних**, жадливих. От що сіяли вони над україн...с...кою з...млею. (О. Довженко)

1. Спишіть, вставляючи пропущені букви, поясніть їх написання. Визначте морфемні частини виділених слів.
2. Випишіть багатозначні слова. З'ясуйте їх значення.
3. Зробіть словотвірний розбір слів **присмерку**, **далекого**.

11 Прочитайте текст.

Літо, літечко! Я люблю, як ти розкриваєш... свої вії, довірливо дивиш...ся на мене очима волошки і озиваєш...ся косою у лузі, перепілкою у полі. А як хочет...ся спати в тобі, в твоєму соло...кому тумані, у твоїх зорях! Крізь туман пробиваєт...ся сумовите куван...я зозулі, яка печалит...ся, що от-от на сивому колосі жита загубить свій голос.

Літо, літечко! Воно тихо з полів зайшло в с...ло, постояло біля кожного тину, городу та й взялося до свого ділечка, щоб усе росло, родило.

(М. Стельмах)

1. Чим вас приваблює літо?
2. З приходом літа закінчився навчальний рік. Яким він був для вас? Що вам найбільше запам'яталося? Розкажіть. Розповідь запишіть.
3. Випишіть слова з пропущеними буквами. Поясніть їх написання.

ТЕСТ

● Прочитайте текст. Визначте основну думку тексту. Доберіть заголовок.

Коли Дóру зовсім маленьким був, він завжди за столом маніжився. То цього їсти не хоче, то того. Погано їв Дóру. Якось мати запитала його:

– Хліба з маслом хочеш?

– Ні!

– А хліба з варенням?

– Не хочу!

Почув цю розмову батько й питає:

– А ти хліба з росою хочеш?

Дóру не знає, що відповісти. Ніколи він не чув про хліб з росою.

– Хочу хліба з росою! Хочу!

– Добре, – погодився батько. – Тільки тобі до ранку прийдеться почекати.

Вранці на винограднику якраз роса буває.

Рано-вранці батько розбудив Дóру. Пішли вони на виноградник:

– Почекай, – сказав батько.

– Поки що лопату бери. Давай попрацюємо. Як сонце зійде – найкраща роса буде.

Він поклав під виноградний кущ сніданок, що захопив з дому, – окраєць хліба, бринзу і цибулю. Потім дав синові маленьку лопатку, а собі взяв велику.

Почали працювати. Дóру землю довкола кущів розпушує, батько – теж. Дóру бур'ян викидає, батько – теж. До ладу вони працюють, на славу.

– А хліб з росою? – запитує Дóру. – Мені їсти хочеться. Саме в цей час над виноградником сонце зійшло, батько з сином попрацювати встигли.

– Тепер і попоїсти можна, – сказав батько. Простяг він Дóру окраєць хліба, а на ньому роса так і золотиться.

– Ну як, добрий хліб з росою?

– Добрий, – сказав Дóру.

– Ой добрий!

Дóру зголоднів і смачно вминав хліб. І справді, хліб був дуже добрий. З ранковою росою!

(За Г. Вієру)

№ п/п	Завдання	Оцінювання
1.	Дайте письмову відповідь одним реченням на запитання: Як батько переконав Дору, що хліб може бути найсмачнішим?	1 б. (за умови правильної відповіді)
2.	Складіть і запишіть простий план з 3 пунктів.	3 б. (по 1 б. за кожен пункт)
3.	Доберіть і запишіть заголовок, який би відображав тему поданого тексту.	1 б. (за умови правильної відповіді)
4.	Доберіть з тексту синоніми до поданих слів: до ладу – окраєць –	2 б. (по 1 б. за правильну відповідь)
5.	Доберіть з тексту антоніми до поданих слів: маленьку – сніданок –	2 б. (по 1 б. за правильну відповідь)
6.	Доберіть з тексту слова, в яких відбулося чергування приголосних звуків: смак – пух – красивий –	3 б. (по 1 б. за правильну відповідь)
7.	Спишіть, вставляючи, де потрібно, пропущені букви і апостроф. Хірург працював ле...ко і радіс...но, з натхнен...ям і любов...ю. Ніколи ще не хотіло... йому так врятувати жит...я людини. Він забув втому, бе...сон..і ночі й працював, як після ж...водайного сну і овіжної ван...и.	Всього 5 б. (по 0,5 б. за умови правильної відповіді)
8.	Спишіть, вставляючи пропущені розділові знаки. Прокидаюсь на березі Десни. Сонце високо коси дзвенять коні пасуться. Пахне травою і квітами. Лози кручі ліс все блищить і сяє на сонці. Стрибаю з кручі в пісок до Десни миюся п'ю воду. Вода ласкава солодка. В глибокому озерці річці воду скаламучує риба.	Всього 5 б. (по 0,5 б. за умови правильної відповіді)
9.	Розібрати останнє речення з завдання 8 за членами речення.	2 б. (за правильну відповідь)
10.	Складіть і запишіть 6 речень на тему: „Праця чоловіка годує, а лень марнує”. Оформіть їх у вигляді зв'язного висловлювання.	12 б. (по 2 б. за кожне правильно складене і оформлене речення)
	Всього: 36 б. + 4 б. = 40 б.	4 б. (за грамотне оформлення всіх завдань)

УСНА НАРОДНА ТВОРЧІСТЬ

Читали ви або чули й народні казки, прислів'я, загадки, пісні. Такі твори називаються *народними*, бо їх створював сам народ. Як же виникають усні народні твори?

Одна людина складе, скажімо, казку, перекаже її іншим, а ті ще комусь, і так твір передається від людини до людини, від старих до молодих, переходить з однієї місцевості до іншої. Передаючи з уст в уста казку, пісню, прислів'я чи загадку, люди могли їх змінювати, додавати щось своє, поліпшувати. Внаслідок цього одна і та ж казка, пісня, загадка в різних місцевостях має трохи відмінний текст.

Ім'я першого автора забувалося, а всі, хто змінював, удосконалював твір, ставали його безіменними співавторами.

Усну народну творчість ще називають *фольклором*. Це слово в перекладі з англійської мови означає народна мудрість. Фольклорні твори з'явилися задовго до того, як було винайдене письмо. Століттями поширювались вони усно. Пізніше їх почали записувати письменники, вчені або інші грамотні люди. Деякі народні твори, зокрема прислів'я і пісні, дослідники знаходять у дуже давніх рукописних книжках. До наших днів дійшли також окремі рукописні фольклорні збірки, укладені двісті–триста років тому.

Фольклорні твори виникають постійно і повсюдно. Створюються вони й тепер. Є вже багато збірок, в яких уміщені казки, прислів'я, загадки. Такі книжки користуються великою популярністю в народі.

- ?
1. Що таке фольклор? Розкажіть, як він твориться.
 2. Що є спільного між літературними і фольклорними творами? Чим вони відрізняються?
 3. Яким чином народні твори потрапляють до друкованих книжок?
 4. Чому автором казок, пісень, прислів'їв, переказів, легенд вважається народ?

Прислів'я та приказки

- I. За морем тепліше, та дома миліше.
Свій край – як рай, чужа країна – як домовина.
Дон Доном, а найкраще дома.
Кожному мила своя сторона.
Поганому синові батьківщина не в моду.
Що сторона, то новина.
Що хуторок, то говорок, що сільце, то інше слівце.
- II. Добра та рада, де щирая правда.
Тоді любить і сват, як добре мається брат,
а коли бідний, то забуде і брат рідний.
На сонці тепло, а коло матері добре.
Дитина, як година: і добра, і погана.
- III. Без діла жить – тільки небо коптить.
Який кінь тягне, на того й кладуть.
Зробив діло – гуляй сміло!
Коли почав орати, то в сопілку кинь грати.
Праця чоловіка годує, а лінь марнує.
- IV. Хто чисте сумління має – спокійно спати лягає.
Не той друг, хто медом маже, а той друг, хто правду каже.
Кожний дубок хвалить свій чубок.
Не женися за двома зайцями, бо й одного не піймаєш.
Межи людьми будь людиною.
Чужого не візьму, а за своє постою.
На язык гарячий, до роботи ледачий.
Свій розум май і людей питай.
Не зв'язуйся з лихим спершу, не шкодуватимеш потім.
- V. Не розкусивши горіх, зерна не їсти.
Бистра вода надійде то й перейде, а тиха мулить та й мулить.
Сонце блищить, а мороз тріщить.
Як у травні дощ надворі, то восени – хліб у коморі.
Лє, як з бочки (злива).
- VI. Краще смерть на полі, ніж життя в неволі.
Хто рано посіє, рано й поже.
Хто землю удобряє, тому й земля повертає.
Добрий пастух не покине своє стадо.

VII. Книга вчить, як на світі жити.

Наука не пиво: у рот не наллеш.

Хто вчений – їсть хліб печений, а хто дурний, той їсть сирий.

Мудрим ніхто не вродився, а навчився.

Вдача гаряча, а розум миші з'їли.

Мудрість в голові, а не в бороді.

Краще розумним ногам вклонитися, ніж дурній голові.

Про що йдеться в кожній групі поданих прислів'їв, приказок? Придумайте до них заголовки: про батьківщину, освіту, працю, природу, стосунки між людьми.

Про прислів'я та приказки

Прислів'я – один з видів усної народної творчості. З давніх-давен прислів'ями люди виражали свої знання про різні явища, життя суспільства і природи, а також свій трудовий досвід. Наприклад, помітили люди, що ранньою весною часто бувають заморозки вночі, і висловили це спостереження стисло, поетично: „Вночі тріщить, а вдень плющить”. Вирощуючи зернові й городину, люди переконалися, що землю слід удобрювати, і цей трудовий досвід висловили так: „Хто землю удобряє, тому й земля повертає”. Є багато прислів'їв про те, як берегти здоров'я, честь, рідну землю, як ставитися до людей, до праці та ін. Багато прислів'їв виражають любов до Батьківщини, готовність її захищати, осуд зрадників, потребу дружби між народами тощо.

Виникають прислів'я постійно, але поширюються в народі й передаються від покоління до покоління лише найзістовніші й найвлучніші з них.

Давайте придивимось до особливостей прислів'я як виду усної народної творчості. Ви вже помітили, що, розповідаючи про певний життєвий досвід, майже кожне прислів'я дає якусь пораду, застерігає від помилок або неправильної поведінки – тобто висловлює якесь повчання.

Прислів'я в дуже стислій формі викладає одну якусь думку. Найчастіше воно становить всього одне просте чи складне речення. При цьому прислів'я висловлює думку влучно й дотепно, звучить злагоджено, в багатьох з них є співзвучні слова.

Ви вже знаєте, що слова можуть вживатися в прямому й переносному значенні. Це саме стосується й прислів'їв. Серед них є такі, що вживаються лише в прямому значенні („Без охоти нема роботи”) або тільки в переносному („Рання пташка росу п'є, а пізня – слізки лле”). Проте більшість цих творів використовується і в прямому, і в переносному значенні.

Отже, ми виявили такі **особливості народних прислів'їв**: узагальнення народного досвіду; повчальність; стислість і ємкість висловленої думки; влучність і поетичність; використання в прямому і переносному значенні; малий обсяг.

Крім прислів'їв, у нашій мові трапляються близькі до них вислови, як наприклад: „Переливати з пустого в порожнє”, „Старається, як мурашка”, „Із вогню та в полум'я”. Це приказки.

У прислів'ях висловлюється закінчена думка, дається певний висновок. Воно становить собою завжди закінчене речення. Приказка тільки натякає на висновок або дає дотепну оцінку події чи людині. В ній висловлюється незакінчена думка. Наприклад, вислови: „Ганятися за двома зайцями”, „Чужими руками жар загрібати” – приказки, а „За двома зайцями поженешся – жодного не впіймаєш”, „Чужими руками жар загрібати легко” – прислів'я.

Приказка – образний вислів, який стисло і влучно визначає якесь явище життя.

Народні прислів'я і приказки збагачують нашу мову, допомагають стисло й образно висловити думку, ось чому потрібно запам'ятовувати прислів'я і приказки та вживати їх у власному мовленні.

Особливості виразного читання прислів'їв

1. Прислів'я читаються повільно.
2. Найважливіші слова виділяються трохи більшою силою голосу.
3. Почуття, викликані змістом прислів'я, передаються відповідною інтонацією.
4. Вираз обличчя під час читання залежно від змісту може бути захопленим, радісним, гнівним, насмішкуватим тощо.

1. Який вид народних творів називається прислів'ям? Наведіть приклади.

2. Назвіть основні особливості прислів'я.

3. Чим прислів'я і приказки подібні і чим відрізняються?

4. Поділіть текст (усно) на мовленнєві такти; визначте в них слова з логічним наголосом; прочитайте ці твори виразно.

а) Щоб добре жити, треба працю любити.

б) Любиш поганяти – люби й коня годувати.

в) Шануй батька й неньку – буде тобі скрізь гладенько. Він гніву старіють, а Доберіть прислів'я та приказки, в яких говориться про землю, матір, працю, природу, звірів.

Загадки

1. Маленьке, кругленьке, весь світ перебігло.
2. Всіх годує, напуває, а про неї не кожен дбає.
3. Золотий пішов, а срібний прийшов.

* * *

4. Без рук, без олівця, а малює без кінця.
5. Маленьке, біленьке, а весь світ покриє.
6. Біле, як сорочка,
Пухнасте, як квочка,
Крил не має,
А гарно літає.
Що це за птиця,
Що сонця боїться?

* * *

7. Дві зірки весь світ бачать.
8. Завжди в роті, а не проковтнеш.
9. П'ять братів поруч живуть,
у кожного своє ім'я.
10. Стоїть дівка на пагорку в червоній
спідниці;
хто йде, то поклониться.
11. Сидить Марушка в семи колушках;
хто на неї гляне, той і заплаче.
12. Гарна панна, гарно вбрана;
хто її розбере, той від неї
плакати буде.

* * *

13. Залізний ніс
В землю вріс;
Рие, копає,
проти сонця сяє.
14. Горбатенький коник все поле
збігав.
15. Рогатий, та не віл,
Хапає, та не їсть.
16. По полю ходила, роботу робила,
А ночувати її на возі везли.

* * *

17. Посеред двора стоїть копа,
Спереду вила, ззаду мітла.
18. Умивається часто,
але рушником не витирається.
19. Не дід, а з бородою, не бик, а з рогами, не корова, а доїться.
20. Хвіст – як ниточка,
Само – як калиточка,
А очі – як сім'я.

* * *

21. Залізна кобила, мотузячий хвіст.
22. Крутиться, вертиться, під припічком спить.
23. З землі робився,
На кружалі вертівся,
На огні пікся,
На базарі бував,
Людей годував,
Як упав, то й пропав,
Ніхто не поховав.

- 1. Визначте, про що йдеться в кожній групі загадок.
2. До кожної групи доберіть заголовки з поданих нижче:
планети, явища природи, знаряддя праці, людина, продукти споживання, хатні предмети, рослинний і тваринний світ.

Про загадки

Як і прислів'я, народні загадки тісно пов'язані з щоденним життям людей. Вони виражають їхній трудовий досвід, дають оцінку різним явищам, зображують тварин, рослин, предмети користування тощо. Наприклад, про зв'язок між хмарою, землею і рослинами говориться так: „Один *лє*, другий *п'є*, а третій *ростє*”. Спостереження над вирощуванням цибулі викладені в такій загадці: „Кину – як мак, витягну – як кулак”.

Основна особливість загадки полягає в тому, що предмет зображення називається не прямо, а інакомовно, приховано. Наприклад, у загадці „Висить *груша*, а не з'їси” електричну лампочку названо грушею.

Способів приховувати задуманий предмет є дуже багато. Розглянемо основні з них.

Найпростіший спосіб – опис зовнішнього вигляду, дії або властивості задуманого предмета. Наприклад: „Ніс довгий, голос дзвінкий.” (Кома); „По дорозі стрибає, у воді плаває.” (Жаба); „Влітку живе, на зиму вмирає, а весною оживає.” (Муха).

Немало загадок побудовано на порівнянні задуманого предмета з іншим, чимсь на нього схожим: „Ніс, як у свинки, та колючі щетинки.” (Їжак).

Однак найчастіше ознаки, дія, властивості задуманого предмета називаються не прямо, а приховано, інакомовно. Зіставимо дві загадки: *„Без рук, без ніг, по воді плаває”* – *„Їхала пані в срібнім жупані, а на тім жупані латка на латці”*. Якщо в першій загадці зовнішній вигляд і дія риби описані прямо, то в другій рибу названо панею, покриття її тіла – срібним жупаном, а луску – латками. Чому можлива заміна одних назв іншими? Коли риба спокійна, вона пливе повільно, ніби поважно, як гордовита пані. Білувате, блискуче покриття її тіла має деяку схожість з багатим одягом, тому назване срібним жупаном. А луска її і справді схожа на латки. Серед народних загадок найбільше таких, в яких задуманий предмет названий іншим, чимсь на нього схожим.

Багато загадок мають форму запитання. В них зовнішній вигляд, дія або властивість задуманого предмета може називатися також або прямо, або приховано, інакомовно. Наприклад: *„Що без ніг біжить?”* – *„Який то хлопець походить і без віника замітає?”* (Вітер).

Часом у загадках вказується матеріал, з якого зроблено задуманий предмет: *„Дерев'яна долина, на ній свинська щетина.”* (Щітка); *„Вода, а літає.”* (Сніжинки).

У більшості загадок названо не одну ознаку задуманого предмета, а кілька. Наприклад: *„Залізний ніс у землю вріс, риє, копає, проти сонця сяє”*. Тут сказано і про матеріал, з якого зроблено плуг, і про його дію.

Є загадки, які дотепно й точно зображують предмет, хоч здаються нісенітницями: *„В животі лазня, в носі сито, на голові гудзик, одна рука й та на спині.”* (Чайник).

Загадка – невеликий твір, в якому в прихованій формі описується задуманий предмет, котрий слід назвати.

Усі фольклорні твори зв'язані між собою: у казках часом використовуються прислів'я та загадки („Мудра дівчина”); казкові вислови стають прислів'ями. Особливо близькі прислів'я і загадки – не тільки формою, а нерідко й змістом. Наприклад: *„Що наймудріше на світі?”* – *„Наймудріша на світі – правда”*.

В українців, росіян та білорусів є багато однакових за змістом загадок, наприклад, про нічне небо, зорі та місяць: *„Поле не міряне, вівці не лічені, пастух рогатий”* – *„Поле не мерянное, стадо не считанное, пастух рогатый”* – *„Поле не змерано, быдло не злічоно, пастух рагатый”*.

Особливості читання загадок

1. Загадки читаються (промовляються) повільно.
2. Слова, які передають у прихованій формі ознаки задуманого предмета, виділяються невеликим посиленням голосу і паузами.
3. Інтонація залежить від змісту загадки.
4. Вираз обличчя водночас хитруватий і доброзичливий.

- ?
1. Який твір називається загадкою? Наведіть приклади.
 2. Що спільного між загадками і прислів'ями? Чим вони відрізняються?
 3. Розкажіть про особливості читання загадок. Що в них спільне і чим вони відрізняються?
 4. Придумайте самі загадку про зошит, парту, портфель або якийсь інший предмет.
 5. Доберіть загадки, в яких іде мова про тварин.
 6. Вивчіть напам'ять 2–3 нові загадки.

Українська пісня

Календарно-обрядова поезія

На хліб і пісню щедра українська земля. Хлібом і піснею славиться наш родовід. Тому й не дивно, що в барвистому вінку усної народної творчості найчисленнішими є пісні.

Народна пісня – невеликий усний віршований твір, що співається.

Українська народна пісня – це високий небесний політ мистецького слова України, це поетична душа її народу.

Найдавніші народні пісні виникли ще в первісному суспільстві, коли людина жила в повній гармонії з природою.

Тоді вона вірила в існування багатьох божеств: Перуна – бога блискавки і грому, Коляди – бога зимового сонця та веселих ігрищ на його честь, Дажбога, який посилав людям щастя, добро і достаток. Це був відомий нам дохристиянський період буття, час духовного єднання наших предків із Всесвітом.

За змістом українські народні пісні різноманітні. Велику групу становлять календарно-обрядові, які нерозривно пов'язані з певною порою року, звичаями і сільськогосподарськими роботами.

Щоб задобрити богів, людина вдавалася до різних магічних дій-обрядів, які супроводжувалися піснями, іграми, танцями, замовляннями. Після хрещення Русі-України вони поєдналися з християнською обрядовістю.

Пісні, що виконуються під час обрядів, називаються **обрядовими**.

У кожному пору господарського року українці дотримувалися певних звичаїв, які супроводжувалися відповідними обрядами й піснями. Найважливіші серед них – колядки, щедрівки, веснянки, купальські, русальні, жнивні пісні.

- ?
1. Що ми називаємо народною піснею? Які ви знаєте народні пісні? Яка з них ваша улюблена?
 2. Які пісні і чому називаються обрядовими? Наведіть приклади обрядових пісень.

Колядки, щедрівки та літературні твори про різдвяні звичаї в Україні і Молдові

Християнський звичай величати Різдво Христове, Щедрий Вечір і Водохрестя (Водохрещя) пісенним словом – колядками і щедрівками – має глибоке історичне коріння. Цей звичай був не тільки в поганських (язических) часах, він сягає до давніх цивілізацій Землі.

Звичаї колядувати, щедрувати і розмаїтість обрядів при колядах збереглися не в усіх слов'ян. Зате в Україні вони забували рясним різнобарв'ям дійств, ігрищ, обрядових пісень.

Наші предки вірили в магію слова, а найпаче пісенного! Та й як же не вірити! Адже саме наприкінці грудня, коли люди щедро колядували, закликаючи бога Коляду не вкорочувати дні, сонце помітно набирало сили, світило трішечки довше, тому й день ставав тривалішим.

Понад тисячу років тому на Русь-Україну прийшло християнство. І возвеселилась рідна земля, заспівала у колядах осанну (хвалу) Всевишньому Богові та Його Синові – Ісусові Христові, з яким пов'язували мир і благодіння землян.

Колядки – це величальні пісні, у яких прославляється народження Ісуса, возвеличується Діва Марія, воздається хвала Богові та господареві землі – Людині.

Ці звичаї розповсюджені і в Молдові. Кожна родина і в Україні, і в Молдові, починаючи Святим Вечором і закінчуючи Святим Водохрестям, спілкується з духами предків, частує їх щедро, задовблює. Доброзичливість і любов, радість і помірна праця панують упродовж Різдвяних свят.

Нова радість стала

Нова радість стала, яка не бувала:
Над вертепом зірда ясна світлом засіяла.
Де Христос родився, з Діви вочлотився,
Як чоловік, пеленами убого повився.
Ангели співають, «слава» восклицать,
На небеси і на землі мир провозглашають.
Давид вигравляє, в гуслі ударяє,
Мелодійно і предивно Бога вихваляє.
І ми теж співаймо, Христа прославляймо,
Із Марії рожденного смиренно благаймо:
– Просимо те, Царю, небесний владарю,
Даруй літа щасливії сего дому господарю.
Даруй, господарю, його господині,
Даруй літа щасливії нашій неньці Україні.
В мирі проводити, Тобі угодити,
І з тобою в царстві Твоім на вік
віків жити.

По всьому світу стала новина

По всьому світу стала новина:
Діва Марія зродила Сина.
Сіном притрусилася,
В яслах положила
Господнього Сина.
Діва Марія Бога просила:
„В що ж би я Сина свого повила?
Ти, небесний Царю,
Зішли з неба дари
Сему господарю.”

Прийшли три царі з східної землі,
Покірно складають.
І поклін віддають
Ісусові Христові.
Ой засіяла зірда на небі,
Прийшли Ангели до Діви Марії,
Співають їй пісні,
Господній Невісті,
І радість приносять.

Михайло Коцюбинський

Ялинка

I

Настав Святий Вечір. В Якимовій хаті кипіла робота. В печі тріщав огонь та сичав борщ. Олена, мати Василькова, крутила голубці на вечерю. Василько сидів на полу та м'яв мак до куті. Василькові було літ дванадцять. Він був найстаршим у сім'ї. Василько тер мак та все поглядав то на двох сестричок, що гралися з котом, то на батька, що сидів на полу, схиливши голову.

– Чого батько журяться? – думав він. – Чи того, що нездужають, чи того, що нема грошей викупити від шевця мамині чоботи?

Рипнули двері. В хату ввійшов якийсь чоловік.

– Добридень вам, – удався від до Якима. Чи не продали б ви, чоловіче, тої ялинки, що росте у вашім садочку? Пани послали мене знайти дітям ялинку на Святий Вечір; я вже другий день шукаю і не можу знайти гарної...

Яким помовчав.

– А що б ви дали? – спитав він переогодом.

– Та вже не будемо торгуватись... Кажіть ціну...

– Три карбованці дасте, – відповів Яким.

– Тату, – обізвався Василько тремтячим голосом, – та ж то моя ялинка, ви її подарували мені ще тоді, як мене похвалив учитель.

На блакитні очі в білявого Василька набігли сльози. Йому стало жаль зеленої стрункої ялинки, що одна звеселяла зимою садок. Батько глянув на сина. Василько замовк, прочитавши в тому погляді невимовний смуток.

– Добре, я дам три карбованці, – обізвався чоловік, – але мусите приставити ялинку сьогодні, бо пани ще хочуть прибрати її на вечір.

– А як її приставити, коли я слабкий, а хлопець малий ще? – сказав Яким.

Чоловік глянув на Василька.

– Не так-то вже й малий ваш хлопець. Та й недалечко їхати – годину. Завидна завезе, завидна й поверне.

Яким подумав і махнув рукою.

– Якось воно буде... містечко не за горами.

Чоловік дав завдаток, розказав, куди завезти ялинку, і пішов. Яким трохи повеселішав: за три карбованці можна було викупити від шевця жінчині чоботи. Хвалити бога, Олена не ходитиме на свята в подраних чоботях.

Він одягся, узяв сокиру й подався в садок. За батьком побіг і Василько.

В садку лежав глибокий сніг. Якимові ноги, взуті в чоботи, глибоко поринали в сніг і лишали за собою цілу низку ямок. Василько то стрибав у ті ямки, то розгортав ногами білий пухкий сніг. Чорні, голі дерева стояли в садку, настовбурчившись замерзлими гілочками, наче мертві, не ворухились від вітру. Під деревами на білому, як цукор, снігу сіткою лягла тінь. Аж ось здалеку зеленою глищею замаячила ялинка. Василько з батьком підійшли до ялинки.

Ім обом жаль стало молодого деревця. Струнке, зелене, веселе, воно мало гілочками, наче раділо гостям. Яким підійшов ближче, замахнувся сокирою і вдарив по стовбурі. Ялинка затремтіла, як у пропасниці. Василькові здавалось, що вона от-от застогне. Аж ось деревце похилилося, хруснуло і підтяте впало на сніг. Василько мало не плакав з жалю. Він бачив, як батько взяв ялинку за стовбур, вирівняв пилюкою, закинув на плечі і поніс. Вершок з ялинки волікся за батьком і лишав по снігу довгу, мов стежечка, смужку. Василько глянув на свіжий пеньок і дві сльозинки скотились йому по щічках. Він не міг дивитися на той пеньок, на те місце, де хвилинку перед тим стояла його ялинка, і почав нагортати снігу на пеньок. Незабаром з-під купи снігу не було видно пенька...

– Васильку, а йди-но сюди! – гукнув з подвір'я батько. Василько побіг до батька.

– Лагодь, сину, сани, відвезеш ялинку. Та хапайся, синку, бо вже ген-ген з полудня, а треба вернутися завидна. Коли б ще снігу не було, – сказав Яким,

вдивляючись у край неба, – наче хмара насувається. Не гайся, Васильку, не гайся, бо нерано. – На стареньких санях лежала вже ялинка. Василько почав лагодитися в дорогу. Він запряг коней, одяг кожущину і виїхав з двору.

II

Повівав холодний вітрець. З краю неба насувалися білі, молочні хмари. Шпарко бігли мишасті коненята. Дорога була ковзья, і сани йшли в затоки. На обидва боки від дороги, скільки окинеш оком, розстелилось поле, вкрите снігом, мов білою скатеркою. Твердий, синявий сніг грав на сонці самоцвітами. Чорне вороння сідало зграями на сніг і знову здіймалося з місця. Вітер дужчав. Насунули снігові хмари. Посипав сніжок. Василько вйокнув на коні, і вони побігли підтюпцем, наближаючись до лісу, що чорною стіною стояв перед ними. До лісу якраз половина дороги. Ще півгодини треба було їхати лісом. Василько в'їхав у ліс. Здорові, кострубаті дуби грізно стояли в снігових заметах; їм було байдуже, що бурхав холодний вітер, ішов сніг... Мокрий сніг бив у лице Василькові, заліплював очі, налазив за комір.

Мишасті коні зовсім побіліли, обліплені снігом. Василько загорнув руки в рукави, насунув на очі шапку й схилив голову, щоб хоч трохи захиститись от холодного вітру і снігу. Він і не спостеріг, що коні звернули з дороги і побігли вправоруч. Враз сани пішли в затоки і вдарились у горбик. Трісь! Щось тріснуло в санях, і Василько дав сторчака в сніг. Коні стали, Василько підвівся, обтріпуючись із снігу, підбіг до саней. Старі, трухляві копили зламались, васаг лежав окремо від саней. Василько обійшов навкруги саней, оглянув їх і мало не заплакав. Запобігти лихові не було можна.

* * *

– Підожду, може хто над'їде та дасть мені яку раду, – думав він, поглядаючи на дорогу, яку раз у раз замітав сніг. Але в лісі було пусто. Тільки вітер гукав між деревами та сипав сніг, закриваючи білою сіткою далечінь.

Василько пішов кілька кроків наперед і став, широко розкривши очі з переляку та несподіванки. Перед ним з'явився яр, якого не повинно бути на його дорозі. Василько помітив, що збився з дороги. Що тут робити? Хіба лишати сани з ялинкою в лісі, а самому вертатися з кіньми додому? Василько випряг коні, сів верхи і поїхав назад по дорозі.

У лісі посутеніло. Настав вечір. Василько їхав лісом, коні глибоко поринали в сніг і ледве-ледве переступали з ноги на ногу. Василько незабаром помітив, що їде не дорогою, а так лісом навмання. Він став.

– Треба конче знайти дорогу, – подумав. Вернись до саней і звідти поїду навпростець дорогою.

Він повернув коні і поїхав назад. Довго їхав Василько проти вітру та снігу, а саней не було.

– Я десь узяв дуже соб, а треба цабе, – подумав він і повернув ліворуч.

В лісі зовсім стемніло. На землі і в повітрі білів сніг та маячили цупкі, замерзлі стовбури дерев, закурених снігом.

Василько їхав, а саней не було. Коні, брьохаючись по заметах та по кучугурах, потопились і стали. Василько заблудив. Йому було холодно й страшно. Він заплакав. Навкруги вила хуртовина, бурхав вітер та крутив снігом, а Василькові здавалась тепла, ясна батькова хата. Весело горить у хаті каганець. На столі стоїть кутя. Батько та дві сестрички сидять за столом, мати подає вечерю. Всі такі веселі, гомонять, радіють. Хлопці та дівчата приносять вечерю, поздоровляють з празником, питають про Василька...

А, може, не радість, не щастя гостює в хаті. Може, мати плачуть, що нема з ними Василька. Може, батько журяться та сумні-сумні сидять край столу і не їдять вечері. Ох, коли б хоч виїхати з цього мертвого лісу, побачити дорогу, хату... Василько торкнув коней, коні знялися з місця і нешвидко побрили по глибокому снігу... Але що це? Василько виразно побачив свою хату. Йому видалось, що в маленьких вікнах блимнув вогонь. Василько зрадів і повернувся до хати. То був кущ, обсипаний снігом, і здалеку видався хатою. Василько й руки опустив. Що тут діяти? Він глянув навкруги: здорові дуби стояли в лісі, мов страховища, і звідусюди простягали до нього цупкі чорні гілки. Василькові здалось, що мерці, закутані білим покривалом, простягають до нього свої руки. Йому стало страшно. Враз щось зірвало Василькові шапку з голови, холодний сніг посипався йому на голову... То гіллячка зачепила шапку та збила її в сніг. Тільки Василько наважився злізти з коня по шапку, аж десь далеко почулось: а-у-у-у! і луною покотилось по лісу. А-у-у-у! – відгукнулось з другого боку і довго не вгавало. Василько похолов з остраху. Волосся піднялося догори, серце перестало стукати в грудях. Думка про вовків промайнула в його голові. Він у нестямі затяв коней і зник поміж деревами.

Василько виїхав на узлісся. За лісом поле. На полі, край лісу, стояв хрест. Василько побачив хрест і зрадів.

– Адже я на дорозі... Це дорога до села, де живе мій дядько... недалеко до села.

Виїхав на дорогу. Але що це за вогники блимають під лісом? Що це чорне ворухиться по снігу?

Враз коні жахнулись і сіпнули вбік.

– Вовки! – подумав Василько. Він щосили затяв коні і вхопився за гриви... Переляканий, без шапки, запорошений снігом, мчався Василько по дорозі назустріч холодному вітрові. За ним навздогін бігли два вовки, вигинаючи сірі хребти.

А хуртовина вила, крутила снігом та замітала сліди.

III

Вирядивши Василька, зітхнув Яким легенько; він продав ялинку за добрі гроші, а грошей було притьмом треба: треба було і чобіт жінці, треба було і на Новий рік дещо купити. Якимові трохи жаль стало Василька, що так любив ту ялинку. Та що вдієш, коли біда: ні в що вдягтися, нічого й їсти.

Олена поралася коло печі, хапаючись, щоб устигти на пору з вечерю.

Ніхто не спостеріг, що надворі йшов сніг.

А дівчата, бавлячись, під вікном, радісно скрикнули:

– Сніжок! Сніжок! Пустіть нас, мамо, надвір.

Олена та Яким разом глянули у вікно.

– Ой, лишенько! Як той бідний Василько прибі'ється додому в таку негоду!
– скрикнула Олена.

Яким вийшов надвір. Небо заколоклося сніговими хмарами, рвучкий вітер забивав дух. Яким стривожився.

– Коли б ще яка біда не трапилася хлопцеві, – подумав він.

– Завірюха... та, може, вщухне... повинен би Василько над'їхати.

А хуртовина не вщухала. Олена раз у раз заглядала в вікно, вибігала надвір і все зітхала та бідкалася.

Вже смеркалося, а Василька не було.

* * *

Олена плакала. І нащо було посилати дитину проти ночі. Наче без тих трьох карбованців і не обійшлося би? Що з тих грошей, коли через них можна позбутись найстаршої дитини? Олена мучилась і уявляла собі, як Василько збився з дороги, як напали на нього вовки, як вони розривають по шматочку її любу дитину. Серце її обливалося кров'ю, сльози заливали очі.

Яким мовчав, але тривожився не менш від Олени. Він щохвилини виходив надвір, вдивлявся в темряву, прислухався, як віє хуртовина, надаремне сподіваючись побачити Василька, почути його голос.

Люди давно вже вечеряли, а в Якимовій хаті й забули, який сьогодні день. Дівчата поснули, дожидаючи вечері, старі сумували, їжа не йшла їм на думку. Хлопець сусідин приніс вечерю:

– Просили вас на вечерю батько й мати і я вас прошу. Будьте здорові з Святим Вечором, – проказав він дзвінким голосом, подаючи мисчину в хустці.

– А де ж Василько? – спитав він перегодом.

Олена заголосила. Господи! Всі люди радіють, весело, як Бог наказав, зустрічають велике свято. Тільки її побила лиха година, одірвала від неї любе дитя й кинула його в хуртовину на поталу вовкам-сіроманцям. Усю ніч сумітав по хаті, шарпав за серце бідних людей та не давав їм спати.

* * *

Вранці виплило ясне сонечко на погідне небо оглянути, що зробила ніч із землею. Вітер утих, і чистий, свіжий сніг сріблом сяяв під блакитним наметом неба. Земля наче вбралась на Різдво в білу сорочку.

Скоро розвиднілось. Яким пішов до сусіда прохати коней. Він хотів їхати шукати Василька. Олена намоглася їхати з ним.

Весело рипіли сани по снігу, весело бігли коні, хоч дорога була трохи забита. Та невесело було на серці в Якима й Олени. Вони роздивлялись на всі боки, боячись побачити який слід Василька. Але всюди було рівно, біло: сніг блищав, аж очі боліли глянути на нього. Вони в'їхали в ліс. Олена

пильно дивилась між дерева; їй усе здавалося, що бачить то сани, то свитку Василькову, то кінські ноги...

– Коли б хоч їхав хто, – обіззався Яким, – розпитали б, чи не бачив чого в лісі.

Зустріли якогось жида з одною конякою. Яким розповів йому своє горе та почав розпитувати.

– Я бачив поламані сани, а на них ялинку, – сказав той. – Подайтесь лісом праворуч.

– Ой, нема вже мого Василька, нема моєї дитини! – заголосила Олена. Той крик серця болісно луною розлягся в Якимовому серці.

* * *

Ще здалеку замаячили на дорозі поломані сани, зазеленіла присипана снігом ялинка. Олена перша зіскочила і почала припадати до саней та тужити на весь ліс. Яким стояв, сумно схиливши голову.

– Так, – дума він, – Василька з'їли вовки.

Нараз щось під'їхало. Яким озирнувся і не хотів вірити своїм очам. Перед ним стояли його коні, а на санях сидів Петро, братів наймит.

– Ти звідки взявся тут? – крикнув Яким.

– Та господар послали мене по ваші сани. Ще й казали оцю ялинку відвезти до пана. Василько обламався вчора, збився з дороги і ледве добився до нас уночі.

– То Василько живий? – крикнули разом Яким і Олена.

– Та вже ж живий. Оце недавно поїхали вдвох з нашим Омельком додому.

– Слава тобі, Господи! – зраділи бідолашні. – Слава Тобі, Господи, що він живий!

Петро взяв ялинку на свої сани, а поломані сани примостили на Якимових. Яким вйокав на коні, поспішаючи додому.

Василько вже був дома. Яким та Олена плакали з радощів, обіймаючи Василька.

– Ми вже думали, що не побачимо тебе, – казали вони.

А Василько весело щебетав, оповідаючи свої пригоди в лісі.

1. Як готувалася Якімова родина до Сятого Вечора?

2. Що думав Василько про журбу батька?

3. Перечитайте уривок від слів „Тату, – обіззався Василько...” до „...не стало видно пенька”. Розкажіть, що почував Василько. Чому хлопчика так хвилює прощання ялинки з життям?

4. Опишіть усно дорогу, поля, ліс, якими їхав Василько, хуртовину. Користуйтесь епітетами, порівняннями з тексту твору.

5. Розкажіть, як хлопчик блукав у лісі. Про що він думав, що згадував, чого дуже перелякався?

6. Яким у вашій уяві постає Василько (його зовнішність, вдача, думки, почуття, вчинки, поведінка)?

Про порівняння

Художній засіб, за допомогою якого один предмет зіставляється з іншим, чимось на нього схожим, називається **порівнянням**.

Зіставляти можна ті предмети, які мають якусь спільну або схожу ознаку. В оповіданні „Ялинка” читаємо: „Під деревами на білому, як цукор, снігу сіткою лежала тінь.” Сніг можна зіставляти з цукром тому, що вони мають спільну ознаку. Це зіставлення допомагає письменникові точніше, яскравіше зобразити вигляд снігу, а читачеві – чіткіше, виразніше його уявити. Кожний предмет чи явище має багато різних ознак. Сніг може бути не лише білий, а й дрібний або лапатий. Письменник добирає порівняння до однієї з ознак – до тієї, яку хоче виділити. Щоб створити виразний образ засніженого поля, в іншому місці оповідання „Ялинка” автор написав: „На обидва боки від дороги, стільки кинеш оком, розстелилось поле, вкрите снігом, мов білою скатертиною.”

Порівняння може виражати ставлення автора до зображуваних подій, явищ, предметів.

Наприклад, „Орлик, як вітер, летів між деревами...” (Ю. Збанацький). В одному реченні буває два-три порівняння. Вони можуть стосуватися різних предметів.

Наприклад: „Надворі душно, як у пеклі, а в небі блискає блискавка і гримить грім безперестанку, неначе в горобину ніч.” (І. Нечуй-Левицький)

Іноді, прагнучи з особливою виразністю підкреслити щось важливе в зображуваному предметі, автор може вжити два порівняння до нього: „Дитячий сміх дзвенить, як спів, як щебет птиць в діброві.” (В. Сосюра)

Вислів, який становить порівняння, найчастіше приєднується до інших слів у реченні за допомогою сполучників **як, наче, неначе, мов, немов**. Проте можуть вживатися й слова – **здається, схожий, побідний** та ін.

Наприклад: „Голова будяка скидалася на глечичок, напханий бавовною.” (Ю. Донченко)

„То був куш, засипаний снігом, і здаля видавався хатою.” (М. Коцюбинський)

Про оповідання

Оповідання – це невеликий за розміром художній твір, у якому розповідається про якусь подію в житті однієї або кількох людей.

Отже, першою ознакою оповідання є зображення **одної події** з життя головного героя. Друга ознака – **невелика кількість дійових осіб**. **Нетривалий час дії** – третя ознака цього жанру. Оповідання має **невеликий обсяг** – четверта ознака його. Відзначимо ще одну – **прозова форма**.

„Ялинка” М. Коцюбинського – це оповідання. З нього ми довідуємось про події, що відбулись у Якимовій сім’ї тільки за одну добу напередодні Різдва, дізнаємося, як жилося Якимовій сім’ї, як батько продав ялинку, як Василько тужив за молоденьким деревцем, відвозив його в місто, що він передумав, що пережив, збившись з дороги в нічній хуртовині.

1. Що таке оповідання?
2. Назвіть основні ознаки оповідання. Визначте їх у творі „Ялинка” М. Коцюбинського.
3. Назвіть кілька прочитаних творів і доведіть, що це оповідання.

Щедрівки

Якщо у різдвяних колядках душа людини цілковіто звернена до Бога, то з початком свята Нового року аж до Водохрестя щедро величає піснею людину та її працьовитість, честь, порядність і милосердя. Обрядові пісні, у яких величається людина за її чесноти, називаються **щедрівки**.

Вони супроводжують ігри, забави, веселощі. Вони ж вищедровують гаразди і неземні дива панові Господарю, Господині, їхнім дітям ще й онукам.

Щедрик, щедрик, щедрівочка

Щедрик, щедрик, щедрівочка,
Прилетіла ластівочка.
Стала собі щебетати,
Господаря викликати:
– Вийди, вийди, господарю,
Подивися на кошару
Там овечки покотились,

А ягнички народились.
В тебе товар весь хороший,
Будеш мати мірку грошей.
Хоч не гроші, то полова,
В тебе жінка чорноброва.
Щедрик, щедрик, щедрівочка,
Прилетіла ластівочка.

Старий рік минає

Старий рік минає, новий наступає, (2)
Новий наступає.
Пане господарю, великий владарю, (2)
Великий владарю.
Дайте нам з полиці із медом пшениці, (2)
Із медом пшениці.
І ще щось такого до того смачного, (2)
До того смачного.
Новий рік приходить, щастя в дім приносить, (2)
Щастя в дім приносить.
Старий рік минає, новий наступає, (2)
Христос ся рождає!

Прийшли щедрувати

Прийшли щедрувати до вашої хати.
Щедрий вечір! Добрий вечір!
Тут живе господар – багатства володар.
Щедрий вечір! Добрий вечір!
А його багатство – золотії руки.
Щедрий вечір! Добрий вечір!
А його потіха – хорошії діти.
Щедрий вечір! Добрий вечір!

Чи дома, дома пан господар

Чи дома, дома пан господар?
Приспів:
Щедрий вечір! Добрий вечір!
Добрим людям на здоров'я!
А я не знаю, що він дома,
Сидить же він в кінець стола.
А на йому шуба люба,
А на шубі поясочок,
А на поясочку калиточка,
А в тій калиточці сім шеляжечків,
Сьому, тому – по шеляжечку,
А нам, братці, – по пиріжечку.
А старим бабам – паляниці,
Щоб плодились бики і телиці,
Барани і ягниці.
Скільки качечок, стільки дочечок;
Скільки дубочків, стільки синочків.

Остан Степовий

Щедрий вечір

За тиждень після коляди настає Щедрий Вечір, або свято Маланки. На Східній Україні та на Гуцульщині в цей вечір щедрують.

Змістом щедрівок є передусім хліборобські та господарські справи. Більшість щедрівок Східної України звертаються до самого господаря і віщують йому найкращий добробут у господарстві. Крім дітей ходять щедрувати й дорослі парубки: один перебирається за Маланку, другий за Василя, третій вивертає кожух, а на голову вбирає опудало з козячої голови з рогами, буцімто коза. Інші хлопці одягаються за цигана та циганку, що ведуть на ланцюзі „ведмеда”. На Гуцульщині вбираються у весільне убрання або за „жида”, „шандара”, князя й княгиню.

Така група щедрівників має із собою скрипаля, а на Гуцульщині і трембітаря. Увесь цей гурт іде селом, жартує, співає веселих пісень та скаче під звуки інструментів. Підійшовши під вікно, „береза” гукає:

– Пане господарю, Маланка замерзає, у хату пустіть!
– Просимо, просимо! – відповідають з хати. Увійшовши до хати, хлопці скидають шапки, стають посеред хати обличчям до образів і співають?

Маланка ходила,
Василька водила:
Васильку, мій тату,
Пусти мене в хатку.
Я жита не жала,

Чистий хрест держала,
Золотую кадьничку
У руках тримала.
Щедрий вечір, добрий вечір,
Добрим людям на здоров'я.

- ? 1. Які звичаї збереглися у нас на Щедрий Вечір?
2. Про що співають у щедрівках?

Іван Франко

З Новим Роком

З Новим Роком, браття милі,
В Новім щасті, в новій силі
Багатіли, не бідніли
Щоб веселий був ваш дім.
Радісно вітаю вас
І бажаю, щоб в здоро'ї,
В мирі, з братньою любов'ю,
Відтепер ішов вам час.
І бажаю, щоб трудяще
Те життя вас якнайкраще

Без біди минуло всім,
Щоб думками ви міцніли,
І бажаю, щоб ми згідно,
Сміло, свідомо, свobodно
Йшли до спільної мети:
В своїй хаті жить по-своmu,
Не коритися нікому,
Лад найкращий завести.
Щирій праці Бог допоможе!
Дай вам, Боже, все, що гоже!

- ? 1. Які побажання висловлює І. Франко своєму народові?
2. Відшукайте в поезії рядки, що звучать дуже сучасно. Поясніть, чому вони написані ніби сьогодні.

Веснянки. Весняні мотиви в народних піснях та в літературі

Відколи зима стрілася з літом (15 лютого, Стрітіння), то ще сильніше лютує морозами, геть випорожнює снігові міхи, але вже ненадовго! Вона ще нібито владарює, та не так упевнено, якось неспокійно, бо під блакитним наметом неба жвавіше шугають птахи, торкаючи сонячні струни. Тому звідти все частіше висивається безсила пороша, і струменить уже цілком весняна музика.

Рання провесна. У таку пору веселі дівочі пісні та ігри закликають до себе весну. Збиралися дівчата на вигін за селом чи на сільський майдан, а то й на леваду, побіля річки, ставка і співали:

Благослови, мати,
Весну закликати!
Весну закликати,
Зиму випроводжати!
Зимочка в возочку,
Літечко в човночку!

І матері благословляли дівчат, а для дітвори ще й пекли рум'яні „жайворонки”, щоб ними вітати по містах і селах кожного стрічного з великою радістю – приходом Весни.

Величальні пісні на честь приходу весни ми називаємо *веснянками*.

Такі пісні виконують від час весняних обрядів: від ранньої весни аж до Зелених свят. Вони прийшли до нас із сивої давнини, з дохристиянських часів. У їхній основі лежать вірування наших пращурів в магію слова. Головною ознакою веснянок є закличність, закликання на милосердя і щедрість божеств природи, на добробут людини.

Весняночко-паняночко

– Весняночко-паняночко,
Де ти зимувала?
– У садочку на пеньочку
Пряла на сорочку.
А ворони оснують,

А сороки витчуть,
А білії лебеді
Ще побілять на воді,
А лугові пташки
Пошиють рубашки.

А вже весна, а вже красна

А вже весна, а вже красна,
Із стріх вода капле.
Молодому козаченьку
Мандрівочка пахне.
Помандрував козаченько
З Лубен у Прилуки,
За ним іде дівчинонька,
Здіймаючи руки.

Помандрував козаченько
У чистеє поле,
За ним іде дівчинонька:
– Вернися, соколе.
– Не вернуса, забарюся,
Гордуєш ти мною,
Буде твоє гордування
Все перед тобою.

1. Які пісні з календарно-обрядової поезії називаємо веснянками?
2. Як і коли вони виникли?
3. Про що співається у веснянках?
4. Чи є у вас улюблені веснянки і які?

Іван Франко

Розвивайся, лозо, борзо...

Розвивайся, лозо, борзо,
Зелена діброво!
Оживає, розриває
Пути зимовії,
Обновляєсь в свіжі сили
І свіжі надії.
Зеленійся, рідне поле,

Українська ниво!
Підоймайся, колосися,
Достигай щасливо!
Щоб усяке добре сім'я
Ти повік плекала
І щоб світу добра служба
З твого плоду стала!

1. Які зміни відбуваються в природі з приходом весни?
2. З якими побажаннями звертається поет до рідного поля, української ниви?
3. Поясніть 4 останні рядки вірша.

Леся Українка

Лісова пісня

Драма-феєрія¹

(Уривок)

Дійові особи:

Мавка

Лісовик

Лукаш

З очеретів чути голос сопілки, ніжний, кучерявий, і як він розвивається, так розвивається все в лісі. Спочатку на вербі та вільхах замайорили сереж-

¹ Феєрія – (фр. *feerie*, від *fee* – фея, чарівниця) – театральна вистава з фантастично-казковим змістом.

ки, потім береза листом залепетала. На озері розкрились лілеї білі і зазолотили квітки на лапатті. Дика рожка появляє ніжні пун'янки. З-за стовбура старої розщепленої верби півусохлої виходить Мавка в ясно-зеленій одежі з розпущеними, з зеленим полиском, косами, розправляє руки і проводить долонею по очах.

Мавка

Ох, як довго спала!

Лісовик

Довго, дочко!

Вже й сон-трава перецвітати стала.

От-от зозулька масличко сколотить,

в червоні черевички убереться

і людям одмірятиме літа.

Вже з вирію поприлітали гості.

Он жовтими пушинками вже плавають
на чистім плесі каченята дикі.

Мавка

А хто мене збудив?

Лісовик

Либонь, весна.

Мавка

Весна ще так ніколи не співала,

як тепер. Чи то мені так снилось?

(Лукаш грає.)

Ні... стій... Ба! Чуєш? То весна співає.

Лісовик

Та ні, то хлопець на сопілці грає.

Мавка

Який? Невже це „Той, що греблі рве!”

От я не сподівалася на нього!

Лісовик

Ні, людський хлопець, дядька Лева небіж,

Лукаш на ймення.

Мавка

Я його не знаю.

Лісовик

Бо він уперше тут. Він здалека,
не з сих лісів, а з тих борів соснових,
де наша баба любить зимувати;
осиротів він з матір'ю-вдовою,
то дядько Лев прийняв обох до себе...

Мавка

Хотіла б я побачити його.

Лісовик

Та нащо він тобі?

Мавка

Він, певне, гарний?

Лісовик

Не задивляйся ти на хлопців людських.
Се лісовим дівчатам небезпечно...

Мавка

Який бо ти, дідусю, став суворий!
Се ти мене отак держати будеш,
Як Водяник Русалку?

Лісовик

Ні дитино,
я не держу тебе. То Водяник
в драговині цупкій привик од віка
усе живе засмоктувати. Я звик
волю шанувати. Грайся з вітром,
жартуй із Перелесником, як хочеш,
всю силу лісову і водяну,
гірську й повітряну приваб до себе,
але минай людські стежки, дитино,
бо там не ходить воля, там жура
тягар свій носить. Обминай їх, доню:
раз тільки ступиш, і – пропала воля!

Мавка (сміється)

Ну, як-таки, щоб воля – пропала?
Се так колись і вітер пропадає!

(Лісовик хоче щось відмовити, але виходить Лукаш з сопілкою, Лісовик і Мавка ховаються. Лукаш хоче надрізати ножем березу, щоб сточити сік, Мавка кидається і хапає його за руку.)

Мавка

Не руш! Не руш! Не ріж! Не убивай!

Лукаш

Та що ти, дівчино? Чи я розбійник?
Я тільки хотів собі вточити соку з берези.

Мавка

Не точи! Се кров її.
Не пий же кров із сестроньки моєї!

Лукаш

Березу ти сестрою називаєш?
Хто ж ти така?

Мавка

Я – Мавка лісова.

Лукаш

(не так здивовано, як уважно придивляється на неї)

А, от ти хто! Я від старих людей
про Мавок чув не раз, але ще зроду
не бачив сам.

Мавка

А бачити хотів?

Лукаш

Чому ж би ні? Що ж, ти зовсім така,
як дівчина ... ба ні, хутчій як панна,
бо й руки білі, і сама тоненька,
І якось так убрана не по-наськи...
А чом же в тебе очі не зелені?

(Придивляється)

Та ні, тепер зелені... а були
як небо, сині... О! Тепер вже сиві,
як тая хмара... ні, здається, чорні,
чи може карі... Ти така дивна!

Мавка *(Усміхаючись)*

Чи гарна я тобі?

Лукаш *(Соромлячись)*

Хіба я знаю.

Мавка (*Сміючись*)

А хто ж це знає?

Лукаш (*Зовсім засоромлений*)

Ет, таке питаєш!..

Мавка (*Щиро дивуючись*)

Чому ж сього не можна запитати?

Он бачиш, там питає дика рож:

„Чи я хороша?”

А ясень їй киває в верховітті:

„Найкраща в світі!”

Лукаш

А я й не знав, що в них така розмова.

Я думав – дерево німе та й годі.

Мавка

Німого в лісі в нас нема нічого.

Лукаш

Чи то ти все отак сидиш у лісі?

Мавка

Я зроду не виходила ще з нього.

Лукаш

А ти давно живеш у лісі?

Мавка

Справді,

ніколи я не думала про те...

(*Задумується*)

Мені здається, що жила я завжди...

Лукаш

І все така була, як от тепер?

Мавка

Здається, все така...

Лукаш

А хто ж твій рід?

Чи ти його зовсім не маєш?

Мавка

Маю. Є лісовик, я зву його „дідусю”,
а він мене: „дитинко” або „доню”.

Лукаш

То хто ж він – дід чи батько?

Мавка

Я не знаю,
Хіба не все одно?

Лукаш (сміється)

Ну, та й чудні ви
отут у лісі! Хто ж тобі
тут мати, чи баба,
чи вже як у вас зовуть?

Мавка

Мені здається часом, що верба
ота стара, сухенька, – то матуся!
Вона мене на зиму прийняла
і порошок м'якеньким устелила
Для мене ложе.

Лукаш

Там ти й зимувала?
А що ж ти там робила цілу зиму?

Мавка

Нічого. Спала. Хто ж зимою робить?
Спить озеро, спить ліс і очерет.
Верба рипіла все: „засни, засни”...
І снилися мені всі білі сни:
на сріблі сяли ясні самоцвіти,
стелилися незнані трави, квіти,
блискучі, білі... Тихі, ніжні зорі
спадали з неба – білі, непрозорі –
і клалися в намети... Біло, чисто
попід наметами. Ясне намисто
з кришталю грає і ряхтить усюди...
Я спала. Дихали так вільно груди...
По білих снах рожеві гадки
легенькі гаптували мережки,
і мрії ткалися золото-блакитні,
спокійні, тихі, не такі, як літні...

Лукаш (Заслухавшись)
Як ти говориш.

Мавка

Чи тобі так добре?

(Лукаш потакує головою.)

Твоя сопілка має кращу мову.

Заграй мені, а я поколишуся.

(Мавка сплітає довге віття на березі, сідає в нього і гойдається тихо, мов у колиці. Лукаш грає, прихилившись до дуба, і не зводить очей з Мавки. Лукаш грає веснянки. Мавка, слухаючи, мимоволі озивається тихесенько на той самий голос.)

Мавка

Як солодко грає,
як глибоко крає,
розтинає білі груди,
серденько виймає!

(На голос веснянки відкликається зозуля, потім соловейко, розцвітає яріше дика роза, біліє цвіт калини, глід соромливо рожевіє, навіть чорна безлиста тернина появляє ніжні квіти. – Мавка зачарована, тихо колишеться, а в очах туга аж до сліз.)

Лукаш, завваживши те, перестає грати.)

1. Що таке драма-феєрія?
2. Чому Мавка прокинулась від зимового снігу?
3. Від чого застерігає Лісовик Мавку?
4. Чому вона не вірить, що воля може пропасти?
5. Перекажіть розмову Мавки і Лукаша. Прочитайте розповідь Мавки про зимовий сон.
6. Як впливали на Мавку та інших мешканців лісу веснянки, що їх награвав Лукаш? Наведіть слова Мавки, якими вона озивається на мелодії веснянок.
7. Чим подобається вам „Лісова пісня“?
8. Охарактеризуйте Мавку і Лукаша.
9. Вивчіть напам'ять будь-який уривок з „Лісової пісні“.

Українські народні казки

У кожного народу з давніх-давен існують казки. Сила-силенна їх у українського народу. Де тільки хата біла, господиня мила, котик сіренький і дитина маленька, там ходить сон коло вікон, а дрімота поло плота. І не зайдуть вони в хату, поки там не погостює казка. Слово *казка* походить від слова казати (розповідати). Це вигадані, незвичайні, фантастичні події.

Хіба можна повірити, що лисиця вчила вовка, як ловити рибу („Лисичка-сестричка і вовк-панібрат”), що Івасика-Телесика гуси взяли на крилята („Івасик-Телесик”).

Це все вигадки. Проте в казці вигадка пов’язана з життям. Вона вчить нас бути правдивими, сміливими, чесними, милосердними.

Казка – це цікаве усне оповідання про вигадані повчальні події.

Є такі види народних казок: про тварин, фантастичні та соціально-побутові. У них відображено народний побут, звичаї, господарську і громадську діяльність людей, їх взаємовідносини в суспільстві.

Казки про тварин

Казки, у яких дійові особи – тварини, називаються **казками про тварин**. У цих казках ми зустрічаємо вовка, лисицю, ведмедя, зайчика та ін. звірів.

У багатьох казках про тварин за допомогою веселої вигадки, дотепного жарту висміюються людські вади: тупість, хвалькуватість, зазнайство; засуджуються жорстокість, лицемірство, лестощі.

В казках ми часто зустрічаємо тупого і жадібного вовка, хитру та винахідливу лисицю. Ведмідь тупий та нетямущий. Цим хижакам протиставляються добрий зайчик, хоробрий півник, працьовита мишка. Вони завжди перемагають хижаків. Чому це так? А тому, що вони добрі, чесні, працьовиті, дружні, готові прийти на допомогу в біді тим, хто цієї допомоги потребує.

У казках про тварин народ прославляє розум, добро, сміливість, мужність, працьовитість, а засуджує зло, неправду, лінощі.

1. Що таке казка?
2. Які є види казок?
3. Які казки називаються казками про тварин?
4. Назвіть кілька казок про тварин. Що в них прославляється, а що осуджується?

Як звірі хату будували

Обридло Волові всю зиму тремтіти на морозі. Не раз він думав собі: „Не хочу я жити в холодній країні; переживу сю зиму, перелітую, і як тільки птиця почне летіти до вирію, подамся і я до теплого краю”.

Пролетіло літо, як один день, не встиг Віл оглянутися, як настала осінь, мокра та холодна. Він гнувся, гнувся в загороді й згадав про теплий край... Настав день, Віл піднявся і пішов з двору на городи. Побачили його Півень та Качка й питають: „Куди ти йдеш?” – „Та тікаю від зими, йду шукати літа”. – „І ми підемо з тобою”. – „Що ж, ходім, гуртом веселіше буде”.

Вийшли вони з двору, а на воротах сидить Кіт; побачив їх і спитав: „Куди йдете?” – „Тікаємо від зими, йдемо шукати літа”. – „Візьміть і мене”. – „Ходім, коли хочеш, гуртом веселіше буде”.

Пішли вони далі. Аж у полі їм зустрівся Баран. Порівнявшись із ними, спитав: „Куди йдете, земляки?” – „Тікаємо від зими, йдемо шукати літа”. – „Візьміть і мене”. – „Ходи, коли хочеш, гуртом веселіше буде”.

Пішов і Баран з ними.

А далі й Свиня пристала до гурту. Пішли. Дорогою вже й підтоптались, а до літа ще далеко. Аж ось випав сніг, вдарили морози, занесло дорогу... Далі йти несила. Зайшли вони до лісу, забилися у затишок і стали, тулячись один до одного. А далі Віл і каже: „Давайте, братці, збудуємо собі хату, перебудуємо в ній до тепла, а потім далі”.

Як давай, то давай. Гурт не малий...

„Треба ж місце добре відшукати”, – каже Кіт. А Качка й собі: „Ходім, знайдем таке місце, де б вода була недалечко”.

Пішли, знайшли таке місце, взялися до роботи. Віл зі Свинею риють, Качка воду носить, Свиня місить, Півень глевки робить, Баран із Котом мастять. Поклали вони хату, а Качка й каже: „Коли поклали хату, то ще викопаймо у хаті таку яму, щоб вода була: як прийде зима, щоб мені не ходити далеко”.

Свиня вирила таку яму, й Качка наносила її повну води. А Кіт каже: „Коли поклали хату, то покладімо ще й піч, щоб мені було де взимі погрітись”. А Півень і собі: „Коли поклали хату, то покладімо й жердину, бо я не призвичаєний на голій землі спати”.

Так й як уже вони ту жердку та піч поклали, тоді Баран каже: „Що ви хотіли, то вже маєте; зробіть же тепер постіль, щоб я на голій землі не ночував”.

Пішли вони до лісу, наносили багато листу, зробили постіль і для Барана, й для Свині, й для Вола. Тоді Віл каже: „Тепер ходім, наносім собі всякої поживи”.

Порозходилися вони всі, кожде взялося добувати поживи для товариства. Волові та Баранові кукурудзи сухої, сіна, соломи просяної дістали; Свині картоплі, буряків нарили; Качці бурякового листу наносили, ячменю, проса багато; Котові мишей ловити допомогли, горобців; Півневі – зерна поназбиравали різного, хробаків усяких. Наносили вони всього того досить, зробили собі сани й стали складати. Що на сани

покласти не можна було, на себе взяли. Віл із Бараном тоді запряглися, а Свиня з Півнем слідом ідуть, господарства спільного доглядають.

Поклали вони все те в порядку, посідали та й сидять у теплі та добрі. Кіт на печі сидить та мурчить, Півень на жердці виспіває, Качка в воді хлюпочеться, а Свиня простяглася на постелі, лежить і рохкає. Надворі мороз та шквиря, а в них затишок та їсти є що.

Аж ось бігла повз їхню хату Лисиця, вчула, як Півень виспіває „кукуріку”, й захотілося їй курятинкою поласувати. Зупинилась, кортить її, та в хату піти боїться, бо чути, що там не один Півень, а крім нього ще хтось гомонить. Метнулася тоді вона по лісі, знайшла Ведмедя та Вовка й каже: „Я надибала цілий скарб. До нашого лісу забрела ціла ватага тварин із села – там чути голос Півня, Качки та й ще когось... Так ходім, розділимо їх проміж собою. Я візьму Півня та Качку, а ви вибирайте собі кому що до вподоби”. – „Ну, ходім, ми з ними розправимося по-своєму”.

Підійшли вони до хатки й почали турбуватися, кому поперед іти в хату. Лисичка подумала і каже: „Якщо йти, так не кому іншому, як Ведмедеві. Він найдужчий і найхоробріший. Іди, Ведмедю, а ми тут постережемо”. – „Як іти, то йти”, – каже Ведмідь і посунув до хати.

А тут його тільки і ждали. Віл як кинувся на нього, довбнув його рогами і почав перти до стіни. Баран розгнівався й ну штовхати ведмедя під боки; Свиня кинулася його гризти; Кіт стрибнув Ведмедеві на голову, щоб очі видряпати; Півень як закричить що є сили: „Ку-ку-рі-ку!”

Ведмедеві й в очах потьмарило. Зібрався з силою, рвонувся з хати та й побіг у світ за очі, не оглядаючись. А Лисиця й Вовк бачать, що неперелівки, та за ним... Тільки їх і бачили.

А Віл зі своїми товаришами ще довго жили в хатці, гуртом працюючи та про спільне добро дбаючи.

1. Чому звірі вирішили здобувати собі хату?
2. Що ви можете сказати про стосунки між звірами під час спільної праці?
3. Чому вони перемогли всіх лісових хижаків?
4. Знайдіть у казці рядки, у яких прославляється дружба, спільна праця.
5. Прочитайте виразно казку в особах. Слова кожної особи читайте так, щоб передати її вдачу.
6. Перечитайте казку, складіть до неї план.

Про алегорію

У казках про тварин різні звірі – лев, вовк, ведмідь, заєць – поводяться, діють, як люди: розмовляють, сміються, плачуть, гніваються, чинять добро чи зло, будують собі житло, доглядають своїх дітей, б'ються з ворогами.

Алегорією (від гр. *allegoria* – інакомовлення) називається змалювання людей в образах тварин, рослин, предметів, явищ.

Кожна тварина в казці має рису вдачі людини: лисиця – хитра, підступна; осел – упертий, нерозумний; ведмідь – нахабний; заєць – боягузливий, хвалькуватий; коза – чванькувата, задирлива.

Тварини в казках є **алегоричними образами**.

Соціально-побутові казки

Найбільша група українських народних казок – **соціально-побутові**. У них менше дивовижних пригод, а більше дійсних подій.

У героїко-фантастичних казках найскладніші завдання виконувалися за допомогою якогось дива, чудесних предметів, богатирської фізичної сили. А в соціально-побутових казках такі завдання виконуються завдяки кмітливості, розуму, рішучості та стійкості головного героя.

Соціально-побутові казки надзвичайно різноманітні за тематикою: про родинне життя, жартівливі, сатиричні, повчальні.

У казках народ висловлює свої погляди на добро і зло, правду і неправду. Вони допомагають глибше пізнати минуле України, виховують патріотичні почуття і найвищі моральні якості: любов до рідної землі, рідної домівки, рідної матері, працьовитість, мудрість, людяність, скромність, щирість, утверджують непереможність добра, правди, справедливості.

1. Про що розповідають соціально-побутові казки? Що у них прославляється і що заперечується?
2. Яке значення цих казок?

Названий батько

Зосталися три брати сиротами – ні батька, ні неньки. І дома нема нічого – ні хазяйства, ні хати. Ото й пішли вони всі втрьох найматися. Ідуть та й думають: „Коли б натрапити на доброго хазяїна!” А йде дід старий, борода біла. Зустрів братів та й питає:

– Куди це ви, дітки, йдете?

А вони кажуть:

– Найматися.

– Хіба в вас свого хазяйства нема?

– Нема, – кажуть. – Якби до доброго чоловіка в найми попасти, то ми б йому по правді робили, по щирості слухалися і за рідного батька його мали б.

Тоді дід і каже:

– Добре. Коли так, то будьте ви мені сини, а я вам батько. Слухайтеся мене, то я з вас людей пороблю, навчу, як жити, з правдою не розминаючись.

Згодилися вони та й пішли з тим дідом. Ідуть темними лісами, широкими полями... Ідуть та йдуть, коли бачать, аж стоїть така хатка, чепурна, біленька, у вишневому садку, квітками обсаджена. Вибігає з хати дівчина така гарна, що сама, як квіточка. Глянув на неї старший брат та й каже:

– Коли б мені цю дівчину посватати, та ще щоб були в мене воли та корови!

А дід-батько й каже:

– Добре, ходім сватати. Буде тобі дівчина, будуть у тебе воли й корови. Живи щасливо, та тільки за правду не забувай.

Ото вони тоді пішли сватати ту дівчину. Висватали, відгуляли весілля, і ото вже старший брат хазяїном став і в тій хаті жити зостався.

Ідуть вони далі – вже втрюх. Коли знову стоїть хата гарна, а коло неї млин і ставочок, і дівчина хороша щось робить коло хати – така працювита. То підстарший брат тільки глянув та й каже:

– Коли б мені ту дівчину за себе взяти, та ще коли б млин і ставочок, то я б у млині сидів та й хліб мав би, поки мого віку.

А дід-батько й каже:

– Добре, синку, так і буде!

Зараз вони пішли в ту хату, посватали дівчину, вже підстарший брат до тієї дівчини в прийми пристає. Відгуляли весілля, тоді й каже дід-батько:

– Ну, синку, тепер живи щасливо, та гляди – за правду ніколи не забувай!

Та й пішли собі вже вдвох: дід-батько та найменший син. Ідуть, коли бачать – хатка вбога стоїть, і дівчина виходить з хати дуже гарна, як зірочка ясна, а бідна така, що лата на латі. То найменший брат і каже:

– Коли б мені з цією дівчиною одружитися, то робили б ми, і хліб у нас був би, то не забули б ми і про вбогих людей: і самі б їли, і людей наділяли б.

То дід-батько й каже:

– Добре, синку, так і буде. Гляди ж тільки, правди не забувай!

Оженив і цього та й пішов собі по світу.

А три брати живуть. Старший брат так забагатів, що вже будинки собі помурував, червінці складає та тільки про те й думає, як би то йому тих червінців найбільше настягати, а щоб убогому чоловікові допомогти, то того й не згадує – дуже скупий був. Середній брат теж забагатів. Стали на його наймити робити, а сам він тільки лежить, їсть, п'є та порядок дає. Найменший так собі живе: коли що дома є, то й з людьми поділяється, а як нема, то й так собі проживе.

Ото пішов дід-батько по світу... Пішов, а тоді вертається – подивитися, як-то його сини живуть та з правдою не розминаються.

Приходить до найстаршого брата старцем убогим... Той ходить по двору... Він кланяється, каже:

– Якби ваша ласка подати мені шматок хліба.

А той каже:

– Ге, не такий старий. Схочеш, то заробиш, – я сам недавно на ноги зіп'явся.

А в нього добра такого, що страх. Будинки муровані, стоги, стодоли, товару¹ повні обори, комори добра повні, гроші. А шматка хліба не дав... Пішов той дід. Одійшов так, може, з версту, став, оглянувся назад, на ту господу та на те добро – так усе добро й запалало...

Пішов він тоді до середнього брата. Приходить, а в того й млинок, і ставок, і хазяйствечко гарне. І сам він у млині сидить. От дід уклонився низенько та й каже:

– Дай, чоловіче добрий, хоч трохи борошна: я вбогий чоловік, не маю чого з'їсти.

– Шкода, – каже, – я ще й собі не намолол. Багато вас тут таких вештається!

Пішов дід... Одійшов трохи, оглянувся – так і обхопило той млин полум'ям.

¹ Товар – тут: худоба.

Приходить дід до третього брата. А той живе вбого, хатка невелика, тільки чистенька. Прийшов дідок та такий уже зробився обшарпаний, обідраний.

– Дайте, – каже, – хоч шматочок хліба.

То той чоловік:

– Ідіть, – каже, – дідусю, в хату, там вас нагодують.

Приходить він в хату. Жінка як глянула на нього, що він такий обідраний, пожаліла його, пішла в комору, внесла одержу, дала йому. Надів він... Та як надівав, вона глянула, аж у нього на грудях така рана велика, така страшна!...

Посадила вона його за стіл, нагодувала, напоїла... А тоді чоловік питає:

– Скажіть мені, дідусю, а від чого у вас рана на грудях?

– А це, – каже, така в мене рана, що від неї мені скоро смерть буде. Тільки мені день і зосталося жити.

– Оце лихо! – каже жінка. – І немає на неї ніяких ліків?

– Є, – каже дід, – та тільки ніхто тих ліків не дасть, хоч кожен може.

Тоді чоловік:

– А чому ж не дати? Аби міг. Кажіть, які.

– Та такі, – каже дід, – як хазяїн сам візьме та підпалить свою хату та все його добро згорить, то тоді взяти того попелу та й затоптати мені рану, то так і загоїться. Та хіба ж є такий чоловік на світі, щоб те зробив?

Замислився найменший брат. Довго думав, а тоді до жінки:

– А як, жінко, думаєш?

– Та так, – каже жінка, – що ми в хату вдруге наживемо, а добрий чоловік як умре, то вже йому другого життя не буде.

– Ну, коли так, – каже чоловік, – то винось дітей з хати.

Повиносили вони дітей, самі повиходили... Глянув чоловік на хату – жалко йому стало добра! А людину ще більше жалко! Взяв та й підпалив. Так ураз хата полум'ям і взялася – де й ділася. А замість неї постала інша хата, така гарна та пишна.

А дід стоїть та тільки всміхається.

– Бачу, – каже, – сину, що з вас трьох тільки ти сам не розминувся з правдою. Живи ж щасливо!

Тут одразу пізнав чоловік цей свого названого батька-діда. Кинувся до нього, аж його вже й нема, бо то не дід був, а Правда людська.

1. Що вам сподобалось в казці „Названий батько”? Чому?
2. Які дійові особи зображені в цій казці? Хто з них викликає у вас повагу, а хто – осуд? Чому?
3. Що наказував названий батько кожному синові? Як треба розуміти вислів: „Жити, з правдою не розлучаючись”?
4. Чи зважали сини на батькове попередження? Зачитайте, як жив кожен з них.
5. За що і як були покарані старший і середній брати?
6. Що є в казці чудодійним, фантастичним?
7. Які риси людей тут засуджуються, а які схвалюються, прославляються?
8. Якими словами починається і якими закінчується казка?

Про дійових осіб

Під час читання художніх творів ви знайомитеся з різними подіями і людьми, які беруть у них участь.

Люди, зображені в художніх творах, називаються **дійовими особами** (або **персонажами** чи **героями**).

У казці „Названий батько” дійовими особами є дід-батько, три брати, їхні дружини.

У казках та байках дійовими особами можуть бути не лише люди, а й тварини, рослини, предмети. Так, лисиця, журавель, вовк, колобок – дійові особи казок.

1. Кого в творах називаємо дійовими особами?
2. Яких персонажів із давно відомих творів ви можете назвати? Чим вони вам подобаються?
3. Знайдіть у казці „Названий батько” речення та вислови фантастичного змісту; прочитайте їх таємничо, трохи зниженим тоном.
4. Випишіть з казки „Названий батько” нові для вас слова.
5. Запам'ятайте такі прислів'я: „**Перемагай труднощі розумом, а небезпеку досвідом**”, „**Чоловік розуму вчиться весь вік**”.

Виразне читання казок

1. Казка читається розповідною інтонацією, середнім темпом: читець-оповідач ніби пригадує розвиток подій, вчинки й поведінку персонажів, їх переживання, тому не може говорити швидко.

2. Текст казки розповідається упевненим тоном, немов у ній зображено цілком достовірні, правдиві події, які читець-оповідач сам спостерігав або чув про них від їхніх учасників, які заслуговують на довіру.

3. Фантастичні моменти передаються трохи притишеним голосом, наче ви довіряєте слухачам цілком правдиву, але незвичайну й секретну таємницю.

Дотримуючись цих особливостей техніки читання, ви навчитесь правильно й виразно читати казки.

Мудра дівчина

(Розумниця)

Було собі два брати – один убогий, а другий багатий. От багатий колись ізласкавився над бідним, що не має той ні ложки молока дітям, та й дав йому дійну корову, каже:

– Потроху відробиш мені за неї.

Ну, бідний брат відробляв потроху, а далі тому багачеві шкода стало коро-ви, він і каже вбогому братові:

– Віддай мені корову назад!

Той каже:

– Брате! Я ж тобі за неї відробив!

– Що ти там відробив, – як кіт наплакав тієї роботи було, а то таки корова! Віддай!

Бідному жалко стало своєї праці, не схотів віддати. Пішли вони позиватися до пана.

Прийшли до пана. А панові, мабуть, не схотілося роздумувати, хто з них правий, а хто ні, – то він каже їм:

– Хто відгадає мою загадку, того й корова буде.

– Кажіть пане!

– Слухайте: що є в світі ситніш, прудкіш, миліш над усе?

Завтра прийдете, скажете.

Пішли брати. Багач іде додому та й думає собі:

– От дурниця, а не загадка! Що ж є ситніш над панські кабани, прудкіш над панські хорти, а миліш над гроші? Ге, моя корова буде!

Бідний прийшов додому, думав, думав та й зажурився. А в нього була дочка Маруся. Вона й питається:

– Чого ви, тату, зажурилися? Що пан казав?

– Та тут, дочко, таку пан загадку загадав, що я й не надумаю, що воно й є.

– А яка ж загадка, тату? – Маруся питає.

Та така: що є в світі ситніш, прудкіш, миліш над усе?

– Е, тату, ситніш над усе – земля-мати, бо вона всіх годує й напуває; прудкіш над усе – думка, бо думкою враз куди хоч перелетиш; а миліш над усе – сон, бо хоч як добре та мило чоловікові, а все покидає, щоб заснути.

– Чи ба? – каже батько. – Адже й справді так! Так же я й панові казатиму. Другого дня приходять обидва брати до пана. От пан їх і питає:

– Ану, відгадали?

– Відгадали, пане, – кажуть обидва.

От багатій зараз виступає, щоб собі попереду поспішитись, та й каже:

– Ситніш, пане, над усе – ваші кабани, а прудкіш над усе – ваші хорти, а миліш над усе – гроші.

– Е, брешеш! – каже пан.

Тоді до вбогого:

– Ану, ти!

– Та що ж, пане, нема ситнішого, як земля-мати: вона всіх годує й напуває.

– Правда, правда! – каже пан. – Ну, а прудкіш що?

– Прудкіш, пане, над усе – думка, бо думкою враз куди хоч перелетиш.

– Так! Ну, а миліш? – питає він.

– А миліш над усе – сон, бо хоч як добре та мило чоловікові, а все покидає, щоб заснути.

– Так, усе! – говорить пан. – Твоя корова. Тільки скажи мені, чи ти сам повідгадував, чи тобі хто сказав?

– Та що ж, пане, – каже вбогий, – є в мене дочка Маруся, – так це вона мене так навчила.

Пан аж розсердився:

– Як це? Я такий розумний, а вона проста собі дівка та мої загадки повідгадувала! Стривай же! На тобі оцей десяток варених яєць та понеси своїй

дочці: нехай вона посадить на них квочку, та щоб та квочка за одну ніч вилупила курчата, вигодувала, і щоб твоя дочка зарізала трьох, спекла на снідання, а ти, поки я встану, щоб приніс, бо я дождатиму. А не зробить, то буде лихо.

Іде сердешний батько додому та й плаче. Приходить, а дочка й питає його:

– Чого ви, тату, плачете?

– Та як же мені, дочко, не плакати: ось пан дав тобі десяток варених яєць та казав, щоб ти посадила на них квочку, та щоб вона за одну ніч вилупила й вигодувала курчата, а ти щоб спекла їх йому на снідання.

А дочка взяла горщечок каші та й каже:

– Понесіть, тату, оце панові та скажіть йому, – нехай він виоре, посіє цю кашу і щоб вона виросла просом, поспіла на ниві, і щоб він просо скошив, змолотив і натовк пшона годувати ті курчата, що їм треба вилупитись з цих яєць.

Приносить чоловік до пана ту кашу, віддає та й каже:

– Так і так дочка казала.

Пан дивився, дивився на ту кашу та взяв і віддав її собакам. Потім десь знайшов стеблину льону, дає чоловікові та й каже:

– Неси твоїй дочці цей льон, та нехай вона його вимочить, висушить, поб'є, попряде й витче сто ліктів полотна. А не зробить, то буде лихо.

Іде додому той чоловік і знов плаче. Зустрічає його дочка й каже:

– Чо ви, тату, плачете?

– Та бач же чого! Осі пан дав тобі стеблинку льону, та щоб ти його вимочила, висушила, пом'яла, спряла і виткала сто ліктів полотна.

Маруся взяла ніж, пішла й вирізала найтоншу гілочку з дерева, дала батькові й каже:

– Несіть до пана, нехай із цього дерева зробить мені гребінь, гребінку й днище, щоб було на чому прости цей льон.

Приносить чоловік панові ту гілочку й каже, що дочка загадала з неї зробити. Пан дививсь, дививсь, узяв та й покинув ту гілочку, а на думці собі: „Цю одуриш! Мабуть, вона не з таких, щоб одурити...” Потім думав, думав й каже чоловікові:

– Піди та скажи своїй дочці: нехай вона прийде до мене в гості, та так, щоб ні йшла, ні їхала; ні боса, ні взута; ні з гостинцем, ні без гостинця. А як вона цього не зробить, то буде лихо!

Іде знов батько, плачучи, додому. Прийшов та й каже дочці:

– Ну що, дочко, будемо робити? Пан загадав так і так.

І розказав їй усе. Маруся каже:

– Не журіться, тату, все буде гаразд. Підіть купіть мені живого зайця.

Пішов батько, купив живого зайця. А Маруся одну ногу взула в драний черевик, а друга боса. Тоді піймала горобця, взяла ґринджоли, запрягла в них цапа. От узяла зайця під руку, горобця в руку, одну ногу поставила в санчата, а другою по шляху ступає – одну ногу цап везе, а другу йде. Приходить отак до пана в двір, а пан як побачив, що вона так іде, та й каже своїм слугам:

– Прицькуйте її собаками!

Ті як прицькували її собаками, а вона й випустила їм зайця. Собаки погнались за зайцем, а її покинули. Вона тоді прийшла до пана в світлицю, поздоровкалась та й каже:

– Осі вам, пане, гостинець. – Та й дає йому горобця. Пан тільки хотів його взяти, а він – пурх та й вилетів у відчинене вікно!

А на той час приходять двоє до пана судитися. От пан вийшов на рундук¹ та й питає:

– Чого вам, люди добрі?

Один каже:

– Та от чого, пане: ночували ми обидва на полі, а як уранці повставали, то побачили, що моя кобила привела лоша.

А другий чоловік каже:

– Ні, брехня, – моя! Розсудіть нас, пане!

От пан думав, думав та й каже:

– Приведіть сюди лоша й коней: до якої лоша побіжить, – та й привела.

От привели, поставили запряжені коні, а лоша пустили. А вони, ті два хазяїна, так засмикали те лоша, кожен до себе тягаючи, що воно вже не знає, куди йому бігти, – взяло та й побігло геть. Ну, ніхто не знає, що тут робити, як розсудити. А Маруся каже:

– Ви лоша прив'яжіть, а матерів повипрягайте та й пустіть – котра побіжить до лошати, то та й привела.

Зараз так і зробили. Пустили їх – так одна й побігла до лошати, а друга стоїть.

Тоді пан побачив, що нічого з дівчиною не поробить, і відпустив її.

¹ Рундук – тут: ганок.

1. Чи сподобалась вам казка? Назвіть героїв казки. Розкажіть про тих, хто найбільше запам'ятався. Використовуйте при цьому прислів'я.
2. Які стосунки між багатим і бідним братами?
3. Чому вони пішли позиватися до пана?
4. Яку загадку дав їм пан? Хто розгадав правильно?
5. Які завдання давав пан дівчині? Як вона їх виконувала? Чому смішать нас ці завдання і те, як їх розв'язувала Маруся?
6. Чи вдалося панові перехитрити Марусю? Чому дівчину названо мудрою? Чи сподобалася вона вам?

Про правду і кривду

Жили колись-то два брати: один багатий, а другий бідний, що й не сказати. Цей бідний брат умер. Зостався у нього син, і він жив теж бідно. І спитався раз він у свого дядька:

– А що, дядьку, як лучче жити: правдою чи неправдою?

– Е-е-е!.. Де ти тепер найщов правду? Нема тепер правди на світі! Тепер скрізь одна кривда.

– Ні, дядечку! Є правда – правдою лучче жити.

– Ходім на суд.

– Та чого ж ми таки підемо на суд? Лучче давайте підемо по дорозі і спитаємо чоловіка, якого зустрінемо; як скаже, так і буде. Ваша правда – уся моя худоба буде вам; моя правда – ваша худоба буде мені. Так спитаймо до трьох раз.

– Ну, добре.

І пішли вони дорогою. Ідуть, ідуть – зустрічається їм чоловік – з заробітків, чи що йшов.

– Здоров, чоловіче добрий!

– Здорові!

– Скажи, будь ласка, чоловіче, як тепер лучче жити: чи правдою, чи кривдою?

– Е-е-е!.. Добрі люди! Де тепер ви правду найшли? Нема тепер її ніде на світі. Лучче жити кривдою, аніж правдою.

– Ну, оце раз моя правда! – каже дядько.

А небіж і зажурився, що йому прийдеється віддавати всю свою худобу дядькові. Ідуть, ідуть – зустрічається їм пан. А небіж і каже:

– Ну, запитаємо ж цього пана. Цей уже всю правду розкаже: він грамотний і все знає.

– Ну, добре.

От порівнялися з паном і питають його:

– Скажіть, будьте ласкаві, паночку, як тепереньки лучче жити: чи правдою, чи кривдою?

– Е-е-е!.. Добрі люди! Де ви тепер найшли правду? Нема її ніде в світі; лучче жити кривдою, аніж правдою.

– Оце вже й вдруге моя правда! – сказав радісно дядько.

Небіж ще більше зажурився. Ідуть, ідуть – зустрічається їм піп. Небіж і каже:

– Ну, поспитаймося попа, цей уже правду скаже – на те він і духовний. Цей як уже скаже, то так і буде.

– Ну, добре!

Як порівнялися з попом, питають його:

– Скажіть, панотче, як тепер краще жити: чи правдою, чи неправдою?

– Е-е-е!.. Добрі люди! Де ви теперечки знайшли правду? Її тепер і в світі нема: краще жити кривдою, аніж правдою.

– Оце вже і втретє моя правда! – сказав радісно дядько.

Нічого робити небожеві: віддав багатому дядькові всю свою худобу, а сам zostався голий, босий і голодний. Тяжко прийшлося йому жити. Бився, бився, сердешний, та й задумав повіситись – узяв він обривок та й пішов у ліс. Пішов та й дивиться на дерево – вибирає гілку, на якій би то повіситись. „Ото, думає собі, добра гілка – кріпка, а на оту сісти та, запечившись, і повиснути б”. Він так задивився на дерево, що й не помітив, як вовк прибіг. Як уздрів його чоловік, кинувся мерщій на дерево, а обривочка й забув. Зліз на дерево та й сидить. Коли прибігають три чорти, а трохи згодом і четвертий, їх втаг. І питає він своїх слуг:

– Ти що сьогодні наробив?

– Е... я такого наробив, що там хоч що хай роблять, – не справлять. У таким-то селі, у пана, я поробив так, що ізроду довідку не вгатять греблі. А пан лупить своїх людей, як скажений: багато їх буде у нас.

– Добре ж ти зробив, та ще не так.

– А як же?

– Там посеред яру в лісі росте три дерева. Хто ті дерева зрубає та положить навхрест на греблю – вгатить.

– О!.. Хто ж то чув, хто ж то й знав, що це так треба зробити!

– Ну, а ти ж що зробив? – питає він другого.

– Е... я такого наробив, що багато буде людей у наших руках. У такому-то городі всю воду повисушував, так що тепер там ні краплі нема, а носять її за тридцять та за сорок верст. Багато там пропаде людей!

– Добре ти зробив, та ще не так, – каже ватаг.

– А як же?

– Як хто викопає той кущ малини, що росте посеред города, – буде вода на весь город.

– О!.. Хто ж то й чув, хто ж то й знав, що треба це зробити!

– Ну, а ти ж що зробив? – питає він третього.

– Е... я такого наробив, що хай там хоч що не роблять – нічого не подіють! У таким-то королівстві у короля одна дочка, та я й тій поробив так, що хай хоч як лікують, нічого не подіють, буде наша.

– Добре ти зробив, та ще не так.

– А як же?

– Хто відрубає глухого кутка та підкурить – така буде, як і перше.

– Хто ж то чув, хто ж то й знав, що це треба зробити!

А чоловік сидить собі на дереві та й чує усе, що чортяки балакають. Як уже розлетілись чортяки, чоловік той і думає: „Може, це й правда, що вони казали? Піду до пана, може, й справді угачу греблю”.

Пішов. Приходить до греблі, а там пан б'є та мучить людей, щоб мерщій угачували. Вони, бідні, аж піт з них ллється, роблять, а воно все нічого не помагає. А пан знай лютує. Приходить до нього цей правдивий чоловік та й каже:

– Е-е, пане! Б'єте ви людей, та ніякого з цього діла не буде. А що дасте мені – я вгачу?

– Дам я тобі сто карбованців і ще й на придачу цих пару коней з коляскою і з кучером (а там і коні панові стояли).

– Дайте ж мені людей шість чоловік та три підводи.

– Візьми.

Поїхали вони в ліс, зрубали ті три дерева та й поклали їх навхрест на греблі – так зараз і вгатили. Пан віддав йому сто карбованців і пару коней з коляскою та з кучером.

Тоді той чоловік і думає: „Дай поїду ще до того города, де води нема: може, й то правда; може дам я їм води”. Сів та й поїхав до того города. Не доїжджаючи до города кілька верст, зустрів він бабусю, що несла пару відер на коромислі.

– Що це ти, бабусю, несеш?

– Воду, синочку.

– Дай же й мені напиться.

– Е-е, синочку! Я ж її несу за тридцять верстов; а поки ще дійду додому, половину розхлюпаю; а сім'я у мене велика, пропаде без води.

– Я от приїду у ваш город, наділю водою всіх, і буде тієї води у вас довіку.

Вона йому дала напиться, а сама така радісна стала, та мерщій у город трюшком і розказала всім городянам, що їде такий чоловік, що води їм

дасть. Городяни всі вийшли за город, назустріч тому чоловікові, з хлібом-сіллю і всякими подарунками. Як прийшов цей чоловік у город, найшов той кущ малини, що ріс посеред города, викопав його – і потекла вода відтіль по всьому городу. Городяни нагородили його і грішми, і усяким добром, так що він став тепер багатший від свого дядька. Далі й думає:

– Поїду ще в те королівство, де королева дочка нездорова, – може, вилікую її.

Як задумав, так і зробив. Приїхав туди, прийшов до королевських хоромів, а люди всі такі смутні, бігають та охають. Він і питає їх:

– Я чув, що у вашого короля дочка дуже нездорова. Хоч як її лікують, нічого не подіють; тільки я б її вилікував.

– Е, чоловіче, куди тобі! Заморські лікарі нічого не подіють, а ти й поготів!

– Усе ж скажіть королеві.

Вони сказали королеві. Король вийшов до нього та й каже:

– Якщо вилікуєш, нагороджу тебе так, що не буде багатшого од тебе у світі, ще й дочку свою віддам за тебе.

Пішов той чоловік, подивився на неї, а вона вже й кінчається. Він узяв, настругав глухого кутка, підкуриив її – і вона одразу подужчала так, що днів за три і зовсім одужала, знов стала такою, як і перше.

Король і всі люди такі стали раді, що й не сказати. Король на radoщах і каже тому чоловікові:

– Зе те, що вилікував ти мою дочку, я її віддам за тебе, та ще, як умру я, ти будеш королем на моїм місці.

Скоро й справді король помер, а на його місце став цей правдивий чоловік. Покорював він уже кілька там літ, коли приїджає у його королівство якийсь-то багатий купець і посилає спитати короля, чи дозволить він йому поторгувати у його королівстві. Король звелів йому прийти до нього. Приходить купець. Король одразу пізнав свого дядька, але не показав йому й виду: побалакав та й одпустив його торгувати. А своїм людям наказав, щоб не відпускали його додому, а щоб, як буде збиратися він їхати, просили його до нього. Так і сталось. Приводять цього купця до короля, король і питає його:

– З якого ти королівства?

– З такого-то.

– Із якого города?

– З такого-то.

– Як прозиваєшся?

– Так-то.

Тут король і признався, що він його небіж – той, що безвісти пропав.

– Ну що, дядьку: ти казав, що кривдою лучче жити, ніж правдою: отже, ні! Ти тільки купець, а я король – правда кривдою переважила!

– Як же це сталось?

Той і розказав йому все, що з ним діялось: як він хотів повіситись, як слухав, що чортяки говорили, все, все... А наслідок навалив він усякого добра два кораблі та й подарував дядькові, сказавши:

– Я забуваю все те, що ти мені робив. Бери собі оці два кораблі з усім добром. А як прийдеш у свій город, розкажуй усім, що краще жити правдою, аніж кривдою.

Узяв дядько ті два кораблі з усім добром і поїхав додому. Як приїхав уже, стала його заздрість мучити: чого й він не король. Сумував, сумував він, а далі й думає:

– Піду й я вішатись, може, й мені прилучиться, як моєму небожеві.

Узявши мотузок, пішов у ліс на те саме місце, де хотів вішатись його небіж. Але цьому не так прилучилося – де не взялись чортяки, схопили його та й почепили на найвищій гілці.

1. Як у казці нагороджене добро і покаране зло?
2. Що в цій казці реальне, а що фантастичне?
3. Чому, на вашу думку, дядько був впевнений, що кривдою краще жити?
4. Як ви вважаєте, чому вбогий чоловік, пан та піп твердили, що кривдою краще жити? Кого з них кривдили інші?
5. Перечитайте мовчки уривок від слів: „А чоловік сидить собі на дереві...” до слів: „Тоді той чоловік і думає...”: перекажіть цей уривок близько до тексту.
6. Які вчинки дядька свідчать про те, що він був зажерливий, неправдивий, заздрисний, жорстокий?
7. Визначте, яких персонажів з казки стосуються такі прислів'я: „Скупому все мало”, „Щедрий той, хто дає непросячим”, „Не той убогий, що мало має, а той, хто багато жадає”, „За більшим поженись, та й свого рішишь (позбудься)”, „Чужа доля всім завидна”, „Заздрісному боком вилізе”.
8. Випишіть з казки „Про правду й кривду” нові для вас слова.
9. Запам'ятайте і поясніть такі прислів'я: „Заздрий від чужого щастя сохне”, „Щедрий дає, а зажерливий гребє”, „Менше вкусиш – більше ковтнеш, багато вкусиш – вдавишся”.

Про антитезу

Герої казок часто змальовуються за допомогою протиставлення. Наприклад: „Було собі два брати – один убогий, а другий багатий” („Мудра дівчина”), „Було собі три брати, два розумні, а третій дурень”. Таке протиставлення в художніх творах називається **антитезою**.

Антитеза (від гр. *antitesis* – протиставлення) – це особливо підкреслене протиставлення явищ, почуттів, думок, людських характерів. Для створення антитези часто використовують антоніми. Антитезу зустрічаємо в назвах казок („Правда і Кривда”, „Наймит і Пан”).

1. Що таке антитеза?

2. Знайдіть дві-три антитези у вивчених казках.

Пауза, мовленнєвий такт

Пауза, тобто зупинка голосу під час читання, робиться в тих місцях тексту, де стоять розділові знаки. Паузи можуть бути довгими, середніми й короткими. Довгі робляться на крапці, двокрапці, трикрапці, крапці з комою, рисці з комою, знаках оклику та запитання.

Паузи середньої тривалості будуть на комі та рисці. Паузи на розділових знаках називаються синтаксичними.

Під час виготовлення партитури¹ довгі паузи позначаються трьома рисками, середні – двома, короткі – однією.

Іноді зупинка голосу потрібна також там, де немає жодного розділового знака. Наприклад: „А на той час прийшли двоє / до пана судитися. От пан вийшов на рундук / та й питає //”. Посеред кожного з цих речень робимо зупинку голосу, бо за один видих довге речення вимовити важко: не вистачить повітря в легенях. Крім того, зміст усього речення ми зрозуміємо краще, коли осягнемо спочатку його частини.

Зупинка голосу на тих місцях, де немає розділового знаку, називається **логічною паузою**. Вона завжди коротка, ледь помітна. У довгих реченнях може бути дві, зрідка – три логічні паузи. Наприклад: „З тих пір / і почали називати місто / Сміла / на честь сміливої козачки // ім'я якої / так і залишилося невідомим //”.

Отже, речення в тексті ми читаємо частинами, роблячи паузи на розділових знаках або в середині довгих фраз.

Частина речення між двома паузами називається **мовленнєвим тактом**.

1. Що називається паузою? Які є її види? Коли вони застосовуються? Як позначаються в партитурах?

2. Яку частину речення називаємо мовленнєвим тактом? Скільки їх може бути в одному реченні?

3. Підготуйте до виразного читання уривок від слів: „Скоро й справді король помер...” до кінця казки „Про правду і кривду”, дотримуючись пауз відповідної тривалості. Визначте, скільки мовленнєвих тактів в реченнях першого абзацу.

¹ Партитура – тут: текст, у якому розміщені паузи й логічні наголоси.

Літературні казки

Крім народних казок, є *казки літературні*. Це казки, створені письменниками.

У літературних казках ми зустрічаємося з тим же казковим світом – світом сонця і темряви, добра і зла, красивого і повторного, правди і кривди, – що й у народних. Тут діють різні тварини, які говорять людською мовою, герої, які за одну ніч будують небачені міста, облітають увесь світ чи перепливають океани; тут зустрічаємо і молочні ріки, і золоте царство, і бабугу, і хитрих чи тупих звірів: лева, осла, лисицю, зайчика.

Літературні казки – це переважно казки про тварин і фантастичні. Менше серед них соціально-побутових. Письменники іноді складають віршовані казки („Лис Микита” І. Франко, „Золотий олень” Д. Павличко та інші).

Іван Франко

Фарбований Лис

Жив собі в однім лісі Лис Микита, хитрий-прехитрий. Кілька разів гонили його стрільці, травили його псами, заставляли на нього заліза або підкидали йому затруєного м'яса, нічим не могли йому доїхати кінця. Лис Микита кпив¹ собі з них, оминав усякі небезпеки, ще й інших своїх товаришів остерігав. А вже як вибрався на лови – чи то до курника, чи до комори, то не було смілішого, вигадливішого та зручнішого злодія над нього. Дійшло до того, що він не раз у білий день вибирався на полювання й ніколи не вертався з порожніми руками.

Це незвичайне щастя і та його хитрість зробили його страшенно гордим. Йому здавалося, що нема нічого неможливого для нього.

– Що ви собі думаєте! – величався він перед своїми товаришами. – Досі я ходив по селах, а завтра в білий день піду до міста і просто з торговиці курку вкраду.

– Ет, іди, не говори дурниць, – уговкували його товариші.

– Що, дурниць! Ану, побачите! – решетився² Лис.

– Побачимо або й не побачимо. Там пси купами по вулицях ходять, то вже хіба б ти перекинувся в блоху, щоб тебе не побачили й не роздерли.

– От же побачите, і в блоху не перекинуся, і не розідруть мене! – товк своє Лис і поклав собі міцно зараз завтра, в сам торговий день, побігти до міста і з торговиці вхопити курку.

Але цим разом бідний Микита таки перечеислився³. Поміж коноплі та кукурудзи він заліз безпечно аж до передмістя; огородами, перескакуючи плоти та ховаючися між яриною, дістався аж до середмістя. Але тут біда!

¹ Кпіти – насміхатися, глузувати.

² Решетітися – нахвалятися.

³ Перечеислітися – прорахуватися.

Треба було хоч на коротку хвилю вискочити на вулицю, збігати на торговлицю і вернути назад. А на вулиці і на торговлиці крик, шум, гармидер, вози скриплять, колеса туркочуть, коні гримлять копитами, свині квичуть, торговці шваркочуть, селяни гойкають – одним словом, клекіт такий, якого наш Микита і в сні не бачив, і в гарячці не чував.

Але що діяти! Наважився, то треба кінчати те, зо зачав. Посидівши пару годин у бур'яні коло плоту, що притикав до вулиці, він освоївся трохи з тим гамором. Позбувшись першого страху, а надто роздивившись потроху, куди і як найліпше бігти, щоб досягнути своєї цілі, Лис Микита набрав відваги, розбігся і одним духом скочив через пліт на вулицю. Вулицею йшло і їхало людей багато, стояла курява. Лиса мало хто й запримітив, і нікому до нього не було діла. „От Пес та Пес”, – думали собі люди. А Микита тому й рад. Знітився, скулився та ровом як не чкурне просто на торговлицю, де довгим рядом сиділи жінки, держачи на решетках, у кошах і кобелях¹ на продаж яйця, масло, свіжі гриби, полотно, сім'я, курей, качок і інші такі гарні речі.

Але не встиг він добігти до торговлиці, коли йому настрічу біжить пес, з іншого боку надбігає другий, там видить третього, Псів уже наш Микита не здурить. Зараз занюхали, хто він, загарчали та й як не кинуться до нього! Господи, яке страхіття! Наш Микита скрутився, мов муха в окропі: що тут робити? куди дітися? Недовго думаючи, він шмигнув у найближчі отворені сіни, а з сіней на подвір'я. Скулився тут і роздивляється, куди б то сховатися, а сам надслухує, чи не біжать пси. Ого! Чути їх! Уже близько! Бачить Лис, що на подвір'ї в куті стоїть якась діжа. От він, недовго думаючи, скік у діжу та й сховався.

Щастя мав, бо ледве він щез у діжі, коли надбігли пси цілою купою, дзяв-каючи, гарчачи, нюхаючи.

– Тут він був! Тут він був! Шукайте його! – кричали передні.

Ціла юрба кинулася по тісненькому подвір'ю, по всіх закутах, порпають, нюхають, дряпають – Лиса ані сліду нема. Кілька разів підходили й до діжі, але негарний запах, який ішов від неї, відгонював їх. Вкінці, не знайшовши нічого, вони побігли далі.

¹ Кобелі – торбинки.

Лис Микита був урятований.

Урятований, але як!

У діжі, що так несповідано стала йому в пригоді, було більше як до половини синьої, густо на олії розведеної фарби. Бачите, в тім домі жив маляр, що малював покої, паркани та садові лавки.

Власне завтра мав малювати якийсь великий шмат паркану і відразу розробив собі цілу діжу фарби та й поставив її в куті на подвір'ю, щоб мав на завтра готову. Вскочивши в цю розчину, Лис Микита в першій хвилі занурився в неї з головою і мало не задушився. Але потім, діставши задніми ногами дна бочки, став собі так, що все його тіло було затоплено в фарбі, а тільки морда, також синьо помальована, трошечки вистирчала з неї. Отак він вичекав, поки минула страшна небезпека. Серце у бідолахи билось сильно, голод крутив кишки, запах олії майже душив його, але що було діяти! Слава Богу, що живий! Та й то ще хто знає, що буде. Ану ж надійде господар бочки і застане його тут?

Але й на се не було ради. Майже вмираючи зо страху, бідний Лис Микита мусив сидіти в фарбі аж до вечора, знаючи добре, що якби тепер, у такім строї¹, появився на вулиці, то вже не пси, але люди кинуться за ним і не пустять його живого. Аж коли смерклося, Лис Микита прожогом вискочив із своєї незвичайної купелі, перебіг вулицю і, не спостережений ніким, ускочив до садка, а відси бур'янами, через плоти, через капусти та кукурудзи чкурнув до лісу. Довго ще тяглися за ним сині сліди, поки фарба не обтерлася трохи або не висохла. Вже добре стемнілося, коли Микита добіг до лісу, і то не в тім боці, де була його хата, а геть у противнім. Був голодний, змучений, ледве живий. Додому треба було ще бігти за дві милі, але на це у нього не ставало вже сили. Тож, покріпившись трохи кількома яйцями, що знайшов у гнізді перепелиці, він ускочив у першу-ліпшу порожню нору, розгорнув листя, зарився у ньому з головою і заснув справді, як по купелі.

Чи пізно, чи рано встав він на другий день, цього вже в книгах не записано, – досить, що, вставши з твердого сну, позіхнувши смачно і сплюнувши тричі в той бік, де вчора йому була така немила пригода, він обережненько, лисячим звичаєм, виліз із нори. Глип-глип! Нюх-нюх! Усюди тихо, спокійно, чисто. Заграло серце в лисячій груді. „Саме добре пора на полювання!” – подумав. Але в тій хвилі зирнув на себе – Господи! Аж скрикнув неборачисько. А це що таке? З переляку він кинувся тікати, але ба, сам від себе не втечеш! Зупинився і знов придивляється: та невже це я сам? Невже це моя шерсть, мій хвіст, мої ноги? Ні, не пізнає, не пізнає та й годі. Якийсь дивний і страшний звір, синій-синій, з препоганим запахом, покритий не то лускою, не то

¹ Стрій – вбрання, одяг.

якимись колючими гудзами¹, не то їжовими колючками, а хвіст у нього – не хвіст, а щось таке величезне, а важке, мов довбня або здоровий ступернак, і також колюче.

Став мій Лис, оглядає те чудовище, що зробилося з нього, обнюхує, пробує обтріпатися – не йде. Пробує обкачатися в траві – не йде! Пробує дряпати з себе ту луску пазурами – болить, але не пускає! Пробує лизати – не йде! Надбїг до калюжі, скочив у воду, щоб обмитися з фарби, – де тобі! Фарба олійна, через ніч у теплі засохла добре, не пускає.

Роби що хочеш, небоже Микито!

В тій хвилі де не де взявся Вовчик-братик. Він ще вчора був добрий знайомий нашого Микити, але тепер, побачивши нечуваного синього звіра, всього в колючках та гудзах і з таким здоровенним, мов із міді вилитим, хвостом, він аж завив з переляку, а отямившись, як не пішов удирати – ледве хлипає! Подибав у лісі Вовчицю, далі Вемедя, Кабана, Оленя – всі його питають, що з ним, чого так утікає, а він тільки хлипає, баньки витріщив та знай тільки лепоче:

– Он там! Он там! Ой, та й страшне ж! Ой, та й люте ж!

– Та що, що таке? – допитують його свояки.

– Не знаю! Не знаю! Ой, та й страшенне ж!

Що за диво! Зібралося довкола чимало звіра, заспокоюють його, дали води напитися. Мавпа Фрузя вистригла йому три жмїньки волосся з-між очей і пустила на вітер, щоб так і його переполох розвівся, але де тобі, все дарма. Бачачи, що з Вовком непорадна година, звірі присудили йти їм усім у той бік, де показував Вовк, і подивитися, що там таке страшне. Підійшли до того місця, де все ще крутився Лис Микита, зирнули собі ж та й кинулися врозтіч. Де ж пак! Такого звіра ні видано ні чувано, відколи світ світом і ліс лісом. А хто там знає, яка у нього сила, які в нього зуби, які кігті і яка його воля?

Хоч і як тяжко турбувався Лис Микита своєю новою подобою, а все-таки він добре бачив, яке враження зробила та його подоба зразу на Вовка, а оце тепер і на інших звірів. „Гей, – подумав собі хитрий Лис, – та це не кепсько, що вони мене так бояться! Так можна добре виграти. Стійте лишень, я вам покажу себе!”

І, піднявши вгору хвіст, надувшись гордо, він пішов у глибокий ліс, де знав, що є місце сходин для всієї лісової людності. Тим часом гомін про нового, нечуваного і страшного звіра розійшовся геть по лісі. Всі звірі, що жили в тім лісі, хотіли хоч здалека придивитися новому гостеві, але ніхто не смів приступити ближче. А Лис Микита, мов і не бачить цього, йде собі поважно, мов у глибокій задумі, а прийшовши насеред звірячого майдану, сів на тім пеньку, де звичайно любив сидати Ведмідь. Сів і жде. Не минуло й півгодини, як довкола майдану нагромадилося звірів і птахів видимо-невидимо.

¹ Гудз – гуля.

Всі цікаві знати, що це за поява, і всі бояться її, ніхто не сміє приступити до неї. Стоять здалека, тремтять і тільки чекають хвили, щоб дати драпака.

Тоді Лис перший заговорив до них ласкаво:

– Любі мої! Не бійтеся мене! Приступіть ближче, я маю вам щось дуже важне сказати.

Але звірі не підходили, і тільки Ведмідь, ледве-не-ледве переводячи дух, запитав:

– А ти ж хто такий?

– Приступіть ближче, я вам усе розповім, – лагідно і солодко говорив Лис. Звірі трохи наблизилися до нього, але зовсім близько не важилися.

– Слухайте, любі мої, – говорив Лис Микита, – і тіштеся! Сьогодні рано святий Миколай улівив мене з небесної глини – придивіться, яка вона блакитна! І, ожививши мене своїм духом, мовив:

– Звіре Остромисле! В звірячім царстві запанував нелад, несправедливий суд і неспокій. Ніхто там не певний свого життя і свого добра. Іди на землю і будь звірячим царем, заводь лад, суди по правді і не допускай нікому кривдити моїх звірів!

Почувши це, звірі аж у долоні сплеснули.

– Ой Господи! Так це ти маєш бути наш добродій, наш цар?

– Так, дітоньки, – поважно мовив Лис Микита.

Нечувана радість запанувала в звірячім царстві. Зараз кинулися робити порядки. Орли та яструби наловили курей, вовки та ведмеді нарізали овець, телят й нанесли цілу купу перед нового царя. Цей узяв часточку собі, а решту по справедливості розділив між усіх голодних. Знов радість, знов оклики зачудування і поядки! От цар! От добродій! От премудрий Соломон! Та за таким царем ми проживемо віки вічності, мов у Бога за дверима!

Пішли дні за днями. Лис Микита був добрим царем, справедливим і м'якосердним, тим більше, що тепер не потребував сам ходити на лови, засідати, мордувати. Все готове, зарізне, навіть обскубане і обпатране, приносили йому служні міністри. Та й справедливість його була така, як звичайно у звірів: хто був дужчий, той ліпший, а хто слабший, той ніколи не виграв справи.

Жили собі звірі під новим царем зовсім так, як і без нього: хто що зловив або знайшов, той їв, а хто не зловив, той був голоден. Кого вбили стрільці, той мусив загинути, а хто втік, той Богу дякував, що жие. А проте всі були дуже раді, що мають такого мудрого, могутнього і ласкавого царя, а надто так неподібного до всіх інших звірів.

І Лис Микита зробившись царем, жив собі як у Бога за дверима. Тільки одного боявся, щоб фарба не зішла з його шерсті, щоби звірі не пізнали, хто він є по правді. Для того він ніколи не виходив у дощ, не йшов у гущавину, не чухався і спав тільки на м'якій перині. І взагалі він пильнував, щоб нічим не зрадити перед своїми міністрами, що він є Лис, а не жаден звір Остромисл.

Так минув рік. Надходили роковини того дня, коли він настав на царство. Звірі надумали святкувати врочисто той день і справити при тій нагоді великий концерт. Зібрався хор з лисів, вовків, ведмедів, уложено чудову кантату, і вечором по великих процесіях, обідах і промовах на честь царя хор виступив і почав співати. Чудо! Ведмеді ревли басом, аж дуби тряслися.

Вовки витягали соло, аж око в'януло. Але як молоді лисички в народних строях задзявкотіли тоненькими тенорами, то цар не міг витримати. Його серце було переповнене, його обережність заснула, і він, піднявши морду, як не задзявкає й собі по-лисячому!

Господи! Що стало? Всі співаки відразу затихли. Всім міністрам і слугам царським відразу мов полуда з очей спала. Та ж це Лис! Простісінький фарбований Лис! Ще й паскудною олійною фаброю фарбований! Тьфу! А ми собі думали, що він не знати хто такий! Ах ти, брехуне! Ах ти, ошуканче!

І, не тямлячи вже ані про його добродійства, ані про його величану мудрість, а люті тільки за те, що так довго давали йому дурити себе, всі кинулися на нещасного Лиса Микиту і розірвали його на шматочки. І від того часу пішла приповідка: коли чоловік повірить фальшивому приятелеві і дасть йому добре одуритися¹; коли який драбуга отуманить нас, обідре, оббреше і ми робимося хоч дрібку мудрішими по шкоді, то говоримо: „Е, я то давно знав! Я на нім пізнався, як на фарбованім Лисі”.

1. Назвіть основні події, про які розповідається в казці.
2. Назвіть дійових осіб казки. Доберіть з тексту прислів'я та приказки, якими можна їх охарактеризувати.
3. Розкажіть про спосіб життя Лиса Микити, визначивши основні риси його вдачі.
4. Розкажіть, який випадок різко змінив життя Лиса.
5. У казці говориться: „Лис Микита був добрим царем, справедливим і м'якосердим”. Яка була його справедливість? Як жилося звірам за Лисового царювання? Відповідаючи, посилайтесь на текст.
6. Як звірі ставилися до Лиса: коли він фарбованим з'явився в лісі; за його царювання; викривши обман? Чому звірі не прогнали Микиту, а розірвали на шматки?
7. Кого автор висміяв у казці „Фарбований Лис”? Доведіть своє твердження.
8. Яка головна думка твору?
9. Випишіть з казки приказки і поясніть усно зміст кожної.

Про тему та ідею твору

Кожний літературний твір написаний на певну тему. У казці І. Франка „Фарбований Лис” темою є життя Лиса, його пригоди.

Тема – це те, про що розповідається у творі. З темою твору тісно пов'язана його ідея. Змальовуючи певні явища життя, письменник дає їм свою оцінку, підводить читача до якихось висновків.

Ідеєю твору (від гр. *idea* – поняття, уявлення) називається основна думка, висновок про зображені в творі життєві явища, події.

Ідею можна правильно визначити тільки тоді, коли глибоко вивчити, осмислити зміст твору.

У казці „Фарбований Лис”, показуючи життя Лиса, автор зображає хитрість, фальшиву дружбу, обман.

¹ Дасть одурітися – дасть себе обдурити.

ЛІТЕРАТУРНІ ТВОРИ

Мені тринадцятий минало...

Мені тринадцятий минало,
Я пас ягнята за селом,
Чи то так сонечко сіяло,
Чи так мені чого було?
Мені так любо, любо стало,
Неначе в Бога...
Уже покликали до паю,
А я собі у бур'яні
Молюся Богу... І не знаю,
Чому маленькому мені
Тоді так приязно молилось,
Чого так весело було?
Господнє небо і село,
Ягня, здається, веселилось!
І сонце гріло, не пекло!
Та недовго сонце гріло,
Недовго милилось...
Запекло, почервоніло
І рай запалило.
Мов прокинувся, дивлюся:
Село почорніло,
Боже небо голубее –
І те помарніло.
Поглянув я на ягнята –
Не мої ягнята!
Овернувся я на хати –
Нема в мене хати!
Не дав мені Бог нічого!..
І хлинули сльози,
Тяжкі сльози!.. А дівчина

Тарас Шевченко
(1814–1841)

При самій дорозі
Недалеко коло мене
Плоскінь вибирала
Та й почула, що я плачу,
Прийшла, привітала,
Утирала мої сльози
І поцілувала...
Неначе сонце засіяло,
Неначе все на світі стало
Моє... Лани, гаї, сади!
І ми, жартуючи, погнали
Чужі ягната до води.

- ?
1. Як у вірші змальовано радісний настрій хлопчика? Прочитайте ці рядки поезії.
 2. Розкажіть, як змінився настрій пастушка. Чому?
 3. Хто розрадив хлопчика, привітав, утер сльози? Підтвердіть відповідь рядками вірша.
 4. Поділіть твір на три частини відповідно до того, як змінюється настрій героя. Доберіть заголовки до кожної частини і запишіть їх у зошит.
 5. Вивчіть вірш напам'ять.

Сон

На панщині пшеницю жала,
втомилася; не спочивать
пішла в снопи; пошкандибала
Івана сина годувать.
Воно сповитає кричало
у холодочку за снопом.
Розповила, нагодувала,
попестила; і ніби сном,
над сином сидя, задрімала.
І сниться їй той син Іван
і уродливий, і багатий,
не одинокий, а жонатий

на вольній, бачиться, бо й сам
уже не панський, а на волі;
та на своїм веселім полі
свою-таки пшеницю жнуть,
а діточки обід несуть.
І усміхнулася небога.
Проснулася – нема нічого...
на сина глянула, взяла
його тихенько сповила
та, щоб дожать до ланового¹,
ще копу дожинать пішла.

- ?
1. Знайдіть рядки, які свідчать про те, що подія, зображена у вірші „Сон”, відбувається за часів кріпацтва.
 2. Як ви розумієте слова „вольний”, „панський”?
 3. Перечитайте вірш мовчки; пригадайте, що ви знаєте про умови праці кріпаків на панському полі (як довго вони працювали, що мусив за цей час зробити кожний кріпак, в тому числі і жінка, які були знаряддя праці тощо). Чому їй приснився такий сон?
 4. Поясніть, чому молода мати мусила нести в поле своє немовля. Чого вона боялася?
 5. Про що мріяла жінка? Чи здійснились її мрії?

¹ Дожать до ланового – виконати денну норму роботи, дану лановим (панським наглядачем).

Грицева шкільна наука

I

Гуси зовсім нічого не знали про це. Ще того самого поранку, коли батько мав гадку відвести Гриця до школи, не знали гуси про цей намір. Тим менше знав про нього сам Гриць. Він, як звичайно, встав рано, поснідав, поплакав трохи, почухався, взяв прут і, підсакаючи, погнав гуси з обори на пасовисько. Старий білий гусак, як звичайно, наставив до нього свою невеличку голову з червоними очима і червоним широким дзьобом, засичав різко, а відтак, таракаючи про щось нецікаве з гусками, пішов перedom. Стара грива гуска, як звичайно, не хотіла йти в ряді, але попленталася поза містком і зайшла в ровок, за що Гриць швякнув її прутom і назвав „луп'ярем”, – так він мав звичай називати все, що не піддалося його високій власті на пасовиську. Очевидна річ зати́м, що ані білий гусак, ані грива гуска, ані взагалі ніхто з цілої череди – як їх було двадцятерo й п'ятерo – так ані одно не знало про близьке перенесення їх володаря та воеводи на інше, далеко не так почесне становище.

Тож коли нагло¹ і несподівано надійшла нова вість, це коли сам батько, йдучи з поля, закликав Гриця додому і там віддав його в руки матері, щоб його вимила, вичесала і вбрала, як Бог приказав, і коли потім батько взяв його з собою і, не кажучи ні слова, попровадив трепечучого вниз вигоном, і коли гуси побачили свого недавнього поводатора зовсім у зміненим виді, у нових чобітках, у новім повстянім капелюшку і червоним ремнем підперезаного, піднявся між ними наглий і дуже голосний окрик зачудування. Білий гусак підбіг близько до Гриця з витягнуною головою, немов хотів йому добре придивитися; грива гуска також простягнула голову й довгий час не могла й слова вимовити з наглого зворушення, аж вкінці швидко вицокотіла:

– Д-де-де-де?

– Ду́лна гуска! – відмовив гордо Гриць і відвернувся, немов хотів сказати: „Еге, чекай лише, не в такі я тепер пани вскочив, щоб іще став відповідати тобі на твоє гусяче питання”. А втім, може, й того не відповів, що сам не знав.

Пішли горі селом. Батько нічого, і Гриць нічого. Аж прийшли перед просторий старий будинок під соломою, з комином наверху. До того будинку йшло багато хлопців, як Гриць, або й більших. Поза будинком по городі ходив пан у камізельці².

Іван Франко
(1856–1916)

¹ Нагло – раптом, зненацька.

² Камізелька – жилет, безрукавка.

– Грицю! – сказав батько.
– Га? – сказав Гриць.
– Видиш оту хату?
– Видзу.
– Пам’ятай собі, це школа.
– Ба, – сказав Гриць.
– Сюди будеш ходити вчитися.
– Ба, – сказав Гриць.
– Справуйся добре, не пустуй, пана професора¹ слухай. Я йду, аби тебе записав.
– Ба, – сказав Гриць, майже нічого не темлячи, що говорив батько.
– А ти йди з оцими хлопчиками. Візьміть його, хлопчики, з собою!
– Ходи! – сказали хлопчики і взяли Гриця з собою, а тим часом батько пішов у огорód поговорити з професором.

II

Увійшли до сіней, у яких було зовсім темно і страшно воняло торішньою гнилою капустою.

– Видиш там? – сказав до Гриця один хлопчик, показуючи в темний кут.
– Видзу, – сказав тремтячи Гриць, хоч зовсім не видів.
– Там яма, – сказав злопчик.
– Яма! – повторив Гриць.
– Як будеш зле справуватися, то професор всадить тебе в оту яму і будеш мусити сидіти цілу ніч.
– Я не хочу! – скрикнув Гриць.

Тим часом другий хлопчик шепнув щось до першого хлопчика, оба засміялися, а потім перший, налупавши шкільні двері, сказав до Гриця:

– Застукай до дверей! Борзо²!
– Насцо? – спитав Гриць.
– Треба. Тут так годиться, як хто перший раз приходить.

У школі був гомін, мов в улію, але коли Гриць застукав кулаками до дверей, зробилося тихо. Хлопчики звільна отворили двері і втрутили Гриця до середини. В тій хвилі залупкали добрі березові різки по його плечах. Гриць дуже перепудився і заверещав.

– Цить, дурню! – кричали на нього сміхованці-хлопці, що, почувши стук, засіли були за дверима і зробили Грицеві таку несподіванку.

– Ой-ой-ой-ой! – верещав Гриць. Хлопці злякалися, щоб не почув професор, і почали Гриця зацитькувати.

– Цить, дурню, то так годиться! Хто до дверей стука, того треба по плечах постукаати. Ти того не знав?

– Не-е-е-е зна-а-ав! – відхлипнув Гриць.

¹ Професор – тут: учитель.

² Борзо – швидко.

– Чому не знав?
– Бо я-а пе-е-лсий ла-а-з у школі.
– Перший раз! а! – скрикнули хлопці, мов здивовані тим, як можна перший раз бути в школі.

– О, то треба тебе погостити! – сказав один, поскочив до таблиці, взяв зі скриньочки добрий кусник крейди і подав Грицеві.

– На, дурню, їж, а борзо!

Всі мовчали і в очікуванні гляділи на Гриця, що обертав у руках крейду, а далі поволеньки вложив її в рот.

– Їж, дурний, а борзо! – наминали хлопці, а самі душились зо сміху.

Гриць почав хрупати і насили з'їв крейду. Регіт у школі розлягся такий, аж вікна задзвеніли.

– Цого смієтеся? – спитав здивований Гриць.

– Нічого, нічого. Може, хочеш ще?

– Ні, не хоцу. А сцо то таке?

– То ти того не знаєш? Ото дурний! Та то єрусалим такий, то дуже добре.

– Ой, не дуже добре, – сказав Гриць.

– Бо ти ще не засмакував. То годиться кожному їсти, хто перший раз приходить до школи.

В тій хвили увійшов професор. Усі хлопці, як сполошені горобці, попір-скали до лавок, тільки Гриць остався зі сльозами в очах і з губами, забіленими крейдою.

Професор грізно зблизився до нього.

– Як ти називаєшся? – скрикнув.

– Глиць.

– Що за Гриць? Ага, ти новий. Чому в лавці не сидиш? Чого плачеш? Чим забілівся? Га?

– Та я їв єрусалим.

– Що? Який єрусалим? – допитався професор. Хлопці знов аж душилися зо сміху.

– Та давали хлопці.

– Котрі хлопці?

Гриць озирнувся по хаті, але не міг нікотрого пізнати.

– Ну, ну! Йди сідай і вчися добре, а єрусалима більше не їж, бо будеш битий!

III

Почалася наука. Професор говорив щось, показував якісь дощечки, що на них були намальовані якісь гачки та стовпки; хлопці час від часу кричали щось, як професор показав яку нову дощечку, а Гриць нічого того не розумів. Він навіть не зважав на професора, а дуже смішними видались йому хлопці, що сиділи довкола нього. Один довбав пальцем в носі, другий іззаду раз у раз старався уткнути невеличке стебельце Грицеві у вухо, третій працював довгий час дуже пильно, микаючи зі свого старого кафтана латки, нитки та остроки; вже їх перед ним на спідній дошці лавки лежала ціла купа, а він усе ще микав і скуб зо всієї сили.

– Насцо ти микаєс? – спитав Гриць.

– Буду дома з бовщем їсти, – відповів шепеляво хлопець, і Гриць довгий час думав над тим, чи, буває, не здурив його сей хлопець.

– Але-бо ти, Грицю-небоже, нічого не вважаєш, – крикнув на нього професор і покрутив його за вухо, так що Грицеві мимовилі аж сльози стали в очах, і він так перепудився, що довгий час не тільки не міг уважати, але й зовсім ó-світі не тямив. Коли, нарешті, отямився, хлопці вже починали читати склади на подвижних табличках, які розкладав і складав професор. Вони невтомимо по сто разів співучими голосами повторяли: „а-ба-ба-га-ла-ма-га”. Грицеві, не знати чому, дуже це сподобалося, і він почав своїм пи-скливим голосом наввипередки кричати: „а баба галамага”. Професор уже готов був узнати його дуже пильним і здібним здопаком і, хочучи ще ліпше переконатися про це, переставив букви. Несподіваним способом він виставив перед учениками букви „баба”, але Гриць, не дивлячися на них, а тільки на професора, тонким сповучим голосом крикнув: „галамага”. Всі зарего-талися, не виключаючи самого професора, тільки Гриць, здивований, огля-нувся і знов вголос сказав до свого сусіда:

– Цому не клицис галамага?

Аж тоді бідолаха стямився, коли професор потягнув його за понятливість різкою по плечах.

– Ну, а чого тебе там у школі навчили? – спитав батько, коли Гриць уполу-дне вернув додому.

– Вцились-мося „а баба галамага”, – відповів Гриць.

– А ти вмів? – запитав отець, не входячи в те, що це за така дивовижна наука.

– Таже вмів, – відповів Гриць.

– Ну, так мені справуйся! – заохотив отець. – Як тут у селі вивчишся, то підеш до міста до більшої школи, а відтак вийдеш на попа. Жінко, дай-но йому що їсти.

– Ба, – відповів Гриць.

IV

Минув якраз рік після того важкого дня. Блискучі надії батька на Грицеву будущину давно розвіялись. Професор просто сказав йому, що Гриць „Туман вісімнадцятий”, що ліпше зробить, коли відбере його додому і назад заставить гуси пасти. І справді, по році шкільної науки Гриць вертав додому якраз такий мудрий, який був перед роком. Вправді, „а баба галамага” він вивчив докладно напам’ять, і не раз навіть у сні з уст його вилітало це дивовижне слово, що становило немов перший поріг усякої мудрості, якого йому не судилося переступити. Але далі поза те слово Гриць в науці не поступив¹. Букви якось мішалися перед його очима, і він ніколи не міг спізнати їх з лиця, котре *ш*, а котре *т*, котре „люде”, а котре „мисліте”². Про читання вже ніщо й говорити. Чи причина тому була в його непонятливості, чи в кепськім навчанню професора, цього не знати; те тільки певно, що, крім Гриця, таких „туманів вісімнадцятих” між тогорічними школярами було 18 на 30, і всі вони під час того шкільного року заєдно робили собі блискучі надії, як-то буде гарно, як вони увільняться від щоденних різок, позаушників, штурканців, „пац” та „попі-дволосників” і як покажуться знов у повнім блиску своєї поваги на пасовищі.

А вже хто як хто, а Гриць запевно найбільше і найчастіше думав про це. Проклятий буквар, що його він за час цілорічної натуги над науковими питаннями пошарпав і пофалатав³ трохи не на січку, прокляте „а баба галамага” і прокляті професорські причинки та заохоти до науки так надіили йому, що він аж вихуд та поблід і ходив увесь час, мов сновида. Накінець змилювався Бог і послав місяць липень, і змилювався батько та сказав одного ранку:

– Грицю!

– Га? – сказав Гриць.

– Віднині вже не підеш до школи.

– Ба, – сказав Гриць.

– Здійми чоботи, капелюх і ремінь, треба сховати про неділю, а ти заперезися личком, візьми лупку⁴ на голову та жени гусей пасти.

– Ба, – сказав Гриць.

¹ Поступати – тут: рухатися вперед.

² Так раніше називалися букви «л» та «м».

³ Фалатати – шматувати, дерти на клапті.

⁴ Лупка – облуплена або поїдена міллю бараняча шапка.

V

Гуси, звичайно, – дурні гуси, і цим разом не знали про радісну зміну, яка їх чекала. Через цілий рік Грицевої шкільної науки їх пас малий сусідський хлопчик Лучка, що звичайно тільки й робив на пасовиську, що копав ямки, ліпив паски з болота та пересипався порошком. Про гусей він не дбав зовсім, і вони ходили самопас. Не раз їм лучилося зайти в царину, і тоді від пошкодованого приходилось їм витерпіти багато проклять, а навіть побоїв. А крім того, нещастя кілька разів того року зловіщим крилом перелетіло понад чередою. П'ять молодих гусаків і десять гусок господиня попродала в місті; важко прийшлося іншим розлучатися з ними. Стару попелясту гуску забив хворостою в шкоді сусід і у варварській безсердечності прип'яв бездушного труп за лапу до тої ж хворостини, волік його так через ціле пасовисько, а відтак кинув господареві на обору. А одного молодого гусака, красу і надію череди, забив ястріб, коли раз відблукався від своєї рідні. Але попри всі ті тяжкі та невіджалувані страти череда цього року була більша, ніж торік. Дякувати білому гусакові і гривій гусці, та й ще двом чи трьом молодим її донькам, череда цього року виносила¹ звиш 40 штук.

Коли Гриць появився між ними з прутом, знаком своєї намісницької власності, зразу всі очі звернулися на нього, і тільки один німіючий сик здивовання дався чути. Але ані білий гусак, ані грива гуска не забули це свого колишнього доброго пастиря і швидко пригадали собі його. З голосними викриками радості і тріпотінням крил вони кинулися до нього.

– Де-де-де-де? – цокотіла грива гуска.

– Адже в школі був, – відповів гордо Гриць.

– Ов! ов! ов! – дивувався білий гусак.

– Не віриш, дурню? – крикнув на нього Гриць і швякнув його прутом.

– А сьо-сьо-сьо? А сьо-сьо-сьо? – дзьоботіли, громадячись коло нього, інші гуси.

– То ніби, що я навчився? – формулював їх питання Гриць.

– Сьо-сьо-сьо? – дзьоботіли гуси.

– А баба галамага? – відповів Гриць.

Знову сик зачудування, немов ані одна з тих 40 гусячих голів не змогла зрозуміти такої глибокої мудрості. Гриць стояв гордий, недосяжний. Аж нарешті білий гусак здобувся на слово. – А баба галамага! А баба галамага! – скрикнув він своїм дзвінким металічним голосом, випростувавшись, піднісши високо голову і тріпочучи крилами. А відтак, обертаючись до Гриця, додав, немов аби його ще більше пристидати.

– А кши, а кши!

Гриць був зламаний, засоромлений. Гусак об одній хвилі перейняв і повторив ту мудрість, що коштувала його рік науки!

„Чому вони його до школи не давали?“ – подумав собі Гриць і погнав гуси на толоку.

¹ Виносити – тут: дорівнювати, становити.

1. Які роздуми й почуття викликало у вас це оповідання?
2. Коли вставав Гриць і що він робив кожен день? Як ставився він до своїх гусей?
3. Розкажіть про перший день Гриця у школі. Пригадайте, як ви провели свій перший день у школі.
4. Прочитайте опис школи в оповіданні і порівняйте його зі своєю школою.
5. Як пояснював учитель новий матеріал? Чим займалися учні на уроці? Що робив у цей час Гриць?
6. Як покарав учитель Гриця за неухважність? Розкажіть про свого першого вчителя.
7. Які надії покладав батько на сина? Чи здійснилася батькова мрія?
8. Чому Гриць залишив школу і продовжував, як і раніше, пасти гуси?
9. За допомогою яких слів письменник насміхається, глузує із знань, які дала Грицеві австрійська школа?
10. Складіть план оповідання.
11. Які почуття викликає у вас селянський хлопчик? Як автор ставиться до свого героя?
12. Доберіть з наведених прислів'їв та приказок заголовки до кожного розділу оповідання. Яким з них можна виразити головну думку твору?
Така наука, що збагне й курка. Стріли – як мокрим рядном накрили. Хто в горох, хто в чечевіцю. Сам собі пан. Не наука, а мука.
13. Розповідаючи про життя хлопчика, І. Франко вживає місцеві слова й вислови. Знайдіть їх в другому розділі оповідання і замініть однозначними словами й висловами сучасної літературної мови. Зразок: **видиш – ба-чиш; зле справуватися – погано робити.**

Ранок у лісі

(Уривок з казки „Хо”)

Михайло Коцюбинський
(1864–1913)

Ліс ще дрімає в передранішній тиші. Непорушно стоять дерева, загорнені в сутінь, рясно вкриті краплистою росю. Тихо навкруги, мертво... Лиш де-не-де прокинеться пташка, непевним голосом обізветься зі свого затишку. Ліс ще дрімає..., а з синім небом вже щось діється: воно то зблідне, наче від жаху, то спашне саявом, немов від радощів. Небо міниться, небо грає усякими барвами, блідим саявом торкає вершечки чорного лісу... Стрепенувся врешті ліс і собі загравав... Зашепотіли збуджені листочки, оповідаючи сни свої, заметушилась у травиці комахня, розітнулося в гущині голосне щebetання й полинуло високо – туди, де небо міниться, де небо грає всякими барвами.

На галявину вискакує з гущини сарна і, зачарована чудовим концертом, зупиняється, витяга цікаву мордочку до кривавої смуги обрію, що червоніє на узліссі поміж деревами, і слуха.

Полохливий заєць, причаївшись під кущем, пригина вуха, витріща очі і немов порина ввесь у море лісових згуків...

Аж ось ринуло від сходу ясне проміння, мов руна, простяглося до лісу, обняло його, засипало самоцвітами, золотими смугами впало на синю від роси траву на галявині, де гостро на тлі золотого світла випинається струнка по-стать сарни.

1. Яка пора року описана в тексті? Доведіть своє твердження посиланням на текст.
2. Прочитайте перший абзац до слів „**Стрепенувся врешті ліс...**“. Які звуки ви почули, які кольори „побачили“? Усно намалюйте картину, яка постала у вашій уяві під час читання уривка.
3. Доберіть речення з тексту, в яких описана сарна. Знайдіть епітети і поясніть, які деталі в образі цієї лісової красуні вони допомагають виділити, зобразити виразно.
4. Поділіть текст на частини так, щоб кожна з них відтворювала певний етап наставання ранку.
5. Ви вже вмієте складати плани у формі питальних і розповідних речень. Є ще цитатний план. Пункти його даються у формі цитат, взятих з художнього тексту. Ці цитати повинні бути короткими, влучними і передавати зміст відповідної частини твору. Наприклад: 1. „**Ліс ще дрімає...**“, 2. „**З синім небом щось діється...**“ і т.д.

Про літературний пейзаж

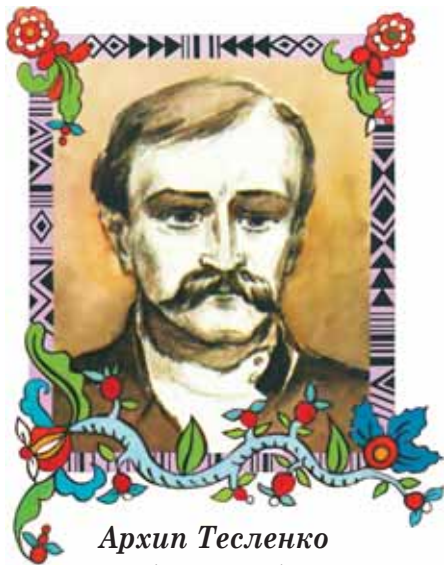
В образотворчому мистецтві *пейзаж* – це зображення картин природи, різних природних явищ, краєвидів. В уривку „Ранок у лісі” М. Коцюбинський зображує природу. Це також пейзаж, але літературний. Він створюється за допомогою слів, різних художніх засобів – епітетів, порівнянь. *Літературний пейзаж* відтворює не лише зовнішній вигляд предметів і явищ природи, а й рух, звуки, запахи її. Живописний пейзаж ми бачимо, а літературний уявляємо.

Літературні пейзажі надають творам більшої художньої виразності, захоплюють читача своєю красою і величчю, допомагають конкретніше уявити, де й коли відбуваються події, зображені письменником.

1. Який опис називається пейзажем? Наведіть приклади.
2. З якою метою зображується пейзаж у літературному творі?
3. Які різновиди описів ви знаєте? Наведіть приклади.
4. Напишіть художній опис-пейзаж на основі власних спостережень над природою.
5. Запам'ятайте народні прикмети погоди і наведіть свої приклади:
Ввечері випала роса – чекайте сонячної погоди. Квіточки фіалки розкриті – буде довготривала сонячна погода.

Школяр

*Архип Тесленко
(1882–1911)*

Миколка, Прокопів хлопчик, такий школярик гарнесенький був: сумирненький, соромливенький, млявенький, як дівчинка. Та ще ж такий чорнобривенький, білолиценький, носок невеличкий, щічки круглесенькі, ще й чубок кучерями. Воно й училось, нівроку йому. Страх яке до книжки було: чита, одно чита, а особливо як на урок загадають щось таке, – чи про луку, чи про ліс... Ну й любило це!

Раз гулять повели їх у ліс. Воно вбігло у гущавину та:

– А як ось тут гарно!... гіллячко... сонечко в дірочки... мережечки... ну й гарно!

Далі вхопило квіточку, осміхнулось, притулило до щічки, погладило...

А там що раде знать було все!.. Усе, було, розпитує вчителя, усе розпитує і про

се, і про те, як і дощ, як і сніг. Вчитель, було, не навітшається ним, усе, було, по щічках його, по щічках, а воно вже таке раде ото, так осміхається та ту голівку так простягає до нього... Таке. А то раз учитель підійшов і питає:

– А що, Миколко, вивчив урок?

Воно стало, осміхається... тут осміхається, а там сльози.

– Плавав, чи що? – питає вчитель.

Воно так болісно:

– Ні. – Далі руку до очей та й скривилось.

– Чого, що таке? – вчитель йому.

– Б... били.

– Хто?

– Батько.

– За віщо?

– За... за... – та й не доказало за плачем.

Діло ж ось як було. Встав Миколка вранці, почитав трохи, – снідати пора, він і каже:

– Мамо, що їсти?

– Що ж? – мати йому. – Он хліб, ось борщ...

Насипала йому борщу. Взяв ложку Миколка, сів до борщу до того... А борщ же той... аж вона, аж нудить кислятинням: ні олійки, ні квасольки в ньому, та ще й учорашній, холодний та перебовтаний. Сидів, сидів Миколка над ним – не пожене ніяк. Устав та з тим й вдягаться давай. Удягся, дійшов до дверей – за печінки тягне.

Він знов:

– Ну що їсти, мамо?

– Та я ж не знаю, – мати йому.

Миколка по горшках: і в той заглянув, і в цей... Увіходить батько знадвору, такий сумний.

– От лихо, – каже, – хліба на денці тільки.

Миколка своє:

– Та, мамо, що їсти?

– Батька питай.

Миколка:

– Он у людей і риба, і олія.

Батько так блимнув на нього. Він байдуже.

– І оладки, – каже, – і в школу беруть.

Батько:

– Що?! – Та як ухопить деркач. – Так тобі ще, – каже, – риби, олії! Шкури з мене, шкури! – та деркачем його, деркачем. Меншенькі четверо, що теж їсти дивились, на піч усі, як горобчики.

– А сякі-такі, – кричить батько, – їсти!

А то ще зодів...¹ Раз увечері роззувся Миколка та й моня² чоботи, й моня в руках, а далі так боязко:

– Ну й чоботи... чисто потрухли... ноги так мерзнуть.

– Що? – батько.

– Мм... дірки скрізь.

Батько з рук у нього, подививсь та по пиці його, по пиці халявами:

– Гляди, – каже, – гляди!

¹ Зодів – одяг, взуття.

² Моняти – тут: м'яти, оглядати.

Позатягав, як умів, де більші дірки, й нічого. Ось другого чи там третього дня приходить Миколка сумний-сумний і їсти не питає. Сів на лаві, кліпа очима. Батька в хаті не було. Мати пряла на полу. Сидів, сидів, далі встає і, як неживий, дига-дига до полу¹... став і стоїть, похнюпивсь.

– Чого ти? – мати йому.

– Та... та..., – губи задрижали, лице скривилось, і він засичав тільки.

– Отакої! Чого ти?

Помовчав, далі так тихенько:

– Мамо!

– Ну?

– У... у мене...

– Що у тебе?

– У мене, – повернув п'яту, показує... Глянула мати – підбора нема.

Зітхнула й нічого.

– Що ж... оце... як... як батько побачить? – плаче, так плаче Миколка.

Увійшов Прокіп. Миколка й дух притаїв. Сів і то побіліє, то почервоніє; дивиться в землю та чобіт той одно хова за другий, та ввесь так і тремтить. Прокіп байдуже до нього, поліз під лаву собі.

– Де воно, – каже, – в чортового батька коноплі ті? Холод такий, а тут підперезаться нічим, хоч би мотузок або що виплести.

– Хм... там десь... – жінка йому. – Та ... те й упусти б, а тут... он... – та очима на Миколку й показує.

– Н... не кажіть, – сичить Миколка, – не кажіть.

– Як же ж, – мати йому, – в школу в чім підеш?

– Що таке? – батько до них.

– Підбор у Миколки одпав.

– Що? – крикнув.

Тут Миколка, як печений, як схопиться та під піл, та аж за стовпцем опинивсь. Подививсь-подививсь Прокіп, засіп...

– Ну, нічого, – каже, – хай, – знайшов конопельок, плете, нічого нікому. Жінка дивилась, дивилась та:

– Так, Прокопе, що з чобітьми?

Мовчить Прокіп.

– Пора б... уже ж, – ті й на латки не годяться...

Мовчить.

– Чи ти не чуєш? Треба ж робить щось.

Прокіп так бликнув на неї:

– Хай його, – каже, – калікою зробить!..

– Отаке! Божевільний!...

Миколка з-під полу:

– Мамо, – сичить, – цитьте!.. мамо, цитьте!.. Цитьте ж!

Мати йому:

– А в школу як?

¹ Піл – дерев'яний поміст для сну.

Прокіп так хижо:

– А, в школу... грамоти тобі!.. в пани сина!

– А хоч би й у пани?

– Щоб і нога в школі!... щоб і нога не була! – кричить.

Миколка:

– Як же... я ж не... ненарошне.

– Старцюго, – батько йому, – панувать!... Ось прийде, за стіл залізе... книжки розкладе, перо... старцюго, щоб і нога не була!

Аж перекидається та плаче Миколка:

– Он... он, – каже, – усі учаться – і Василь, а Павло... гарно як...

– Іч, старцюга, рівняється до яких...

– А хіба... хіба душа в мене... хужа?

– Сміттюго, у їх плуги свої. В найми з душею своєю!

– Божевільний, – жінка йому, – нащо ти був сразу в школу оддавав його, нащо ти?

– А, ти розумна!

– Ти ж сам одвів його, ти ж сам записав, а тепер... Як тобі не соромно, як тобі не гріх потріпувать дитину отак?

Прокіп, ніби засоромившись:

– Та ти, ти, – каже, – домелешся!

– Що домелешся?... Убивать будеш? Убивай, домучуй уже, дорізуй нас! – Хусточку до очей та й сама в плач.

– От, Боже мій, – каже, – і де та смерть, що вона і не забере нас од тебе. Поки вже ми отак і труситься будемо тебе? – Хлипають обоє. Прокіп нічого вже. Плете – сидить. Згодом трохи встає і якось досадно, досадно:

– Школа... школа – здирство, школа – грабіж... – кинув мотузку, надів шапку. – Школа останню сорочку стягне з тебе, – в груди себе... Та мов аж з плачем: – Оста-а-нню сороч-ку!

Грюкнув дверима, пішов, голову похнюпивши. А Микола:

– Як... як гарно... вчитися, а вони... в найми... – Та з-під полу до дверей.

– Куди ти? – мати до нього.

– У школу... хай... як знають...

– Обідать же... чоботи ж...

– Хай!

Надійшов вечір. Засвітили. Біжить Миколка. Батько за столом саме сидів, засмучений такий; мати щось моняла на полу. З очей у неї капали сльози.

Миколка:

– Ось, ось, – показує чоботи.

– Де то ти? – здивувалася мати.

– Хе-хе... учитель дали.

– Як учитель?

– Хи-хи... сиджу, а вони: “Чого ти сумний такий?” – “Чоботи порвались”, – плачу. “Цить, – кажуть, – у мені зайві є”. Виносять. “На”, – кажуть.

Мати взяла, так обдивляється.

– Спасибі, – каже, – дай Бог здоров'я йому.

Миколка:

– Хе... а покажіть і батькові!

– А дивись іди, Прокопе, – каже мати.

Прокіп байдуже, давай осміхаться сам собі.

– Дивись іди, глушмане¹!

Прокіп наче й не знає нічого:

– Що там таке?

– Сюди йди!

– Чого? – почухавсь, підійшов. – Ану, що тут? – Узяв. – Та це вчитель? – питає.

– Глуха тетеря... не чув мов.

– Хе-хе... живем, значить.

– Ні, – жінка йому, – мерщій наймати побіг...

– Балакай, – Прокіп до неї, – наймати! Мені, думаєш, і не жаль ото? Я побіг позичить на чоботи йому, а воно...

– Що таке? – питає Миколка.

– Що... бігав-бігав – не позичає ніхто, а тут ще й мішок під плечем, щоб і хліба де... Мені й кажуть: “Їсти нічого, а він ще позичає на сина.. Треба ще в школу у злиднях таких!” А Петро Чхурик: “До волів його, мені до волів треба”. Думав, я думав... “Що ж, – думаю, – буду бігати отак, та усяке буде цупать² отак мені... Дай, – думаю...” та бух тебе до Чхурика за 15 карбованців на рік.

А Миколка:

– Хе-хе... а я :“Чоботи порвались”, – а вони: “На тобі!.

– Отож... А я: “Петре, позич, будь ласка”, – а він: “Найми”, – каже.

– Боже мій, – мати до Миколки, – отакий хлопець та в найми... нізащо, нізащо!.. – Узяла та до себе його так пригортає: – Мій синочок! – каже, – гляди ж тепер слухай учителя, бач він який!... учись ото!

Прокіп:

– А вчись... звісно, вчись!.. Ану сюди книги!... багато вивчив уже?

– Оцю вивчив і цю, а цю... ось поки, – показує пальцем йому Миколка.

– Ото по бублик по той? Ач бублик який... Що воно за бублик такий?

– Хм-хм... то “О”.

– “О”, ач яке!... А то далі? Що то за кочерга така?

– То “Г”.

– Ач яке!... А картинки тут є?

– А є... ось, – знайшов йому.

– Ач як!... А то що ж копиці такі?

– То хмара. А знаєте, тату, хмара з чого?

– Бо’йо’зна... як можна сили Божі знати?

– А я знаю!... З води... парою йде вгору.

– Ач який... хм-хм... і он про що зна!

¹ Глушман – глуха людина.

² Цупати – докоряти, ганити.

– Я ще й про блискаву, й про грім знаю. Це люстричество... з землі набирається в спеку та й креше там і грюка.

Прокіп так дивиться на нього. А мати:

– Який! А ще ж це тільки другу зиму в школі він.

Прокіп:

– Миколко, Миколко!.. Що який-то ти... що я б тебе... не знаю... я б тебе паном зробив!... я б тебе... в семінарію в саму! я б тебе... Ех! – Помовчав. – Ну хоч би до маленького до чого довести тебе... хоч би ти не страждав, як я оце... Хоч би хоч... у хторокласну тебе.

А Миколка:

– Так... тату... у хторокласну, у хторокласну!

– Боже мій, хіба ж я ворог дитині своїй!... спроможусь, Боже мій!

Миколка загорнув книжку, знов розгорнув, устав, постояв, пройшов до столу, до порога...

– Тату... я до вчителя піду.

– Чого?

– Хи-хи... хочеться.

Надів подаровані чоботи, за шапку й гайда.

Увійшов у прихожу в школу, кашлянув раз, удруге. Виходить учитель:

– А що, Миколко?

Миколка:

– Хе-хе!

– Що таке?

– Батько... в школу... у хторокласну... мене.

– Гаразд. Іди ж сюди! – За руку його, до себе в світлицю.

Увійшов Миколка і дивиться, так дивиться скрізь.

– А що ти? – вчитель до нього.

– Ну й... ну й гарно у вас!

В учителя й справді гарно було. Стіл застелений був скатертиною цяцькованою. На столі лампа горіла в голубій будці; блищав самовар. По долу стежечки рябіли. Червоніло ліжко під стіною. На вікнах квітки... на стінах картини.

– Ну й живете ви в гарному в якому! – дивується Миколка.

– В гарному! – осміхається вчитель. – Ото вчись, то й ти будеш у такому...

– І я... А як же... як воно, як жить у такому?

– Учись – побачиш... Сідай лиш, чаю вип'єш.

Учитель налив йому, сахару вкинув дві грудочки.

– Сідай!

Миколка сів скраєчку на стільчику, дивиться на стакан та так осміхається.

– Хм-хм... так це... це мені пить?

– Тобі ж, тобі... бери ложечку, мішай!

– Хм-хм... як же воно?

– Бери он і булку.

Бере, осміхається, присьорбує...

Учитель тим часом узяв скрипку, грати давай, і як загра-загра...

Миколка:

– Ну й, ну й... – та й устав.

– Що? – учитель до нього.

– Не... не знаю... гарно... Я б день і ніч грав...

– Учись, – гратимеш.

– Гратиму!... і я гратиму? Ну й... – глянув навкруги, – ну й життя гарне!...

* * *

На другу осінь учитель перейшов в друге село. Одного дня, розпустивши школярів, він вернувся у свою хату, сів одпочити. Наступав холодний та сумний осінній вечір. Надворі негода, дощ, а в хаті в учителя тепло й привітно. Книжки рядками стоять на полицках, на столі ясно горить лампа. Стомлений вчитель довго ходив по хаті, часами зупинявся коло вінка, прислухався, як гуде й завиває вітер, як дощ порозитить по вікнах; далі сів за книжку, чита. Трохи згодом чує – щось грюкнуло у прихожій, забалакало. Одхиляє двері, аж коло порога старець сивий стоїть, руку простягає. Коло грубки хлопчик-поводир треться, теплого місця шукає, обірваний таїть таїть так. Придивляється вчитель до хлопчика... По знаку щось: чубок кучерями, щічки кругленькі...

– Миколко, це ти?

– Я... – та скривився, скривився.

– Як це ти, що це?

– Та... та... їсти нічого, топить нічим, удягтися...

– Бідненький!...

А батько... простудилися: це розтавало, а в їх чоботи драні... ноги крутить...

– Так ти це...

– Були до хазяїна... найняли... так я... не здужаю... аж захворів був... Так мене в поводиторі це...

Двері в світлицю одхилені були. Стіл видно було, розгорнуту книжку, скрипку, картини... Глянув Миколка... заплакав.

1. Які часи зображені в оповіданні?

2. Назвіть головного героя оповідання. Як автор описує його зовнішність? Виберіть пестливі слова. З якою метою вони використані?

3. Як вчився Миколка? Чому автор, розповідаючи про відношення героя до навчання, вживає форми середнього роду замість форми чоловічого? Простежте, чи використовує А. Тесленко цей художній засіб в тих епізодах, де говориться про злигодні Миколки. Чим це можна пояснити?

4. За що батько побив Миколку? Перекажіть цей епізод, замінюючи пряму мову непрямою.

5. Розкажіть про історію з чобітьми. Чи можна назвати Прокопа лихою людиною? Що було причиною його постійного незадоволення?

- ?
6. Яким було найпалкіше бажання Миколки? Чи здійснилося воно? Хто винен в цьому? Як могло скластися життя Миколки в майбутньому?
 7. Що можна сказати про вчителя (його ставлення до школярів, чим він захоплюється). Порівняйте його з учителем з оповідання "Грицева шкільна наука". Доведіть свою думку посиланням на текст.
 8. Прочитайте останній епізод оповідання. Про що ви дізналися з мови автора, про що – з мови дійових осіб?
 9. Перечитайте оповідання, поділіть його на епізоди. До кожного епізоду доберіть як заголовок те прислів'я, яке, на вашу думку, краще виражає його зміст. Складіть з цих прислів'їв план.
"Знання робить життя красним". "Гарно того вчити, хто хоче все знати".
"Лиха тому зима, в кого свитки нема". "У лиху годину пізнаєш вірну людину".
"Хто живе в добрі, той не йде в поводири". "Злидні родять незгоди".

Про літературний портрет

Читаючи художні твори, ви, мабуть, звернули увагу на те, що в них майже завжди описується зовнішність персонажів. Наприклад, оповідання А. Тесленка „Школяр” починається з опису: „Миколка, Прокопів хлопчик, такий школярик гарнесенький був: сумирненький, соромливенький, млявенький, як дівчинка. Та ще ж такий чорнобривенький, білолиценький, носок невеличкий, щічки круглесенькі, ще й чубок кучерями.”

Ми ще нічого не знаємо про Миколку, але вже з самого опису можемо уявити, що це був гарненький, милий хлопчик. Крім того, розуміємо, що автор ставиться до цього героя з великою симпатією.

В оповіданні відтворено ще й інші деталі зовнішнього вигляду цього персонажа: *драни чоботи, рваний одяг*. Ці деталі, що свідчать про бідність селянського хлопчика, викликають у нас глибоке співчуття до нього.

Опис зовнішності дійової особи в літературному творі називається **портретом**.

Портрет допомагає читачам не лише уявити зовнішній вигляд персонажа, а й зрозуміти, хто він є, як до нього ставиться автор. Крім того, опис зовнішності може давати деяке уявлення про характер дійової особи. Наприклад, в творі О. Іваненко „Тарасові шляхи” про Оксану читаємо: „Дивились ніяково і ніжно великі карі очі, а навколо рожевого личка, ніби сяйво сонячне, світлі кучері з коси вибились”. І у читача складається думка, що Тарасова приятелька була привітною, лагідною, ласкавою дівчинкою.

Живописний і графічний портрети створюються нанесенням ліній, штрихів, крапок, плям на полотно чи папір фарбами, олівцем, вуглем. Літературний портрет створюється за допомогою слів, мови. Є два види описів: **портрет** і **пейзаж**.

- ?
1. Який опис називається портретом? Наведіть приклади.
 2. Про що ми довідуємося з портрета?
 3. Портрет якого героя з прочитаних творів найбільше запам'ятався і чому? Складіть портрет знайомих вам людей.

Федько-халамидник¹

Це був чистий розбишака-халамидник.

Не було того дня, щоб хто-небудь не жалівся на Федька: там шибку з рогатки вибив; там синяка підбив своєму «закадишному» другові; там перекинув діжку з дощовою водою, яку збирали з таким клопотом.

Наче біс який сидів у хлопцеві! Усі діти як діти – граються, бавляться тихо, лагідно. Федькові ж неодмінно, щоб битися, щоб що-небудь перевернути догори ногами. Спокій був його ворогом, з яким він боровся на кожному місці.

Наприклад таке. Ліплять хатки з піску. Перед будинком, де жив Федько, була незабрукована вулиця, і там завжди грузли в піску коні. Після дощу цей пісок ставав липким і вогким – для будування хаток нема краще. Поставиш ногу, обкладеш її піском – і виймай потихеньку. От й хатка. Хто хоче, може навіть димаря приробити. Коло хати можна тин виліпити, а за тином натикати сінинок – і сад є.

А між хатками іде вулиця. Можна в гості ходити одне до одного.

Федько теж ліпить. Але раптом встане, подивиться-подивиться і візьме та й повалить усе чисто – і своє, і чуже. Ще й регочеться.

А як хто розсердиться або заплаче, так і штовхана дасть. Битися з ним і не пробуй – перший по силі на всю вулицю. Враз тобі дасть підніжку, зімне, насяде і пита:

– Ну? Наживсь на світі? Говори!

Як той каже, що наживсь, то помилує; а як пручається – іще б'є.

Або пускають хлопці змія.

Плац великий – ні будинків, ні магазинів, розбігтись є де. І вітер раз у раз найкращий. От заносять змія.

Федько сидить у себе на воротах, як Соловей-Розбійник на дереві, і дивиться. Він усе любить або по кришах лазити, або на воротах сидіти. Ворота високі, і там ніби скринька така зроблена. У тій скриньці й засіда Федько.

– Пускай! – кричить той, що держить...

Змій плавно й легко здіймається вгору. Приємно держати його! Вітер чудесний, тільки розсотуй нитки та дивись, щоб на вузликах добре зв'язані були...

Але тут усі разом чують крик і переводять очі з змія на землю. Іде Федько. Іде і кричить. Він міг би підійти тихенько, так що й не почув би ніхто, але Федько того не любив. Він ще здалеку кричить:

Володимир Винниченко
(1880–1957)

¹ Халамидник – шибеник, паливода, шибайголова, ланець.

– Ану, гей там, давай сюди змія!

Буде однімати. Федько іде змія однімати.

Руки в кишені, картуз набакир, іде, не поспішає. Але тікати і не пробує, Федько усяку собаку випередить. Хлопці починають швидко зсотувати нитки. Але що то допоможе?

– Давай змія! – підходить ближче Федько...

– Льонька, Ва-а-сько! – раптом кричить Спірка¹. – Сюда-а!.. Федько змія однімає!

Але Федько зривається з місця на Спірку, ловко підставляє ногу й кидає його на землю. Тут же підскокує до Стюпки, хапає нитку і рве її до себе. Нитка тріскає, змія диркає. Гаврик плаче, а Федько намотує нитку на руку і помалу задом іде додому. Вигляд у нього гордий. Спірка й Стюпка кидаються до нього, очі аж горять, шпурляють каміння, але Федько тільки утинається й регоче.

– Халамидро! Ну, не попадайся ти на нашій вулиці! Босявка!...

А Федько все йде та й іде. Змія уже його.

Але тут, буває, візьме й зробить несподіване. Коли вже хлопці далеко і не можуть йому нічого зробити, він раптом вертається і віддає змія. Навіть принесе ще своїх ниток і дасть.

– На твого змія! Думаєш, мені він потрібний? Схочу, зроблю з цілого листа. Тато з типографії принесе червоної бумаги, так он якого зроблю.

Але так не часто буває. Частіш кінчається тим, що хлопці біжать додому, жаліються, а їхні тато чи мама ідуть до Федькової матері і теж жаліються. А Федькові ввечері вже прочуханка. Але й тут Федько не як усі діти поводить. Він не плаче, не просить, не обіщає, що більше не буде. Насупиться і сидить. Мати лає, грозиться, а він хоч би слово з уст, сидить і мовчить.

Приходить тато з роботи. Він стомлений і сердитий. Руки сиві од літер, які він складає в друкарні. Щоби теж ніби оловом налиті, худі-худі, а борода на них така рідка, що видно скрізь неї тіло.

– Що? Вже знов? – питає він, глянувши на Федька.

Федько ще більш насуплюється й починає колупати пальцем кінець столу. А мати розповідає.

– Правда то? – питає батька у Федька.

Федько мовчить.

– Кому ж я говорю? Правда те, що мати каже?

– Правда, – тихо одмовля Федько.

– Скидай штани.

Федько мовчки встає, скидає штанці й чекає, похиливши голову.

Батько здимає з себе ремінь, кладе Федька на стілець і починає бити.

Федько здригується всім тілом і шарпає ногами.

– Лежи! – кричить батько.

– А кляте ж яке! А кляте! – сплескує руками мати. – Хоч би ж попросило тата, хоч би заплакало. Камінь, а не дитина! Сибіряка якийсь...

¹ Спірка – скорочене від Спиридон.

Вибивши «сибіряку», батько вийма з кишені дві або три копійки й дає йому.

– То тобі за те, а це за те, що правду говориш...

Федько витирає сльози, що виступили з очей, бере гроші й ховає в кишеню. Він за ремінь не сердиться – він розуміє, що так і треба. Але й три копійки бере, бо справді не брехав. Якби він схотів, то міг би одбрехатися, але Федько брехати не любить.

Не любить також Федько й товаришів видавати.

Батько й за це Федька хвалить, а мати так само сердиться.

– Так-так, потурай йому, давай йому гроші, давай. Він навмисно робити-ме бешкет, щоб правду сказати. Розумний батько, вчить сина. Замість того, щоб повчити його за те, що покриває других, він хвалить...

– Нічого, стара... За все бити не можна. За що бити, а за що й хвалити...

– Так-так! Хвали його, хвали...

А найбільше Федькові доставалося за Толю. Толя був син хазяїна того будинку, де вони жили. Це була дитина ніжна, делікатна, смирна. Він завжди виходив на двір трошки боязко, жмурился від сонця й соромливо посміхався своїми невинними синіми очима. Чистенький, чепурненький, він зовсім не мав нахилу на Федькових забав. Але цей халамидник неодмінно спокушував його, і бідненький Толя приходив додому задрипаний, подраний, з розбитим носом. Мати його, жінка чула й теж делікатна, трохи не вмівала, бачачи таким свого Толю:

– Де ти так убрався?! Хто тебе так? – жахалась вона.

Толя плачучи казав, що він не винен, що Федько призив на те.

У той же вечір батько Федьків допитував уже «сибіряку».

– Ти лазів з Толею драть горобців?

– Лазив.

– Ти порвав йому штанці?

– Він сам порвав. Не вміє лазить, а береться. Хай не лізе.

Але тут вмішувалась мати:

– Та як ти смієш так говорити? Та дитина благородна, ніжна, а ти, мужиченя, з ним так, як із Стьопкою. Та через тебе нас з квартири виженуть... Щоб ти не смів підходити до нього, мурло ти репане. З свинопасами тобі гратись, а не з благородними дітьми. Нещастячко ти моє! І за що мене Бог покарав таким сибірякою... А батько нічого йому й не скаже, роби, синку, що хочеш, бий дітей, хай нас виженуть з квартири...

Батько мовчить і хмуρο дивиться в вікно. Надворі вечір. З вікон хазяйського дому ледве чуто вибиваються звуки ніжної музики. Тепло й затишно там. Батько Толин десь походить собі по просторій хаті, задумливо слухаючи музику. Тут же, мабуть, Толя, чистенький, ніжний, з щічками, як проскура¹. Мати грає. Ні сварок у них, ні бруд, ні клопоту. Пожилці їм знесуть плату за квартири, мужики за землю грошей привезуть. Їх ніхто не вижене з квартири, хоч би Толя як обидив Федька.

¹ Проскура, проскурка – церковна булочка.

– Скидай... штани! – раптом грізно звертається батько до Федька.

Федько спідлоба дивиться на тата.

– За віщо? – ледве чутно питає він.

– За то, що водишся з благородними дітьми. Я тобі... скільки разів казав: не смій з панами водитися. Не кумпанія вони тобі.

– Та я з ним не водюсь, він сам лізе.

– Жени його... од себе... Яка він тобі кумпанія?... лягай!

Федько лягає, але батько так б'є, що мати застається зовсім невдоволена.

А на другий, третій день Федько знову спокушає Толю. І спокушає якраз у такий момент, коли ні одному чоловікові в голову б то не могло прийти.

Скажем так. Надворі буря, дощ ллється з неба такими патьоками, наче там тисячі Федьків перекинули тисячу діжок з водою. Хмари аж сині, кошлаті, так і розрізують їх зеленяві блискавки. Грім тріскає з такою силою, що аж посуд дзвенить у шафах.

Толя, притаївшись біля вікна, дивиться на вулицю. Пусто, нема нікого, все поховалось. Тільки з гори біжить цілий потік брудної води з бульками. Дощ січе воду, камінь, стовпчика. З ринв цілі водоспади спадають в палісадник. Темно, сіро, страшно. Мама у себе в покої лежить з пов'язаною головою – вона не виносить бурі і завжди хворіє.

Толя теж заховався б кудись, але мама заборонила йому сидіти біля вікна і через те Толі страшенно кортить ще посидіти й подивитися.

У, який буйний та брудний потік біжить по вулиці! І де він береться завжди?

Трах-тах-тах! – лускає грім, і лампа в їдальні дзвенить.

Толя тихенько хреститься й блідніє, але од вікна одійти не може.

І раптом він бачить щось надзвичайне. На вулиці, в самому потоці, під дощем, мокрі, без шапок бредуть Федько, Стьопка і Васько. Вони позакачували штанці аж до живота, пацають ногами, сміються, щось, видно, кричать. Їм весело і любо! Вода, мабуть, тепла, як душ у бані, так і обливає їх. Ось Федько підставляє лице під дощ, ловить краплі ротом. Які у них смішні мокрі голови!...

Васько щось знайшов у воді. Що то? Підкова? Федько ховає в торбинку. Вони назбирають гвіздків, підків, залізячок! А Федько раз найшов п'ять копійок!

Толя стає у весь зріст на вікні і махає руками, щоб його побачили. Але хлопці не дивляться на вікно. Вони пацають ногами, бовтаються, грім тріщить у них над головою, але їм то й за вухом не свербить. Хмари над ними такі страшні, що дивитися моторошно, а їм те якраз і мило – дощ, значить, ще довго буде.

Ось вони пританцьовують, мабуть, співають:

Іди, іди, дощику,
Цебром,
Цебром-цебрицею
Над нашою пшеницею.

І дощ іде їм на голову, на плечі, на руки. Сорочки поприлипали до тіла, потік біжить, грім тріщить.

Але Толі грім уже не страшний. Толя й сам би побіг на вулицю. Він ще дужче маха руками, але постукати боїться, бо мама почує.

Нарешті Федько помічає Толю і починає махати рукою, закликаючи до себе. Васько і Стьопка теж вимахують, показують підкови, гвіздки, пацають ногами, підскакують. Васько пада і сідає просто в воду, Федько і Стьопка регочуться, а Васько за ними.

Толя раптом зістрибує з вікна, швидко скидає черевички, закачує штанці і тихенько вибігає в сні, з сіней на ганок. На ньому бархатові курточка й штанці – жалко їх. Але хлопці вже коло ганку і кричать:

– Іди, не бійся! Дощ теплий.

– Та йди! От баба, мнеться... Раз-два!

Толі холодно й страшно, але він не хоче, щоб його звали бабою. Він сходить з ганку і обережно йде до хлопців. Ніжні, випещені ніжки його спотикаються, брудний потік залива бархатові штанці, дощ ураз вимочує акуратно зачесане волосся і курточку. Спершу від цього холодно, але потім робиться так славно, мило. Толя од приємності аж вищить і паца ногою по воді. Хлопці теж кричать і, схопившись за руки, біжать униз. Толя посередині.

Ввечері Толя хворий, гарячий лежить у постелі, а Федька кладуть на стілець і луплять.

Настала весна. Сніг зробився жовтий і брудний, а лід на річці такий, як вимочений цукор. Потім почали текти річечки на вулицях і стала парувати земля на сонечку.

Раз під вечір Стьопка, Грицик, Спірка та інші хлопці пускали кораблики по вулиці.

У цей час вийшов Толя на ганок і дивився на них. Він сам не пускав, бо йому строго заборонено було гратися з вуличними хлопцями, але стояти на ганку можна було.

Раптом звідкись прийшов Федько. Кожушок його був весь мокрий, чобітки аж порижіли от води, шапка в болоті. Але він весь саяв і махав величезною палицею, яка була вдвоє більша за нього.

– Хлопці! А де я був? – закричав він ще здалеку.

Всі кинули кораблики й підбігли до нього.

– А де? А де?

Федько ловко заткнув палицю в купу мокрого снігу, зняв шапку і витер піт.

– Ху! От так наморився, братця! Ну, так і робота була.

– Та де ж ти був? Яка робота?

– На річці був. Там таке-е!.. Крига йде страшенна. Базарний місток знесла к бісу. Он як! Ми ловили дошки... Я такого дуба витягнув, що ой-ой-ой!

Хлопцям аж дух захопило... А вони й не знали!...

– Правда?

– Піди подивись. Сидять тут, кораблики пускають. Я завтра у школу не піду, зранку на річку збираюсь...

– Як у школу не підеш? А батько?

– От шутка! Візьму та й не піду. Здоров, Только!

Толя чув цю розмову, і йому страшенно кортіло розпитатись, як там на річці крига йде.

Але він терпіти не міг, як йому цей Федько говорив «Толька». Наче він йому товариш.

Толя одвернувся і нічого не сказав, немов не чув Федька. Але так було цікаво послухати, як крига йде на річці, що він зараз повернувся знов і сказав:

– Здоров! Ти був на річці?

– Був.

– Здорово йде?

– Біжи подивись, як мама пустить, – посміхнувся Федько й одвернувся від Толі.

Толя почервонів – як він сміє насміхатись, мурло погане! Як пожаліється татові, йому зададуть!

А Федько розказував тим часом далі:

– Вся річка йде. Страшенно так суне та тріщить... А наро-о-оду на березі повно! Один хлопець хотів поїхати на кризі, та злякався, а я завтра поїду.

Толя хотів іти додому, але, зачувши ці слова, навіть зійшов униз до хлопців.

Хлопці теж були вражені – от скажений Федько! Там десь дивитися страшно, а він полізе туди.

– Та на саму кригу полізеш?

– А то ж куди? От і палиця вже є, – показав Федько на застромлену палицю. – Весело на кригах! Я бачив, як торік їздив Антошка... То я тоді не достав палиці... Гайда завтра разом? Га?

Спірка й Стюпка почухались: у школу треба.

– Е, в школу! Один день пропустимо, от біда велика!

Толі страшно було слухати такі розмови, але він не мав сили одійти.

Хлопці почухались і таки рішили йти завтра до річки. Умовились, що всі троє зійдуться на цьому самому місці рівно о восьмій годині.

Коли Федько прийшов на другий день на призначений пункт, він застав там Спірку, Стюпку і ... Толю. Толя був увесь закутаний у шарфики, з-за яких визирав тільки кінчик носа та оченята. Оченята йому були якісь чудні, не то винуваті, не то злякані.

Федько тоді здивувався.

– А ти чого? Може, теж з нами?

Толя трошки почервонів і сказав:

– Я тільки підійду подивлюсь, а потім піду в школу.

– Іди дивись, – згодився Федько і почав витягати з снігу палицю. Він її сховав туди ще вчора ввечері.

Палиця чудесна була! На кінці гостра, ще з гвіздком, як устромиш у кригу, не повсковзнешся. Книжки Федько прив'язав собі на живіт і закрив кожушком. Смішно було дивитись, що він став такий пузатий.

– Наче твій тато... – сказав Спірка Толі.

Те була правда, сам Толя це бачив, але йому все ж таки досадно стало. «Тато»... Зовсім не «тато», а «папа». А потім, що ж тут такого, що у його папи більший живіт, ніж у їхніх тат? Бо його папа багатий, от і все.

Толя їм нічого все ж таки не сказав, він був хлопчик делікатний, вихований. Федько, той, якби зачепили його тата, зразу б грубості почав говорити, а то й битися поліз би.

А Толя навіть щось сказав до Спірки. Але Спірка не чув, бо вони в той час підійшли до спуску з гори. Тут уже не до балачок – стало видно річку. Поводі ще не було, але яка стала чудна річка! Вся сіра, покопирсана, ряба. На березі комашнею стоять і ходять люди. Сонце хитро виглядає з-за парового млина. Галки кудись летять довгими рядами і кричать. А як блищить кінчик хреста на Богоявленській церкві! Ух, гарно!..

– Ану, навипередки! – раптом закричав Федько і як вихор зірвався з місця.

Стьопка й Спірка заверещали й побігли за ним.

Толі теж хотілося і заверещати, і побігти, і навіть фицнути так само ногою, як зробив Стьопка. Але він того не зміг зробити: кричати на вулиці не личить благородним дітям, бігти ж трудно, бо кожушок його такий довгий та тяжкий, а на ногах глибокі калоші. Та ще на спині ранець із книжками.

Толя тільки дивився, як миготіли ноги Спірки та Стьопи. Ось Стьопка загубив книжки. Зупинився, підхопив, знову фицнув і полетів за передніми.

Толя нагнав їх аж коло самої річки. Зблизька річка здавалась ще чуднішою. Видно було, як помалу, тяжко йшла крига. Лід тріщав, лускався, крижини лізли одна на одну, чисто було схоже на те, як женуть великий гурт волів. Вся сіра маса худоби сунеться помалу, але деколи один віл лізе на другого і тоді в тому місці починається гармидер, воли залізають один на одного, стоять, крутяться, аж поки ті, що почали гармидер, не проштовхуються наперед.

По всьому березі стоїть народ. Хлопці живжиками просуваються між дорослими і безперестанку кричать дзвінками, веселими голосами. Скільки тут школярів, які завтра скажуть учителю, що їм у цей день «голова боліла» і вони не могли прийти в клас!

А річка все суне й суне вперед. Крижини з мокрим рипом труться одна об одну. Вони такі поважні та старі, аж жовті. Звідки вони припливли сюди? І куди попливуть? От сісти б на одну з них і їхати на ній десь далеко-далеко. Кругом другі крижини, їх треба одпихати, щоб не лізли на цю, а то як налізуть, то потоплять. Добре, як встигнеш перестрибнути на другу, а як шубовснеш у воду? А вода, ух, чорна, глибока, та холодна, аж пищить.

Але знаходяться смільчаки, що стрибають на крижини і їдуть на них якийсь час. Десятки хлопчачих очей з заздрістю слідкують за молодцями. А молодці візьмуть та ще й ногами потопають по льоду, от, мовляв, крига

яка, не провалиться. Деякі з них перестрибують на другі лідяки і навмисне зупиняються на самому кінчику над чорно-синьою, густою водою.

– Ану, ти там! Хочеш раків половить? – кричить хто-небудь з дорослих на молодця. – Злізай на берег!.. Шубовсне в воду, витягай його...

Молодець ніби не чує, але, потопавши на кризі, сходить на берег.

Толя часто подивлявся на Федька, ну, що ж він не йде на кригу. Федько щось говорив Стьоппі й Спірці і показував на річку головою.

Толя підійшов ближче і почав слухати.

– ... А то що! Стрибають тут... – говорив Федько. – Подумаєш, яка штука. Ні, нехай хто на той бік по кризі перейде, то буде герой!

– Ну, на той бік! – покрутив головою Стьоппка. – Як затре кригою, що будеш робити?

– А ти на другу! – блиснув очима Федько. – А з тої ще на другу!.. От зроби так! Зробиш? Га?

– А ти зробиш?

– Може й зроблю...

Толі страшно хотілося подивитись, як Федько буде стрибати з крижини на крижину. Він пострибає і, розуміється, злякається й почне плакати; його знімуть з криги, а всі потім будуть з нього сміятися. Хай не задається.

– Нізащо не зробиш! – сказав Толя, киваючи на річку.

Федько мовчки подивився на нього й нічого не сказав. А Толя бачив, як у Федька навіть губи побіліли, а очі стали такі чудні, гострі, коли він вдивлявся в кригу. Ага! Мабуть, боїться.

– Ану, спробуй! – знов сказав Толя. – Ти ж хвалишся, що будеш їздити на крижинах. Ану!

А крижини сунули та сунули. Іноді вони розривалися, і між ними рибилась чорна, страшна латка води. У тій воді пливла солома й трісочки. І солома, і трісочки крутилися і десь зникали – так вертіло там воду.

– А давай об заклад, що перейду на той бік! – умить звернувся Федько до Толі.

– Ба не перейдеш!

– Ну давай! Об що йдеш! Як перейду, даси мені свій ніжик, що з костяною ручкою. А як не перейду, я тобі дам свого чижики. Хочеш?

Толі зовсім не хотілось чижики – навіщо йому чижик? – але він згодився.

– Ну добре! Давай руку. Спірка, перебивай.

Спірка перебив, і Федько став тісніше підперезуватись, оддавши Стьоппі свої книжки.

– Тільки всі мовчіть... – тенором сказав усім Федько. – А то як побачать, що я хочу переходити на той бік, то не пустять. Нехай думають, що я хочу коло берега походити.

– Добре!..

Федько підперезався, взяв у руку палицю, спробував її й насунув щільніше шапку.

– Ну гляди ж! – промовив він до Толі якимсь чудним голосом і пішов просто на кригу.

– Федько пішов! Федько пішов! – закричали хлопці, які вже давно зачіпали його, щоб ішов на кригу.

Федько стрибнув на лід і, наче пробуючи його, потопавав ногами. Крижина добра була, товста, міцна.

Федько потрошки наближався до другої, походив і палицею зміряв, чи товста. Потім озирнувся до берега і раптом стрибнув на другу крижину.

Спірка, Стьопка й Толя дивилися за ним з завмиранням серця.

– А куди ти там? – закричав до Федька якийсь робочий збоку. – Куди понесло тебе? Вертайсь назад!

Але Федько, мов не чуючи, підбіг на край своєї крижини і знов став тикати під нову крижину. Та була зовсім тонка. Спробував надушити її палицею – угинається. А позаду кричать і махають руками, щоб вертався. Федько вибрав іншу – ця товща. Розбігся і стрибнув. Крижина тільки злегка хитнулась і заспокоїлась.

– Та що він, сказився, паршивець? – закричали вже інші на березі. – Куди його потягла нечиста сила? Ей ти, вертайся сюди зараз!

– Ну, дивіться на цього одурілого хлопця!

– Та біжіть, стягніть його!..

Але бігти було вже пізно. Федька несло вниз, і він був уже насередині. Він часом оглядався, піднімав на палицю шапку, весело крутив нею і кричав щось. Розібрати не можна було, що він саме кричав, але чути – щось веселе й завзяте.

– Та чий він? – питалися кругом.

– Федько, Івана типографчика син. Халамидро звісне.

– Ну й пробийголова! Ах ти ж, Боже наш!

А Федько справді щось надзвичайне виробляв на річці. Він то повз на животі по тонких крижинах, то впирався палицею і перестрибував через водяні латки, то бігав з кінця в кінець криги, не маючи виходу. Здавалось, ось-ось налетить на нього ота кучугура криги, зітре, зімне й сліду не залишить од комашинки-хлопчика.

Але комашинка якимсь чудом ловко видряпувалась на самий гребінь кучугури, скоренько з'їжджала з неї і бігла знову з крижини на крижину.

На березі було тихо. Хлопчики завмерли з роззявленими ротами і широкими очима. Старші хвилювалися і пильно слідкували за кожним рухом шибеника. Як той щось замнеться, так усі зараз затурбуються, деякі починають кричати всякі поради.

– Вправо, вправо бери!..

– Куди вправо? – махає на порадника другий рукою. – Там вода, хай жде, друга крижина підпливе... Не рушся, стій на місці.

На щастя, Федько не може чути ніяких порад і щасливо добирається до берега.

Хлопчики починають од щастя пищати, боротись, кидати камінням у кригу. Дорослі легше зітхають і, хитаючи головами, лають Федька-халамидника. Але в лайках нема ні злості, ні досади. Ловкий хлопчак, що й говорити. Як брався, собака, га?

Федько з того боку махає надітою на палицю шапкою. Той берег пустий, бо туди не можна пройти з улиць – чийсь мури і тини.

– А як же він назад добереться? Невже знов по крижинах?

– А так і є, він знов на крижинах!

Справді, Федько стрибнув на крижину, потім на другу, і знов на березі всі притихли, слідкуючи за отчаянним хлопцем. Ніхто вже не кричав поради, ніхто не лаявся, тільки не зводили очей з маленької комашинки, яка дряпалась, бігала серед страшних сірих крижин, стрибала, метушилася. Така маленька комашинка, а як вона ловко, безстрашно обдурювала величезні шматки льоду, що з тріском лізли на неї, немов збиралися розчавити нахабне живе створіння. Як це створіння топтало ту сіру купу криги і ще навіть часом вимахувало своєю малюсінькою паличкою.

– Ну й шибеник! – зітхав хто-небудь, як Федько видряпувався з скрутного місця.

А «шибеник» вже ближче й ближче присувався.

Ось уж недалеко. Видно вже, як швидко оченята його бігають на всі боки, вишукуючи місце, де перестрибнути. Найшов. Уперся палицею. Палиця сприснула. Ударив дужче в лів і знов уперся. Стоїть добре. Раз! – і вже на другій крижині. Жилаве... хлопча. Стриба, як кішка.

І от хлопчак уже на березі. Круг нього крик, писк товаришів. Оце молодець, так молодець. От як треба!

– Ну, щастя твоє, що ловкий! – качають головами дорослі. А не лають і не сердяться – що говорити такому зайдиголові!

Толя аж задихався, дивлячись, як Федько перебирався по крижинах. Оченята йому розгорілися, серце билось міцно і гаряче. Нічого там страшного нема, на тих крижинах. А зате як цікаво, як весело! От би взяти та собі побігти. Тільки скинуть калоші, а то в них важко. То зовсім не трудно. Узяти у Федька палицю, встромляти у лід і стрибати. Велика штука!

А коли Федько вийшов на берег, коли його отовпили хлопці і з радістю та захватом дивились на нього, як на героя, Толя почув, що він теж може перейти. І не тільки може, а то візьме й перейде!

І він, нічого нікому не кажучи, хутенько скинув калоші, струсив ранець з пліч на землю і підійшов до Федька.

– Дай мені свою палицю! – сказав він. Федько здивовано подивився на панича.

– Нащо тобі?

– Я теж хочу йти на той бік.

– Куди?

– На той бік?

Спірка й Стьопка так і фиркнули. Але Федько не засміявся.

– А як упадеш у воду?

– Не бійсь, не впаду. Давай!

– Лучче не треба, Тільки... Ти не вмієш.

– Овва! Ти один умієш. Ну, давай палицю. Що, може жалко?

– На... – стиснув плечима Федько, – тільки гляди...

Толя взяв палицю і пішов на кригу.

– А куди знов? Чого? Хто? – раптом закричали люди, побачивши Толю на льоду.

Але Толя, так само, як Федько, побіг далі і стрибнув на другу крижину. У цей час насунула ціла купа льоду й одрізала Толю од берега.

Толя опинився сам серед страшних, холодних крижин, які всі ворушились, лізли одна на одну, тріщали, крутились.

На березі щось кричали, бігали. Толя розтервся: хотів бігти назад, але не можна – перед ним ціла смуга води. А ззаду суне величезна скеля льоду. Вона наче спеціально хоче налізти на Толю, так весь час напирася на нього кригу.

Толі зробилося страшно. В руки стало якось дуже холодно, ноги ослабли і сковзались по льоду. Хотілось упасти на лід, притулитись до нього всім тілом і кричати, кликати на поміч.

Але він і те боявся зробити. Тільки стояв і тихенько став плакати.

А люди на березі хвилювались, кричали, радились, як вратувати Толю, і не знали, що зробити, бо кожний радив одне, другий друге, третій третє. Всі йшли рядом за крижиною, на якій стояв і плакав Толя, кричали, махали руками, кудись когось посилали. А Толя тим часом усе плив далі. Він уже випустив палицю з рук і хукав на червоні пальці, обливаючи їх сльозами.

Деякі з дорослих пробували зайти по крижинах до Толі з другого боку, але крига угиналась, ломилась під ними, і один швець навіть трохи не впав у воду.

Але Федько як під кригу пішов.

– Ага! Злякався!... Навчив хлопця та й утік.

Усі вже знали, що Толя хазяйський синок, а деякі навіть побігли за його папою. І от коли всі метушились, бігали і не знали, як вирятувати Толю, несподівано з'явився Федько. У руках йому була довжелезна палиця, в яку він почав забивати гвіздка, раз по раз заклопотано подивляючись на Толю. Спірка й Стьопка всіма силами старалися помагати йому.

Ну, гвіздок забитий, держись добре.

– Ану, гей, дайте дорогу... З дороги ж!

Всі розступилися на крик. А диви, знов цей шибеник!

Але він із палицею, чи не рятувати панича збирається?

– Ти куди, халамидро?

– Дорогу!.. Ану дайте дорогу!

Федько продерся крізь юрбу, вибрав крижину і стрибнув.

– Держись, Тільки! Я зараз буду коло тебе! Держись, не бігай, стій на місці!

Толя, забачивши Федька, захвилювався і хотів бігти йому назустріч, але приказ Федька зупинив його.

Хвилин через п'ять Федько вже був на Толиній крижині.

– Ну, давай руку... Іди за мною. Та не бійся, іди сміливо. Палицю візьми та вприся. Ну, так... Держись... Стій... Я перестрибну, а ти подожди...

– Ой, не ходи!.. Я боюсь... – ухопився за нього Толя.

– Та стій! От дурне... Я перестрибну і присуну до тебе свою крижину, а ти перейдеш... Бо сам же не перестрибнеш...

Федько перескочив, підбіг на край своєї крижинки і вперся палицею в сусідню купу льоду. Крига зашаруділа й підсунулась до Толі.

– Тепер переходь сюди!... Ну, от бачиш... Тепер іди на цей край. Іди сміливо, не бійсь... Ставай тут. Стій, не бійсь. Я піду назад, підштовхну тепер до берега.

Федько перебіг на другий кінець крижини і тільки хотів упертись палицею на дно річки, як раптом під ним почувся тріск, крихка крижина розламалась надвое і Федько зник з льоду. Всі так і завмерли.

Але Федько не потерявся, він ухопивсь руками за кригу і зо всієї сили пнувся, щоб його не занесло. Але на латку води, яка сталася від цього, вже сунула нова крига. Вона знесє й Федька.

Толя побачив це і з криком забігав по крижині.

– Толю! Толю! – кричав Федько. – Подай мені палицю свою... Подай палицю... Я вилізу!

Але крижину в цей час підбило до берега і Толя, як стріла, вилетів з неї.

Стьопа, Спірка й інші хлопці кинулися до Федька, і протягнули йому палицю. Федько весь посинів уже і хотів взятись за палицю, але рука не слухалась, залякла.

А підійти до нього не можна, бо крижина угинається, заливається водою і може розломитись знов.

– Стюпка, ляж на лід та підсунься до мене, – прохрипів Федько.

З берега дорослі щось кричали, але хлопці їх не слухали. Стюпка ліг і став підсуватись до Федька.

– Зійдіть там з криги, хто лишній, – крикнув Стюпка, озирнувшись.

Але в цей час один з хлопчиків подав Стюпці шворку, зв'язану з поясів. Стюпка кинув її Федькові.

– Хватай, Федю! Хватай... Швидше, Федю, бо крига йде.

Федько протягнув руку, але знов ухопився нею за лід.

– Не можу... – прохрипів він, – руки не держать, упаду...

І раптом схопив зубами за шворку, набрав повен рот, міцно стиснув зуби і мотнув головою, мовляв: “Тягни!”

Стюпка, хлопці й дорослі почали тягти Федька.

– Держись, Федю, держись, нічого... Ех, держись ще трошки! Браво!

Федько був весь синій од холоду й того, що держався зубами за пояс. Але як тільки витягнули його на тверде, він став на ноги і почав швидко-швидко топати й махати руками. Вода лилася з нього, зуби йому цокали, але він на те не вважав.

– Нічого, не перший раз, а цієї зими три рази на льоду провалювався. Треба тільки бігати.

Але йому не дали побігати. Десь узялись папа й мама Толині, а за ними мати Федька. Толя, побачивши їх, затрусився і з криком та плачем кинувся до них.

– Папочко!.. Мамочко!... Я не винен, я не винен!

Але папа й мама не дали йому говорити. Схопивши його під руки, шарпнули і потаскали додому.

Мати Федькова теж схопила Федька і так торсоннула, що з того аж бризки посипались.

– Додому, іроде! Ось я тобі покажу! – і знову так потягнула, що Федько мусив бігти за нею. Такою блідою і лютою Федько ніколи не бачив свою матір.

А попереду батьки тягнули Толю, який весь час спотикався, щось кричав і голосно плавав. Батьки йому щось оповідали і шарпали так, що Толі кілька разів спадала з голови шапка.

Раптом вони зупинилися і підождали Федька з матір'ю.

– Він був на льоду? – грізно звернувся батько Толин до Федька. Федькові було дуже холодно, зуби йому не переставали стукати, все тіло боліло од шарпання матері, але він все-таки встиг помітити, що у батька Толиного аж слина запеклася на губах, а очі налилися кров'ю. А Толя з жахом задирав голову то до мами, то до папи і жалібно говорив:

– Я не винен, я не винен...

– Мовчи! – крикнув на нього батько і знов повернувся до Федька. – Був він на льоду?

– Був... – цокаючи зубами, сказав Федько.

– Неправда! Неправда! – ще жалібніше, з страхом забився Толя. – Я не хотів іти, а вони мене потягнули на річку. А потім Федько взяв і пхнув мене на кригу... Спитайте всіх... Я не винен...

Федько аж труситись перестав і подивився на Толю. А мати Федькова так і спалахнула:

– Ох, Боже ж мій! Та що ж ти собі думаєш, люципире ти? Та батько з тебе три шкури здере, та він на тобі живого місця не оставить. Чом тебе чортяка не вхопила там у воді, ти, ідоляко!

І вона з усієї сили ударила Федька по голові. Федько аж упав на одне коліно і закрив руками голову. Мати знов хотіла вдарити його.

– Підождіть, Іванихо! – зупинив її батько Толин і підняв Федька.

– Встань... Чекайте, Іванихо... Я хочу спитати його... Федьку, я вірю тобі, я знаю, що ти ніколи не брешеш, не бреши й тепер, ти потягнув Толю на річку?

Федько трусився, коліна йому зігнулись і хилитались на всі боки. Він мовчав.

– Говори ж, падлюко! – торсонула його мати.

Федько глянув на Толю, – той великими, повними страху й тоски очима дивився прямо на нього. Сльози текли йому по щоках і зупинялися у куточках рота. Толя машинально злизував їх язиком і все дивився на Федька з чеканням чогось страшного.

– Ну говори ж, Федьку! – нетерпляче сказав батько Толин.

Федько одвів очі від Толі, похилився і тихо сказав:

– Повів.

– І пхнув його на кригу?

– Пхнув...

– Паршивець же ти! – крикнув Толин батько і сильно хляснув Федька по лиці. А потім повернувся до Федькової матері і сказав:

– Надіюсь, що на цей раз чоловік ваш покарає його як слід... Інакше лучче очистіть мені квартиру.

Федькові знов упала з голови шапка, як ударив його Толин батько. Він підняв її і подивився на Толю. Але Толя тулився до матері, яка милувала його і жаліла його.

А ввечері, коли мав прийти батько Федьків з роботи, Федько кашляв і облизував гарячі губи. Йому було страшенно жарко.

– Ага, бухикаєш, ідоле? – обзивалась од печі мати. – Підожди, підожди, візьме тебе чорт... Ось нехай ще батько прийде та погріє тебе ремнем. Що, єсть жар?

– Єсть... – тихо одповів Федько, а сам придивлявся, як в очах його стояли дивні жовті й зелені плями.

Коли батько прийшов і мати стала йому розказувати, Федькові в очах було зовсім жовто і голова була страшно тяжка й гаряча; така була тяжка, що не можна було держати її на плечах і хотілось покласти її чи на стіл, чи на землю, чи хоч у піч – аби покласти.

Мати говорила, але Федько навіть не слухав і не пам'ятав уже нічого. Він тільки як крізь сон бачив, що татуньо чогось страшенно став лютий, такий лютий, що аж говорити не міг і тільки хапався то за горло, то за ремінь.

Потім Федька поклали на стілець і били вже як слід. Але Федько на цей раз навіть не скрикнув. Тільки як батько пустив на мент руку, якою держав його, Федька впав на землю й не рушався.

– Вставай-ай! – ревновав батько й шарпнув сина за руку; але рука була така гаряча, а лице сина було таке дивно спокійне, що батько кинув ремінь і нахилився до Федька. Федько вже нічого не чув і не бачив.

А через три дні він лежав мертвий. Разів зо два він приходив до пам'яті, питав, чи били Толю, щось бурмотів і знову падав непритомний. А в непритомності когось просив, комусь грозився і все чогось допитувався у Толі.

Батько й мати не відходили від його постелі, трусилися і мовчки боролися із смертю. Але смерть поборолася.

На четвертий день Федька ховали. На кладовище йшли хлопці з усіх сусідніх вулиць. Спірка, Стюпка й Гаврик плакали навзирд.

А Толя тихенько виглядав із вікна. Мама йому строго наказала не виходити до вуличних хлопців.

А йому було цікаво подивитись, як будуть ховать Федька-халамидника.

Коли Федькова труна сховалася за рогом вулиці і не було вже нікого видно, Толя одійшов од вікна, перекутився на одній нозі й побіг гратися з чижином.

Цього чижики він сказав Федьковій матері віддати йому, бо він його виграв у Федька.

1. Як Федько ставиться до своїх друзів? Що в його поведінці вам подобається, а що – ні?
2. Чому, на вашу думку, після прогулянки під дощем Толя захворів, а Федько лишився здоровим?
3. Чого найбільше боялася мати Федька? Як це позначилося на її ставленні до сина?
4. Перечитайте уривок від слів: "Толя взяв палицю і пішов на кригу", кінчаючи словами: "...Толя, як стріла, вилетів з неї". Як Федько допоміг йому врятуватися? Чому Толя не подав своєму рятівникові палицю своєчасно?
5. Перечитайте уривок від слів: "Але йому не дали побігати..." до слів: "А ввечері, коли мав прийти батько Федьків...". Чому Толя всю провину звалив на Федька? Що змусило Федька – може, вперше в житті – сказати неправду? Чий вчинок є благородним, а чий – підлим? Чому?
6. Федько тричі за зиму провалювався під лід і залишався живим. Чи міг би він одужати й на цей раз? Що для цього треба було зробити йому та його батькам?
7. Перечитайте прикінцевий епізод оповідання. Що нового про вдачу Толі ви дізналися?
8. Яка людина, на вашу думку, могла б вирости з Федька, а яка з Толі?
9. Підготуйте усну розповідь на тему: "Моє ставлення до Федька і Толі".

Кривенька

Качина ферма в нашому колгоспі стояла на горі, якраз над річкою Сухим Ташликом.

Господарювала там старенька жінка Ганна Іванівна, або, як її називали в селі, баба Ганя. Років п'ятнадцять, якщо не більше, розводила вона в колгоспі качок. Ставили Ганну Іванівну і до іншої птиці, проте вона не хотіла, казала, що кури й гуси – то суцця морока, дуже шкодлива птиця. Так і бігай за ними, так і приглядай, бо лізуть то на левади, то на пшеничне поле; де що зійде – вищипають до корінця. От качечки – золоте діло! І починала Ганна Іванівна вихвалити свою породу так званих глинястих качок, руденьких, завезених аж із Полтави. Усім розказувала, які вони в неї розумні, які слухняні та ненабридливі. Справді, качки не дуже надокучали їй.

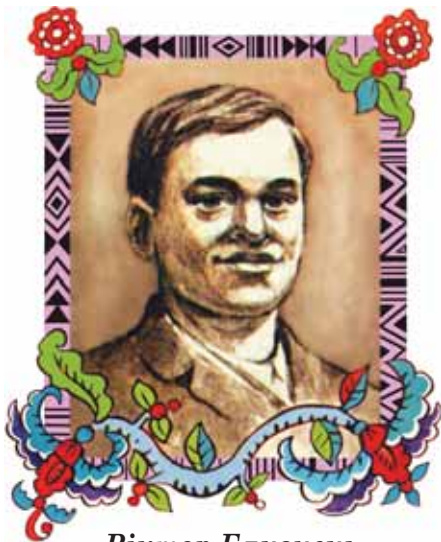
Рано-вранці, коли баба Ганя виходила із своєї сторожки і відчиняла ворота ферми, птахи збиралися в гурт і йшли до берега. Цілий день хлюпались на річці, виловлювали там ряску, щось добували собі із дна, із теплого мулу. І тільки ввечері, коли сутеніло над берегами Ташлику, поверталися до ферми.

От попереду гордовито виступає старий обважнілий селезень. У нього на крилах темно-синє, з перламутровим відблиском пір'я, дві білі подушечки на щоках – бакенбарди. Він рівно й високо несе голову, зрідка оглядається на свій табун і поважно крикає. Товста качка-матрона, що йде за ним, киває головою, ніби говорить: "Так, так, батечку! Передам, передам негайно, щоб підтяглись!" Вона теж крикає, тільки стримано, щось лопоче молодшій качці, а та киває, погоджується, слухняно підкрюкує, і вже видно, як наказ батечка-селезня передається довгим живим ланцюжком аж у берег, де ще пірнають один попід одного молоді, ласі до купання качури. Ніяк їм не хочеться вилазити з теплої вечірньої води.

А тим часом тягнуться стежкою довга качина низка. Перші вже заходять у двір, а молодняк ще тільки вибирається на берег, общипується, прихорошується, залишає на вгрітій землі мокрі лапаті сліди.

– Тась, тась, тась! – кличе останніх баба Ганя.

Вона стоїть на воротах – стара маленька жіночка. Видно лише її хустку, та широку рясну спідницю, та ще те, як вона склала руки на грудях – милується колгоспною птицею. Качки відгукуються на її голос, шульпотять, перебирають ногами швидше, і бабуня говорить: "От розумники, от золоті мої діти!"

Віктор Близнець
(1933–1981)

І зачиняє за ними ворота.

На підвір'ї качки збираються в тісний гурт, довго вмощуються, всідаються на траву, чистять дзьоби, пера, стиха перемовляються. Потім ховають голови під крила і – засинають.

Ніч покриває їх темрявою, теплим туманом, роса лягає на землю, а вони сплять собі, ніби купа сірих горбочків, і сниться їм річка, плюскіт м'якої літньої води, жирні пуголовки у прибережних затоках.

Ніколи баба не чула, щоб хтось тривожив птицю вночі.

Та якось удосвіта, тільки вона прокинулась у сторожці і зібралась іти до птахів, раптом озвалась, задеренчала шибка. Щось фуркнуло попід вікнами, скрикнули разом качки, забили крилами, заметалися по всьому подвір'ї.

Сліпа й гаряча від сну, вискочила баба з комірчини.

А на фермі пір'я літає хмарою. Качок кружляло й розкидало хтозна-куди. Ситі й неповороткі, позастрявали вони в кущах, в перекинутих відрах, між планками старенького плоту. Б'ють крилами, гребуть у повітрі лапами, викахкують, аж захлинаються.

І бачить баба: щось руде й перелякане шмигнуло в дірку під плотом, потягло в зубах качку.

– Лисиця! – сплеснула баба руками. – А щоб тобі добра не було! Злодійко! Віддай качку, кажу тобі!

Пригнулась, схопила палицю і пошпулила на лисицю. Та не попала.

Швиденько почовгала за нею.

Коло самої ферми починався колгоспний лан, якраз наливалось жито, високе й густе. Туди, через дорогу, і подалася лисиця, волочачи за собою качку. Баба знов жбурнула палицю. Дринькнула вишничина на сухих грудках. Лисиця, видно, злякалась. Присіла, неспокійно забігала очима. Вона була ще молода, полохлива і ніяк не могла упоратись із такою важкою здобиччю.

– Ачу! – крикнула баба.

Лисиця кинула качку, злодійкувато крутнулась, дзявкнула по-собачому і побігла в жито, низько опустивши хвоста.

Баба Ганя підбрала качку. Думала, що нежива. Але качка, хоч і слабо, стріпнула крилом, шарпалась, розтуляла то одне, то друге око.

“Очунює!” – зраділа стара. Правда, коли пустила качку на землю, та лягла на бік, якась приглушена й пом'ята, і крило розпустила віялом. Тут господарка додивилась, що в птахи переламана ніжка.

– От нещастя! – забідкалась баба і почала сварити лисицю. – Що ж ти наробила, окаянна душа! Скалічила мені руденьку! Найкращу несучку!

Постояла, зітхнула баба і вже спокійніше мовила:

– Ну, нічого. Спробую тебе підлікувати.

Забрала качку в свою сторожку. Перев'язала їй марлею ногу, щоб рівненько зросталась, і пустила під лаву. Настелила в кутку соломи. Та все заглядала туди, гомоніла, розпитувала її: “Що ж тобі дати, сердешна? Може, зерна?”

Чи трави з берега? Чи води свіженької підлити? От клопіт мені, ти ж нічого не їси!”

Качка й справді не хотіла їсти. Тихо й сумно сиділа під лавою, не ворухилась. Часто засинала, і в неї, сонної, голова сама виповзала з-під крила і потихеньку опускалась вниз, аж поки не стукала дзьобом об долівку.

Тоді качка скрикувала, злякано билась у кутку, – мабуть їй снилася лисиця.

На другий чи третій день вона трохи очуняла. Зашаруділа в соломі. Боком, розпластано поповзла до миски, підпиhaючись крилом. У неї, очевидно, страшно пересохло в горлі. Вона довго, з оторопілим виглядом пила воду, важко віддихувалась і тут же заснула над мискою.

Ще минуло день-два, і качка почала вставати. Низько, аж до землі, припала на одне крило, та все-таки виходила з-під лави. Дибуюла по комірчині, вибиралась навіть у сіни і там ловила собі під порогом жуків.

Баба називала її Кривенькою. Бо видно було, що так і доведеться пташині весь вік шкандибати.

– Тась-тась! – кликала її Ганна Іванівна і несла до лави повну пригорщу пшона.

Кривенька весело хахкала, спиналася на здорову ногу і шкутильгала до баби, зазираючи їй у руки дробинками чорних живих очей.

Пір'я на ній, що злиняло було й вицвіло, тепер знову розгладилось, стало туге й блискуче.

Словом, одужала Кривенька.

І баба Ганя пустила її до гурту. Пустила, та не знала, який матиме клопіт.

Тільки кривенька задибуляла до качок (а від хвилювання й каліцтва вона падала і плуталась у траві), весь табун раптом закрикав, загомонів – неспокійно, стривожено, затряс на неї дзьобами. “От тобі й на! – здивувалась баба. – Свою не впізнали? Та гляньте, це ж ваша!” А табун гомонів, наступав, погрозливо витягав шиї.

Кривенька злякалась. Вона присіла. Тихо, скривдженим голосом озвалась до своїх: “Невже забули? Це я, руденька”. Підвелась і знов пошкандибала до гурту. Птахи захвилювались ще дужче, і коли Кривенька придибуляла до них і покірно схилила голову, найсердитіші – а то були старі товстобокі несучки – одна перед одної вихоплювались із гурту у скубли, відганяли її.

– Та чи ви здуріли! – обурилася баба. – Цілою оравою – і на кого? На скалічену птаху!

І подумала баба: може, Кривенька й досі пахне лисицею?

Поки бабуня роздумувала, качки бунтували, скрикували, вже й молоді почали вибігати з гурту, щоб і собі вскубнути калічку. І тільки селезень-вожак гордовито стояв осторонь, згори поглядаючи на збунтоване птаство. А

коли купою підбігали до кривенької, він різкувато крякав, сварився, і птахи відступали назад.

Потім селезень забив крилами, гукнув на весь вигін.

“Тоді! – так можна було зрозуміти його сигнал. – На річку пора!”

Ще якусь мить табун кричав, невдоволено товкся на місці і все-таки, видно, прийняв Кривеньку. Бо коли вона підвелась і якось принижено, винувато задибала слідом, на ней вже не накидалися, не шипіли, хоч, правда, і поглядали в її бік не дуже ласкаво.

Потяглась Кривенька за всіма до води.

Мабуть, їй гірко було шкутильгати останньою, але вона розуміла: тепер їй завжди тут місце,десь позаду-позаду...

Табун вже спустився до річки, давно вже купається під вербами, а Кривенька повзе ще горою, да смажить сонце. Присяде, відпочине трохи і потихеньку дрібоче далі. Останньою поверталась вона й на ферму.

І баба Ганя тривожилась: чи не підстереже її лисиця, не схопить знов, нещасну, десь у бур'яні?

Бабине серце тривожилось даром.

Одного вечора Кривенька не повернулась на ферму. Не було її й наступного дня, не було цілий тиждень. “Пропала моя сердега”, – з жалем подумала баба Ганя. Та якось в обід, в найбільшу спеку, коли всі качки купались на річці, стара почула під вікном сторожки знайоме крякання. Так тихо, лагідно подавала голос тільки її Кривенька.

Вибігла баба на подвір'я і охнула. Знайшлась! Стоїть руденька птаха, головою припадає до землі, ніби кланяється чи просить у баби пробачення. І як схудла! Наче аж висохла, і пір'я на ній пожухло, настовбурчилось, як і тоді, коли хворіла.

– Де ж ти була? – заохала баба. – Де ти пропадала? Мабуть, нічого ж не їла? Винесла з комірчини води, насипала проса.

І качка одразу накинулася і на воду, і на просо, шупьотіла, визбирувала дзьобом корм, а потім запивала водою. Наситившись, вона ще раз поклялася бабі і глянула на неї так, як уміють дивитися тільки птиці: голову схилила набік і одним оком уважно зазирнула старій у лице.

Кривенька ніби щось очікувала, ніби питала дозволу: ну, то я піду, добре?

– Та йди, йди, голубонько, – промовила баба. – Тільки бережи себе, повертайся з качками.

Але в тім-то й секрет, що Кривенька не повернулася. Ні ввечері, ні на світанку. Прибилась вона на ферму тільки через три дні і знов у гарячий полудень.

Схудла ще більше, здається – пилом сухим припала.

“Де вона блукає? – сушила собі голову баба. – Може, в бур'янах ховається?”

Нагодувала Кривеньку і, коли та пошкандибала з подвір'я, – за нею. Це не сподобалось качці. Вона стала, витягла шию і стурбовано крякнула на бабу Ганю. Мовляв, не треба, не ходіть за мною. Жінка одвернулась, ще й ру-

кою загородилась: та йди собі куди хочеш. У мене своєї роботи до пропасті! Он каченят малих дві сотні, і кожне доглянути треба!.. Але тільки руденька зашкандибала, баба нишком подибуляла услід. Качка знову зупинилась. Ще раз сердито крякнула на господиню.

– От Господи! – відмахнулась Ганна Іванівна. – Та я хочу шпаків поганяти. Гат-тя! Бач, як всілися в людей на шпанку! Аж гілля угинається. Пірг-гай!

Стара затрималась трохи на стежці, а Кривенька тим часом пригнулась і шуснула в кущі, в густу траву. Швидко, як тільки могла, тікала вона від баби, пірнала під листя, змієюю повзла між полином. Качка зникла, сховалася в гущині, баба лише бачила, як десь попереду легенько схитувались вершечки бур'ну. По тих вершечках, що кивали їй, баба й гналась за качкою, мліла на спеці, заплутувалась у рясній своїй спідниці, але все-таки не відставала.

Довго вони кралися в берег. Пригінці, перебіжками, ховаючись одна від одної.

Птиця раз у раз прислухалась, виглядала з трави: чи ніхто не стежить?

І тільки вона визиркувала – бабуня враз присідала й ховала голову в бур'ян.

Словом, обхитрила баба Ганя Кривеньку. Підгляділа, де вона обжилась. А качка вибрала собі місці гарне. За осокою, на острівці, стояла трухлява, поколота від старості безверха верба. І якраз над водою чорніло в ній просторе дупло. Туди й полізла качка.

– Ач яка мудра! – усміхнулась бабуня й витерла хусткою піт. – Ловко ти влаштувалася! Над водою! Прямо з річки – в дупло. Там тебе ніхто не доставе – ні лисиця, ні хом'яки. Живи!

Рада за птаху, заспокоєна почовгала баба Ганя потихеньку до ферми.

І думала дорогою, що Кривенька, мабуть, нанесла в гнізді яєць, бо з дупла виглядало пір'я й сухе, втопане листя.

Минув ще з тиждень, а може, й більше. І от якось уранці почулося на порозі сторожки веселе дрібноголосе качине лопотіння.

Стара виглянула й від радості аж засвітилася.

Дивиться – Кривенька не сама прийшла! Ціла сімейка з нею! Привела на ферму восьмеро маленьких жовтобоких клубочків і гукає в сторожку:

“Приймайте! Ось нас скільки! Чи прогодуєте всіх?”

Прудкі пухнасті каченята, які народились на волі в дуплі, жваво лопотіли, щось вибірували на порозі та все пригортались до своєї матері, до її крила.

Баба Ганя стояла, мов заворожена, дивилась на ці пухнасті клубочки, що перекочувалися у неї під ногами, й щасливо зітхала.

“Ну й слава Богу, ну й добре! Не буде Кривенька самотньою”.

Так, тепер у Кривенької був свій табун. Невеличкий, але дуже дружний.

Тісною купкою мати з дітлахами йшла на річку, турботливо їх стерегла, повчала, а ввечері приводила додому.

Збирались на фермі й старі качки. Вони всідались окремо, коло жолобів з водою, а кривенька з своїм выводком – поруч. Малі каченята одразу бігли до гурту, до старих качок, лізли на спину селезневі, клювали в ніздрі товсту нуднувату несучку, думали, що темні дірочки в її дзьобі – то мухи.

І ніхто не гнав малих, не скуб, навпаки – всі їх жалили, чепурили, розпушували пір'ячко, всі бульботіли під ніс щось веселе. Мабуть, розказували смішні качині історії.

Кривенька дивилась на ті забави і вдоволено кахкала.

Що не кажіть, а приємно бачити, як люблять твоїх дітей! Ростимуть вони в гурті, разом бігатимуть на річку, весело купатимуться під вербами, і ніхто з них не знатиме, як гірко плестись останньою, десь позаду-позаду.

1. *Перечитайте мовчки уривок від слів: “От попереду гордовито виступає старий обважнілий селезень...”, кінчаючи словами: “І зачинає за ними ворота”. Перекажіть цей уривок так, як ви собі уявляєте зображене письменником.*
2. *Чи доводилося вам спостерігати за життям і поведінкою птахів або звірів? Що ви побачили й почули?*
3. *Розкажіть, як баба Ганя лікувала руденьку.*
4. *Виділіть у тексті те місце, де розповідається, як баба Ганя вистежувала качку. Прочитайте цей уривок виразно.*
5. *У чому проявилася жорстокість качок по відношенню до Кривенької? Чим це пояснила баба Ганя? Як повівся вожак?*
6. *Чому, на вашу думку, Кривенька покидала своє гніздо в найбільшу спеку?*
7. *Розкажіть, як поставилися качки до нової сім'ї Кривенької?*
8. *Усно опишіть зовнішній вигляд селезня, качки, маленького каченяти.*
9. *Запам'ятайте прикмети погоди, які віщують птахи:*

Безперервно пірнають і хлюпочуться качки – буде дощ. Птахи замовкли, але ластівки та стрижи літають над землею – на грозу. Кури, гуси, качки змащують своє пір'я жиром, а курчата не відходять від квочки – чекай негоди.

Два хлопчики

Два хлопчики в зелену пору року
До лісу вийшли, – вікових дібров.
Один із них прискалив миттю око
Й прикинув діловито: “Скільки дров!”

А навкруги і щебетало, й квітло,
Як сто віків тому, так і тепер...
Не стримавсь другий хлопчик:
“Скільки світла!”
Промовив і, схвильований, завмер.

Два хлопчики... І ліс так пильно в вічі
Дививсь сусідам димокурних труб.
Він ще не знав, хто буде тут лісничим:
Чи садівник життя, чи дроворуб...

Володимир Бровченко
(1931)

- ?
1. Яке враження справив ліс на хлопчиків? Виразно прочитайте слова, які вигукнув кожний з них. Хто з хлопчиків уміє шанувати красу? Чому ви так вважаєте?
 2. Намалюйте словами картину, яка виникла у вашій уяві під час читання цього вірша.
 3. Поясніть зміст останньої строфи вірша.
 4. Чи доводилося вам милуватися красою лісу? Що вас найбільше вразило в його вигляді? Які почуття викликало?

Бесіди з внучкою про хліб

1. Недожата нива

В серпні не брали ми в руки серпи,
Бо руки тримали зброю,
Бо наші достиглі пшеничні степи
Були тоді полем бою.

Нива – по колосу ходять зайці!
Місяць над степом стоїть в караулі.
З боку одного – наші бійці,
З другого ворог – на відстані кулі.

Нібито тихо. Тривожний ландшафт¹,
Білі хати почорніли від туги.
І не змогла гречкосійна душа
Стерпіть над хлібом наруги.
Вийшов солдат –
Степові сват –
В ніч із траншеї яруги.

¹ Ландшафт – тут: місцевість.

Поповзом ниву розтерзану жав,
Праці віддавши і душу і тіло,
Місяця серп йому помагав,
Поки на сході задніло...

Бачить пришелець¹, щось тут не те,
І не збагнути йому, що за диво:
Звечора поле було золоте,
Нині ж простерлася вижата нива.

Бачить снопи, як бійці, на стерні,
Все те пече його, злостить і муля.
Він ще не знає, що в цій стороні
Кожна зернинка – фашистові куля.

Бою розкручувалась круговерть,
Мов розтривожений улій.
Полям ходила солдатова смерть
Так недалеко, на відстані кулі.

Стало на світі більше вдовиць...
Хлібові трудно служивши і чесно,
Воїн лежав між снопів горілиць,
Стягнутий поясом, як перевеслом.

... Хвилі пшеничні біжать вдалину
На тому ж таки, на вічнім лану.
Внучка мені, як маленька царівна:
– Що це ти, діду, усе про війну,
А про казкове коли, про чарівне!
І, примруживши очко,
Намагається глянуть на сонце
крізь бублика рум'яного...
– Постривай, дочко.
Спершу могилку солдатську доглянемо.

1. Які часи згадав дідусь?
2. Чому солдат вирішив вижати ниву? Як про це сказано в творі?
3. Перечитайте четверту строфу. Виділіть слова, які зображують важку й натхненну працю солдата.
4. Знайдіть у вірші поетичні вислови такого змісту: жав ниву при світлі місяця; фашистів розлютив вигляд вижатої ниви, бій набирив усе більшої сили, багато солдатів убито; поліг і солдат-жнець.
5. Знайдіть рядки, в яких виражено сум рідної землі за воїном-хліборобом.

¹ Пришелець – ідеться про фашистів.

Лось

Він прокинувся й нащулив вуха: у вогкому струмені вітру долинав сухий, різкуватий звук. Звук летів знизу, від річки. Лось звівся, тепер його постать чітко ви-малювалася в удосвітніх сутінках. Це був великий звір з широкими грудьми, які легко здималися од дихання. Його роги нагадували осінній низькорослий кущ, із якого обнесло листя.

Лось знав, що то тріщить стара гілля-ка на дубі, всохла, кощава; їй давно вже б треба впасти, а вона не падала, з дивною впертістю тримаючись за стовбур. Він те знав, однак це не заспокоювало, і триво-га в крові, спершу слабка і майже невлов-на, дедалі густішала, й від того шкура на грудях здригнулася раз, а потім іще.

Струмінь вітру доносив запах річкової криги, в ньому жив дух примерзлого болота, долинали шарудіння прив'ялих стеблинок, які пускалися вскач по впалому листю, але над усім цим линуло знеможене, схоже на зітхання по-рипування гілляки.

Лось був старий самець, уже звик до заповідника, в який потрапив із тайги, звик до людей і до того, що його підгодовують. Але те недуже трі-щання пробудило в ньому неясний страх, який нагадав про життя в тайзі, про небезпеки, які там на нього чигали, і лось зрушив із лежбища, а по-тім і побіг. Чим далі біг, тим більшим сповнювався острахом, і хоча нічого вже не чув, крім приглушеного поцокування своїх ратиць об землю, ще довго не зупинявся. Кущі й дерева струшували на нього синюватий іній, ніздрі випускали в повітря дві тонкі стьожки пари. Лось поминув ялин-ник, потім байрак, і коли опинився серед примарно-млявого світла, яке випромінювали стовбури беріз, то зупинився і, задерши голову, намагався вловити той шум, який гаснув за ним. Вгамувавшись, лизнув язиком при-порошену снігом землю, а потім неквапно попрямував до галяви, на якій любив найчастіше бувати.

Поляна ця, подзьобана струхлявілими пеньками, викружилася край осич-няка, трохи на згірку. Ранньої весни вона перша вбиралася квітами, і хутко тут виганялась така висока трава, що в ній, прилігши, лось міг сховатися до половини. Тепер поляна пустельна, як і все навколо; лось застиг нерухомо, втупившись круглими очима в стіну лісу попереду себе, – якраз туди, звідки завжди сходить сонце. Помалу лось заспокоювався. Так стояв, а навкруги, розвидняючись, світліло, виразніше малювались осики, повітря між ними глибшало й прозорішало, і тиша з настороженої й сліпої ставала спокійна й осмислена, в ній уже не чулось того страху, що донедавна. Лось сподівав-

Євген Гуцало
(1937)

ся побачити схід сонця, і коли під його променями забронзовіли верхівки, коли віття скупалося в його усміхові, то лось наче аж полегшав, ще більше пострункішав, і в очах появився золотавий сплеск, який надав їм виразу одвічного розуміння життя природи і її таємниць. Ще трохи постоявши, побачив біло-рожевий диск, який спливав на пустелі зимового чистого неба, – і гойднув розлогими рогами, – так, наче вітав його.

Проте, коли йшов до річки, раптом знову вчулося жалібне поскрипування гілляки, і лось, який уже встиг забути про нього, знову захвилювався, знову насторожився, а в ногах прокинулося бажання бігти й тікати. Але переборював себе і донизу спускався повільно, хіба що частіше й сторожкіше озирався довкола. Вітер, як і перше, дув із залужжя, він був просякнутий холодом та запахом сіна, що в стіжках стояло на правому березі. Стежечка ледь протоптана – по ній почали ходити не так давно, – і лось принохувався, чи не пройшов по ній вовк, або лис, або людина. Але потім тільки вчорашні сліди ворони та ще остронь – ямки од заячих ніг. Спустився на берег. На тому боці, ген під обрієм, примостилося село, а над ним посотались угору сірими верболозами дими з коминів. На далекий горб пнуться санки однокінь, ось вихоились на маківку – та й спливли по той бік...

Коли лось ступив на лід, то під ним приглушено торохнуло, а далі, коли йшов до ополонки, щоб напиться води, тільки сполохано поохкувало. Краї ополонки розсипчасто іскрилися, а вода, затягнута тремткими скалками льоду, була схожа на застигле блакитне шумовиння. Вгадувалась причаєна глибина річки, її течія, що не вгамовується й під кригою. Лось опустил голову, принохуючись до ополонки, далі, з витягнутою шиєю, ступив ще трохи, ось-ось маючи торкнутися губами до осклілого блакитного шумовиння, ніздрі затремтіли в передчущі холодної води, – і цієї миті річка під ним затріщала. Він усіма чотирма ногами спробував одштовхнутись, але ратиці були вже у воді, і лось вжахано відчув, що дедалі глибше занурюється в льодяну кашу. Не раз конвульсивно здригнувся тілом, вкладаючи всю силу і весь відчай у той рух, але провалився ще глибше, і тепер крижані уламки билися об його спину. На мить приник, готуючись до нового ривка, і коли передні ноги злетіли на кригу, то здавалося, він уже вискочить і врятується, але крига знову тріснула під вагою великого тіла, і лось ще раз опинився по шию у воді. Ревнув, кличучи на допомогу, і його очі все густіше набрякали кров'янистим смутком, аж горіли червоним розпачем. Ще раз спробував вирватись, але вдалося однією ногою, – друга вдарилась об лід і стала майже неслухняна. Вода в ополонці закров'янилась, і червоне зразу ж стікало за течією, зникаючи под кригою.

Лось відчував, що так йому не вирватись. Схоже відчуття уже приходило до нього – саме тоді, коли восени, в чорному бору, що стогнав од вітру, його почала переслідувати вовча зграя. Вовки ось-ось мали вчепитися за нього, він уловлював подих смерті і втікав тільки тому, що не міг зупинитись. Тоді його врятували мисливці, вони якраз наїхали з міста і, нічого не вполювавши, сіли вечеряти. Почули погоню, посхоплювались і, пропустивши мимо

себе загнаного лося, зняли безладну стрілянину по вовчій зграї... Річкова течія була на вид не така страшна, як вовки, мчала не так швидко, не обпалювала його своїм смертельним диханням, але течія була така ж сама неблаганна, і чим більшу розбивав ополонку, тим швидше вона могла затягти під лід. Лось, розуміючи це, намагався поводитись обачно, але нога боліла, тіло слабло, і сили поступово покидали його. Збирався до свого вирішального кидка і, коли знову не пощастило, лось на хвилю заспокоївся, бо знав, що це не остання його спроба, що пробуватиме безперервно, поки дихатиме.

Два хлопчики вийшли з лісу на берег і зупинились. Приїхали по хмиз, і їхня смирна конячина залишилась на узліссі, а вони вирішили подивитись на річку, чи тріщить на ній лід, чи скоро рушить. Обидва плечисті, обидва з широкими, лагідними лицями, і схожі один на одного так, як маленький гриб-підберезник схожий на свого більшого сусіда. Вони охопили зором ріку, і їхні лица ще більше пом'якшали од навколишнього простору, од тієї втікаючої далини, яка сягала аж за потойбережні горби. Не зразу й зауважили ополонку, бо була майже непомітна, якби лось знову не спробував вискочити на лід.

– Собака купається, – сказав менший брат.

Старший, мабуть, і не глянув би в той бік. Але зразу ж подумав: який це собака міг залізти в ополонку, щоб купатись?

– Де? А-а... – Пильно примружився, і його зіркі очі помітили гіллясті роги. – То лось...

Ще не встигли й здогадатися, що там могло трапитись, а тому деякий час стояли на місці і обмірковували, як лось міг потрапити в воду. Та коли він заборсався, а потім надовго притих, підберезники втямили, що з ним сталося. Старший майнув до саней по сокиру, а молодший повільно пішов уперед, боячись сам підійти до лося перше, ніж наспіє брат.

Лось уже зовсім знесилився і байдуже спостерігав, як наближаються діти. Усе нижче осідав у воду, і роги похилитувались над крижаним місивом, як незвичайний кущик. Під цим кущиком червоний розпач трохи вгомнився, але був тепер такий безмежний, що очі для нього були замалі, і той розпач струменів із них увсібіч. Спершу діти не знали, як до лося підступити, щоб і самим не провалитись. Але старший брат був розсудливий та відважний, і сокира в його руках не закуняла. Узявся рубати лід, прокладаючи хід до берега, а молодший тупцяв біля нього і, не знаючи, чим допомогти, тільки зітхав та нетерпляче бив себе долонями по стегнах та по боках. Лось не боявся людей. Він стежив за їхньою роботою, і по його тілу подеколи пробігали дрижаки, нібо йому було дуже морозко або ж знову хотів спробувати вискочити, але сили покинули його. Мабуть, спочатку нічого не розумів у тій роботі, та коли канал ще більше наблизився до берега, його очі засвітилися тямом, і тепер поводився смирно, вже не кидався, а тільки чекав.

Заскучавши сама, з лісу вийшла їхня гніда конячина, тягнучи сани, й поволеньки потюпала до річки. Вона зупинилася віддалі і, помахуючи хвос-

том, спостерігала. Потім ще пройшла трохи вперед. Менший підберезник помахав кулаком і крикнув:

– Ти теж хочеш провалитись?!

Обидва брати й не думали про те, що весняна крига – зрадлива, не зважить і на те, що вони рятівники.

Старший ще рубав, коли лось відчув під собою мілке і, вперто гойднувши головою, вискочив передніми ногами на лід, а потім уже й задніми. Аж захитався і, розкарячившись, ось-ось, здавалось, впаде. Обидва підберезники дивилися на нього з недовірою – ого, який великий, і тепер, коли він виліз, жодному з них не вірилося, що такий міг втопитись. Вони безпорадно усміхалися, їм хотілося підійти до нього ближче, але діти не наважувались.

Лось обтрушував з себе воду й скалки льоду. Зітхнув на повні груди, пирхнув – та й подивився на дітей. Його очі все ще були червоні од недавнього розпачу. А потім лось пішов. Карякувато свталячи ноги, ніби все ще побоюючись льоду, накульгуючи, вийшов на берег, ще раз озирнувся на річку, захоплюючи своїм зором і залужжя в срібlistому серпанку, й дітей, які все ще зачаровано дивилися на нього, не вірячи, що допомогли врятуватися цьому великому звірові, й легенько почвалав до лісу. Гніда конячина з непорозумінням дивилася йому вслід і стригла вухами.

Коли пролунав постріл, то лось деякий час ще біг уперед, а потім спіткнувся, ніби натрапив на корч. Діти спочатку й уваги не звернули на постріл, але коли лось упав на сніг, вони зрозуміли, по кому стріляли. Озиралися, намагаючись побачити мисливця, проте не запримітили і, набравши в груди гіркого повітря, чимдуху погнали туди, де лежав лось. Обидва думали, що не встигнуть вони добігти, як лось підведеться, знову неспішно почвалає

до лісу, що не було ніякого пострілу, – проте лось не вставав. Лежав на боці, відкинувши ноги, і тепер здавався ще більшим. Просто не вірилося, що такого звіра можна звалити пострілом, як перед цим не вірилося, що може потонути. На шкурі ще блищада річкова вода, до шерсті поприлипав сніг, а здуховина, не розгарячила од бігу, провалилась і навіть не парувала. Голова лежала так, наче він прислухається до землі, чи далеко ще весна, чи скоро прийде, а роги росли при самім снігу, ніби чудернацький кущик.

Вони й не помітили, як підійшов до них рідний дядько Шпичак. Кругленький, як підпалок, з підпалкуватим, добре випеченим обличчям, в розтоптаних, з довгими халявами, чоботях, в яких тонує мало не по пояс, дядько зупинився поряд із дітьми. Мабуть, також був здивований, що оцей могутній звір лежить на землі. Дядько тримав у руці рушницю, але з таким виглядом, ніби збирався від когось захищатись. Ну губах у нього запеклась біла смага, – мабуть, од якогось раптового, скороминущого переживання.

– Га? – обізвався дядько. – Ну як?..

Радість на його обличчі змагалася з настороженістю, і воно бралось то темними, то світлими спалахами.

Діти нічого не сказали – вони ніяк не могли відірвати очей од лося, який ні разу й не поворухнувся, хоча вони й чекали на це.

– У-ух, – видихнув Шпичак, обійшов навколо вбитого звіра й носакоткнув між роги.

Але діти все ще не вірили, що лось мертвий, а тому уважно приглядалися, щоб не прогавити тієї миті, коли ворухнеться, щоб звестись на ноги.

– Це з заповідника, – нарешті обізвався молодший підберезник.

– Заповідник далеко звідси, – відповів дядько. – Сюди з заповідника лосі не бігають.

– Це з заповідника, – знову повторив менший.

Дядько почав гніватись:

– А вам яке діло?

– Ми його з води вирятували, – сказав старший брат і ненависним поглядом уп'явся в підпалкувате обличчя.

– О-о, він однаково був би втопився!.. І вже втопився був, так? Скажете, що втопився, а пощастило витягти неживого.

– Ми його врятували, – знову повторив старший брат, і лице почервоніло так, наче з нього ось-ось мала бризнути кров.

– Ану замовчіть мені, – ще дужче розгнівався дядько, – бо дістанеться вам од мене й од батька вашого! Будете розумні, то матимете й собі м'яса, не скривджу.

Менший підберезник одвернувся, приховуючи сльози. Старший брат узяв його за руку й, не кажучи більше ні слова, повів до саней.

– І роги вам віддам, – крикнув услід дядько.

Коли брати вдарили по гнідїй своїй конячині, то дядька наче щось тіпнуло. Спочатку повільно ступив один крок, другий, – а потім і побіг навздогінці.

– Роги віддам! – кричав, захлинаючись, ніби вони не чули.

Шпичак давно вистежував того лося, – він помітив його одночасно з дітьми і, присівши у виямку, тільки посміювався, коли взялися визволяти його з ополонки. Не вірив, що то їм вдасться, він думав, що лось таки знесилиться і його раніше чи пізніше затягне під лід. Але лось виявився дужий і життєлюбний, а діти – вперті й невідступні... Тепер треба думати про те, щоб якось його заховати, замівши сліди, бо діти таки подалися в заповідник, щоб заявити охороні, – в цьому не сумнівався. Але куди ти його подінеш? Не затягнеш назад до річки й не втопиш знову в ополонці – далеко, не зрушиш. Але якби міг затягти й утопити – ні хвили не вагався б. Тепер дивився на звіра й хотів вірити, що лось оживе. Так, як ще недавно дітям, йому дуже кортіло, щоб лось підвів голову, звівся на стрункі міцні ноги і неквапно побіг до лісу, як іще недавно біг, поки дорогу йому не перетнула куля.

Проте лось і не ворухнувся. Припав до землі, всім великим тілом прислухаючись, чи далеко ще весна, а роги стриміли над снігом диким розложистим кущиком, який також, мабуть, чекав на весну, щоб зазеленіти, хоча це йому вже не судилося ні тепер, ні в майбутньому.

Налетів вітерець, запорошив білим пилом, гойднув сухим бадиллям, але роги й не сколихнулися.

1. Що вас найбільше вразило в цьому оповіданні? Чому?
2. Знайдіть у тексті опис зовнішнього вигляду лося. З чого видно, що автор милується його красою? А які почуття цей опис викликає у вас?
3. Знайдіть у тексті й перечитайте опис місцевості, яку проходив лось. Зверніть увагу на те, які звуки лунали в лісі і запахи відчувалися, який колір переважав. Розкажіть, що пережив і як поведився лось.
4. В яку біду потратив лісовий красень? Як він боровся за своє життя? Виберіть з тексту відповідні слова й вирази.
5. Знайдіть у творі місце, де розповідається про те, як хлопчики врятували лося. Перечитайте абзац, що починається словами: "Лось обтрушував з себе воду..." Які почуття ви пережили, читаючи ці рядки?
7. Розкажіть, як загинув лось. Яке враження справило це на хлопчиків? На що вони ще сподівались? Чому?
8. Знайдіть у тексті й зіставте описи зовнішності хлопчиків та Шпичака. Які риси характеру персонажів підкреслив автор?
9. Як ви вважаєте, чи правильно вчинили хлопчики, не спокусившись обіцянками "рідного дядька"? Як ви діяли б на їхньому місці?
10. Як, на вашу думку, могла розвиватися далі подія, зображена в оповіданні? Чим вона закінчилася?
11. Яким вам уявляється автор (його вдача, ставлення до природи, до благороних і нечесних вчинків, добрих і злих людей)? З якою метою він написав це оповідання?

Грудочка землі

Ще в дитинстві я ходив у трави,
В гомінливі, трепетні ліси,
Де дуби мовчали величаво
У краплинах ранньої роси.

Бігла стежка вдалеч і губилась,
А мені у безтурботні дні
Назавжди, навіки полюбились
Ніжні і замріяні пісні.

В них дзвеніло щастя непочате,
Радість невимовна і жива,
Коли їх виводили дівчата,
Як ішли у поле на жнива.

Ті пісні мене найперше вчили
Поважати труд людський і піт,
Шанувать Вітчизну мою милу,
Бо вона одна на цілий світ.

Бо вона одна за всіх нас дбає,
Нам дає і мрії, і слова,
Силою своєю напуває,
Ласкою своєю зігрива.

Василь Симоненко
(1935–1963)

З нею я ділити завжди буду
Радощі, турботи і жалі,
Бо у мене стукотить у грудях
Грудочка любимої землі.

- ?
1. Зверніть увагу на чарівність опису природи. Поясніть, за допомогою яких слів та висловів автор змальовує цей пейзаж. Які художні засоби використовує?
 2. За що полюбив поет пісні свого народу? Чого вони його навчили? Виділіть у тексті епітети, якими він виражає своє ставлення до пісні.
 3. Поясніть зміст останньої строфи.
 4. Доберіть синоніми до слів: *Вітчизна, труд, величаво, ходити, любий*.
 5. Вивчіть вдома вірш напам'ять. Підготуйтеся до виразного читання. Визначте темп, інтонації, паузи і слова з логічним наголосом.

Зима

Десь там осінь за горами
і, немов громи,
б'є об землю копитами
білий кінь зими.

І, неначе моря хвилі,
сніг, і сніг, і сніг...
Чеше вітер коси білі,
розплітає їх...

І куди не глянеш оком, –
біло все кругом,
де змахне зима широким
білим рукавом...

Стомлено крилом махає
в білій муті крук.
А зима все випускає
хути з білих рук...

І летять вони полями
в села і міста,
де проходила садами
осінь золота...

Намітають кучугури,
замітають слід...
Та в містах спиняють мури
буйний їх політ.

Володимир Сосюра
(1898–1965)

Сила є на їхню силу,
що збиває з ніг, –
і вони згортають крила
в вулицях вузьких...

На вікні морозу квіти
сяють недарма.
Мчать з гори на санях діти...
Це прийшла зима.

- ?
1. Ви, мабуть, спостерігали завірюху, коли під сильним вітром сніжинки падають не прямовисно, а навкіс, збиваючись у суцільні смуги. Часом вітер дме поривчасто, і сніг лежить хвилясто. Опишіть це явище.
 2. Намалюйте словами образ завірюхи в полі. Вживайте образні слова й вислови з вірша В. Сосюри.
 3. Прочитайте строфи, в яких зображено завірюху в полі. Виберіть художні деталі. Уявіть велетенського білого коня, що швидко мчить полем. Чим він подібний до завірюхи? Яка деталь завірюхи нагадує морські хвилі, а яка – білі коси або широкий білий рукав?
 4. Знайдіть строфи, в яких зображено завірюху в місті. Виберіть поетичні вислови, за допомогою яких автор зазначає ослаблення хуги. Розкажіть, як ви це собі уявляєте.
 5. Запам'ятайте народні прикмети.
Зима снігова – літо дощове. Якщо заспівав снігур, – буде хуртовина, а якщо зранку чути писк синиці – чекай сильніших морозів. Літають і нервово кричать галки й ворони – буде снігопад. Собака в снігу качається – буде хуртовина. Холодна зима – тепле літо. Дрова в печі горять з тріском – на мороз, шиплять, димлять, погано займаються – на потепління.

Люблю весну

Люблю весну, та хто її не любить,
коли життя цвіте, як пишний сад.
І мов у сні, шепочуть листя губи,
і квіти шлють солодкий аромат.

Люблю весну, коли плюскочуть ріки,
коли рида от щастя соловей
і заглядає сонце під повіки
у тишині задуманих алей...

Люблю, коли блукає місяць в травах,
хатини білить променем своїм
і п'є тепло ночей ласкавих,
а на луках пливе туманів дим...

Весна вдягла у зелень віти в дуба,
уже курличуть в небі журавлі,
Люблю весну, та хто її не любить
на цій чудесній, радісній землі!

- ?
1. Змальовуючи весну, автор відтворює такі її ознаки: шелест листя, запах квітів, плин води в річці, спів солов'я, світло сонця, тепло ночі. Знайдіть у вірші поетичні вислови, в яких описана кожна з цих художніх деталей.
 2. Чому майже кожна строфа вірша починається словами "Люблю весну"? Що можна сказати про почуття й настрої поета, його ставлення до природи?

3. Усно намалюйте картину весни в повному розквіті. Використовуйте в своїй мові художні порівняння, пестливі слова, поетичні епітети з вірша або ті, що ви створили самостійно.
4. Назвіть вірші про пори року, написані українськими та російськими поетами.
5. Які музичні твори про різні пори року ви знаєте? А живописні картини? Назвіть авторів цих творів.
6. Запам'ятайте такі народні прикмети:
Рано вилітають бджоли – ознака ранньої і теплої весни. Птахи в'ють гнізда з сонячного боку – буде холодне літо. Регулярно кує зозуля – погода буде тепла й припиняться заморозки. Зацвіла горобина – довго будуть теплі дні. У травні два холоди: коли черемха цвіте й коли дуб розпускається. Якщо в ясну і прохолодну погоду дим піднімається вгору, – можливі заморозки. Тече багато соку в березах – літо буде дощове. Береза раніше за вільху лист викинула – літо буде сонячним, а якщо вільха раніше за березу розпустилася – на холод і дощі.
7. Вивчіть вірш напам'ять і підготуйтесь до виразного читання його в класі.

Логічний наголос та інтонація

Під час читання у мовленнєвих тактах не всі слова належить вимовляти однаково. Найважливіше слово слід читати з трохи більшою силою голосу, ніж інші.

Вимовлення важливого слова в мовленнєвому такті трохи більшою силою голосу називається **логічним наголосом**.

Граматичний наголос виділяє звук в слові, а логічний – слово в реченні. Це слово в партитурі підкреслюється однією лінією. Центром кожного мовленнєвого такту є слово з логічним наголосом.

В одному мовленнєвому такті може бути два слова з логічним наголосом. Наприклад: “Коли знову стоїть *хата гарна*, а коло неї *млин і ставочок*”.

Іноді мовленнєвий такт складається з одного слова під логічним наголосом: “Народна дружба/ братство// дорожчі всякого багатства”.

Вставні слова і звертання хоч і виділяються в окремий такт, проте логічного наголосу не мають, вимовляються навіть трохи приглушено: “А панові, // мабуть//, не схотілося роздуматися, //хто з них правий//, а хто – ні//, то він і каже їм...”.

Точно, правильно, яскраво передати зміст і настрої художнього твору допомагає також інтонація. Вона буває різних видів: розповідна, оклична, питальна, спонукальна, перелічувальна. Інтонацією можна передати різні почуття і переживання: радість, ніжність, пошану, улесливість, смуток, біль, глузування. Бувають різні і відтінки інтонації. Залежно від зображуваних подій та почуттів персонажів інтонація читання різних місць тексту буде неоднакова.

Розповідна інтонація вірша В. Сосюри “Люблю весну” має бути радісною, задушевною. Темп вірша дещо уповільнений.

Про епітет

З початкових класів ви знаєте, що означення може бути звичайним і поетичним, художнім. Наприклад: *кучеряве волосся* – *кучерява хмарка*. У першому прикладі прикметник буде простим означенням, а в другому – поетичним, бо воно допомагає мальовничо описати хмарку.

У рядках вірша В. Сосюри “Люблю весну”:

І заглядає сонце під повіки
У тишині задуманих алей, –

слово *задуманих* вжите в переносному значенні: здатність людини думати надається алей.

Художнє означення називається **епітетом**. Грецьке слово “епітет” в перекладі на нашу мову означає: “прикладений”, “прикладка”. Епітет ніби прикладається до певного слова, надаючи зображенню предмета більшої виразності, поетичності, яскравості.

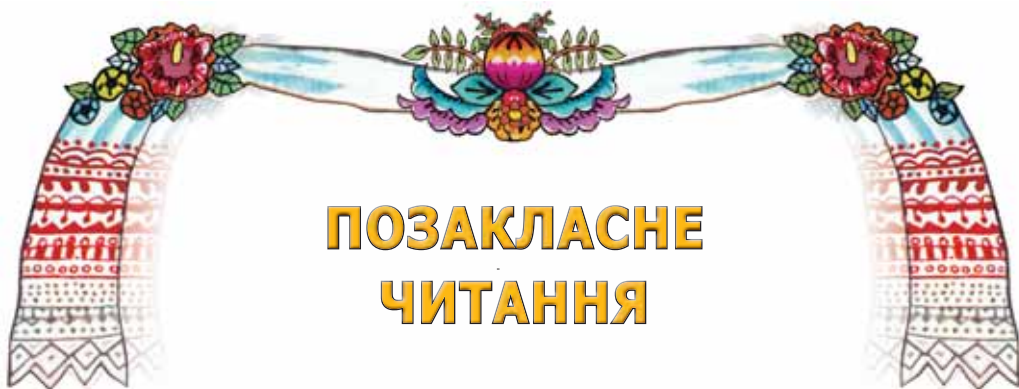
Часто епітетами бувають саме прикметники, вжиті в переносному значенні. Однак можуть бути й просто яскраві прикметники, які поетично зображують предмет: *синє небо*, *роботящі руки*, *добре серце*.

Кожний з епітетів виділяє і поетично описує одну якусь рису зображеного предмета. Наприклад, у вірші “Зима” епітетом “золота” В. Сосюра змальовує одну ознаку осені: пожовклі трави та листя на деревах. Щоб повніше описати предмет, письменники часом вживають поряд два-три епітети. Наприклад: в останньому рядку вірша “Люблю весну” до слова “земля” є два епітети: перший з них (“чудесна”) підкреслює її красу і велич; другий (“радісна”) – щедрість до людей, яких вона робить щасливими.

Отже, можемо сказати, що епітет допомагає письменникам у зображеному предметі, явищі чи людині підкреслити одну якусь ознаку чи якість, змалювати їх виразно, яскраво, поетично й висловити своє ставлення до них.

? Який художній засіб називається епітетом? Наведіть приклади.

ПОЗАКЛАСНЕ ЧИТАННЯ

Леся Українка

Казка про Оха-чудотвора

В тридев'ятім славнім царстві,
де колись був цар Горох,
є тепер на господарстві
мудрий пан, вельможний Ох.
Сам той Ох на корх заввишки¹
а на сажень² борода,
знає край і вздовж і вширшки,
і кому яка біда.

Чи хто правий, чи неправий,
чи хто прийде сам, чи вдвох, –
всіх приймає пан ласкавий,
тільки треба мовить: “Ох!”
На зеленому горбочку
спершу він людей приймав,
потім сів у холодочку,
звідти голос подавав.
А як з ранку та й до ранку
стали люди обридять,
Ох зробив собі землянку,
Оха більше не видать.
Але хто те місце знає,
де трухлявий пень і мох,
той приходить і волає
або й тихо каже: “Ох!”

¹ На корх заввишки – з долоню.

² Сажень – більше двох метрів.

Хоч би навіть ненароком
теє “ох!” промовив ти,
знай, що вилізе те боком, –
воріття¹ вже не знайти!
Бо затягне з головою
трясовиця мохова
і з душею, ще живою,
під землею похова.
Під землею ж там – палати,
де вельможний Ох сидить,
гарні, пишні кімнати,
срібло-злото скрізь ряхтить;
дорогії самоцвіти,
наче зорі, миготять,
скрізь заморські дивні квіти,
по клітках пташки сидять;
золотії грають рибки
в кришталевих скриньочках,
і ведмеді ходять дибки
а рукавичках, жупанках.
Враз тебе там обморочать
блиск і пахощі міцні,
попугаї заторочать
приказки якісь дивні.
І безглузді очі втупить
в тебе рибка, мов чига...
Тут ведмедів гурт обступить,
кожен лапу простяга, –
той бере тебе за руку,
той торкає за плече,
боронь Боже ворухнутись! –
кров одразу потече.
Бо крізь білі рукавички
враз проб'ються пазурі
гачкуваті, мов гаплички, –
так і вп'ються, мов шурі.
Тож коли вже раз попався, –
наче в пастку бідна миш, –

то сиди, мов прикувався,
не рушай, мовчи та диш!
Вийде Ох: “Вітай в гостині!
Чи волієш нам служити?
Чи волієш, може, нині
головою наложити?”
Скажеш: “Я служити не згоден”, –
зараз цок тебе в лобок,
якщо ти носить не годе
рукавички й жупанок.
Стань на службу – подарують
рукавички й жупанець,
привітають, пошанують, –
тільки ж там тобі й кінець!
Вічно будеш пробувати
у підземному дворі,
більш тобі вже не видати
ані сонця, ні зорі.
Де торкнешся – всюди брами,
під замком та під ключем...
Десь далеко хтось часами
озивається плачем.
Спів на плач відповідає,
плач на спів, так без кінця...
кажуть, бранка там ридає,
жде юнака-молодця;
Коло неї там Жар-птиця
співом душу потіша,
та сумна міцна темниця,
смутна в дівчини душа.
Якби хтів їй волю дати
хто з хоробрих юнаків,
мусить перше розрубати
сімдесят ще й сім замків...
Вже вам казка обриває?
Що ж! Хто має кладенець,
хай замки ті розрубає, –
буде казочці кінець!

- 1. Яку казку про Оха ти знаєш? Де його помешкання? Як до нього потрапити?
2. Як поводяться в Охових володіннях з тими, хто не хоче служити? Як звідти дістатися на волю?
3. Коли казка матиме кінець?

¹ Воріття – вороття.

Тихий і непорушний був ліс у Різдвяну Ніч. Високо над ним густі хмари обгортали землю, а з них не перестав спадати легенький, пухнастий сніг. Сніжинка за сніжинкою пробивались крізь густі, хоч і голі, гілля велетнів-дерев і лягали спочивати на килим, насипаний хуртовинами минулих днів.

Тихо було в лісі. Тільки зрідка десь трісне гіллячка або вітер завие-заголосить високо у верхів'ях дерев. Несподівано почулися чийсь кроки. Затріщали надламані гілля кущів, і здивовані дерева побачили ще зовсім молоду жінку. Напевне, вона від чогось тікала. З-під наспіх зав'язаної хустки виглядало темне, розкуйовджене волосся, а в очах (о, їх добре встиг побачити Кущ Шипшини, коли жінка продиралась крізь його тернисте гілля!) – в очах був страх і розпач. І ще встиг побачити Кущ, що жінка, геть знеможена, несла, міцно до грудей пригортаючи, щось закутане в стареньку ковдру.

– Куди ж вона йде в таку негоду? – дивувався старий Клен, який багато бачив на своєму довгому віку.

– Вона ж ледве що може вже йти і, видно, не зайде далеко, – озвався і його сусіда, могутній молодий Дуб. – І чого то оті люди не можуть всидіти у себе вдома?

– А то чи не дитина у неї на руках? – співчутливо промовила гнучка Ліщина і, щоб краще бачити, випростала свої похилені гіллячки.

– Так, то людська дитина, – заговорив і Кущ. – Та ще й зовсім маленька...

Але жінка не чула тієї розмови. Перед очима в неї блискавицями перелітали картини щойно пережитого. Вона бачила убогий різдвяний стіл у добре натопленій хаті, хлопчиків-колядників, що славили Христа, і її власну дитину в затишній колисці. Бачила і себе саму, як схилена над колицкою, тихо співала щось на сон дитинці. І раптом – якісь страшні крики, постріли надворі... Вона бачила, як Микола – чоловік її – тільки виглянувши з вікна, раптом крикнув: "Тікаймо! Вороги палять село!" – як ухопив дитину з колицки і вибіг надвір, а вона – за ним. А тоді бачила, як бігли вони до лісу (він же тут, ось-ось, лише за городом!), і чула, як раптом загриміли за ними постріли, як спинився і заточився на місці її Микола. Проте перед тим, як упасти, він встиг передати їй дитину. Вона кинулася до нього, щоб допомогти, але він ледве-ледве промовив: "Тікай... Дитину... рятуй..." – і замовк навіки...

* * *

– Хто це мене збудив? – сердито запитала струнка Ялинка, коли на її пишну, густими зеленими шпильками оздоблену гілку біля землі упало щось важке.

Вона хотіла сказати ще щось прикре (бо ж так гарно їй спалося під білим сніговим кожушком!), та враз замовкла. Побачила, що під нею лежала молода жінка (може, непритомна, а може, й нежива вже?), і лице в неї було біле-біле, як сніг. А в руках міцно до грудей пригорнута маленька дитина. Її личко трохи визирало з-під ковдри.

Ялинка затремтіла від жалю: “Воно ж таке маленьке ще... сніг засипле... замерзне, бідолашне...” Вона підняла своє засніжене гілля і розпростерла його, наче дах, над матір’ю і немовлятком. “Так, може, хоч сніг не буде на них іти...” – прошепотіла сама до себе.

Немовлятко заплакало. Ялинка не могла вже далі витримати. “Боже, допоможи їм, врятуй їх від смерті!” – молилась з тремтінням. Від її жалю на ніжних гілочках розтавав сніг і краплинками сліз спадав на землю. Довго молилась Ялинка. А сніг ішов, не переставав, а вітер моторошно завивав у верхів’ях дерев.

Несподівано з-за хмар почувся далекий, але ясний і владний голос:

– Я чую тебе, Ялинко! І можна зробити так, щоб не загинули вони. Але для того треба великої жертви...

– Якої жертви?

– Їх можна врятувати Чарівним Жаром. Він повинен увійти в якесь дерево і в ньому горіти. Але те дерево, яке прийме в себе Чарівний Жар, загине від нього...

Здригнулась Ялинка. То це треба вмерти, щоб урятувати дитинку?.. Умерти?.. А вона ж така ще молода! – Діду Клене! – гукнула вона до свого старого сусіда. – Ви вже довго на світі живете, може б, ви прийняли в себе Чарівний Жар?

Зашарудів сухими листочками старий Клен:

– Ой, не чую, Доню, що ти кажеш...

– Ось тут, подивіться, Дідусю, – благала Ялинка, – дитинка замерзне скоро, як не врятуємо її...

– Ой, Доню, щось погано очі стали бачити...

– Дубе, лицарю наш могутний! Ти хвалився, що нічого на світі тобі не страшно, – звернулась Ялинка до другого сусіда. – Ані вітрів, ані ураганів, ані граду, ані посухи не боїшся. Може, ти врятуєш дитинку Чарівним Жаром?

– Я?! – здивувався і zarazом обурився Дуб. – Щоб я віддавав свою силу і красу на смерть для якоїсь людської дитини? Самі ж винні, що ночами зимою лісом блукають!..

– Тіточко, – уже без надії звернулась Ялинка до Ліщини. – У вас багато вже дітей: вони вас заступлять і згадуватимуть добрим словом. Може, ви врятуєте дитинку?

– А тобі що, заздрісно, що в мене дітей багато? – накинулась на неї Ліщина. – Люди хай самі себе рятують...

Подивилась Ялинка на Кущ Шипшини, а він увесь до землі похилився – так щоб и не бачити, і не чути, і в вічі не дивитися.

Ялинка подумала про весну, про блакитне небо і ясне сонце, про квіти, траву і пташок. Ні, не буде і вона віддавати себе в жертву! Життя ж таке гарне, таке привабливе!

І тоді її погляд упав на вкриту снігом землю, де лежала мати з немовлятком. Дитинка вже не плакала, аде й її рожеві щічки почали біліти, а криплини сліз на ніжному личку замерзали холодними кришталями льоду.

Ялинка миттю забула про весну, про саму себе і мовила:

– Я хочу, щоб немовлятко жило!

І тієї ж хвилини в її тілі загорівся невидимим вогнем Червоний Жар. Без сліду зник сніг і на самій Ялинці, і навколо неї. Стало видно землю, а квіти й трава, які спали міцним сном, чекаючи весни, прокинулися і випростили стебельця. Чарівний Жар палив тіло Ялинка пекучим вогнем. І вже наче крізь туман бачила вона, як, зогріте несподіваним теплом, немовлятко розплющило оченята, прижмурило їх, вражене незвичайним світлом, і усміхнулося. Мати підвелася з землі, кинулась до дитинки, цілувала її та пригортала. А далі – вже нічого не бачила Ялинка: увесь її світ потонув у хвилях вогню.

Встала жінка, дбайливо закутала немовлятко, а потім припала до землі й поцілувала те місце, де росла Ялинка. І пішла в дорогу. В далеку дорогу...

* * *

Сніги скоро замели місце, де сталося чудо. Весною ніхто вже не міг би сказати, що там колись пишалася красою молода Ялинка. Але кажуть, що в кожний Святий Вечір вона з'являється на своїй галявинці і сліпучим світлом осяює темряву лісу. І тоді низько схиляються перед нею, як перед володаркою, всі дерева. А ще кажуть, що з'являтиметься Ялинка Різдвяної Ночі так довго, як довго житиме на землі Милосердя, задля якого нічого, навіть життя, не страшно віддати.

Дніпрова Чайка **Дівчина-чайка**

На Чорному морі є острів суворий, німий: червона скеля на буйнім зеленім роздоллі одна піднімається вгору червоним шпилем. Не купчаться білі хати по ній, і лист кучерявий її не вкриває, одна тільки стежка зелена збігає по ній: то течійка води весняної прорила червону глину і вся обросла оксамитом-травою, а далі все мертво, все глухо... Та ніби не все: отамо, на самому розі, над морем, де вічно лютує сивий бурун, на самім тім розі горить по ночах якийсь вогник, удень же чайки сіренькі в'ються, кигичуть над морем. Що то за скеля, і що то за вогник, і за що так люблять чайки ту сувору скелю?

Давно колись, кажуть, на острів той дикий прибув чоловік з невідомих країв. Десь доля лиха вганяла за ним по всім світі, що він не знайшов ніде інде притулку. Маленьке дитятко та вбогії вжитки виніс з човна, заліз у пещеру і став собі жити. Як жив, чим жививсь він іспершу, – про те невідомо нікому. Згодом дізналися люди, яка була щира душа у того чоловіка: щоночі вогнище велике він розкладав, щоб далеко палало-значило, щоб ті кораблі та суденця, що бігли по хвилях зелених, минали безпечно суворе каміння...

І виросла дивно хороша дочка у старого: біла, мов піна морська, кучеряві коси вкривали її до коліна, а очі блакитні світилися, як море у ранішній час, а зуби блищали, мов перла з-під вуст коралових. Нічого вона не боялась: ні бурі, ні грому, ні грізної хвилі, бо море було їй, як рідне.

От раз, накупавшись уволю, дівчина тихо заснула на теплім пісочку (а море тоді щось мовчало-дрімало); і спить вона й чує, – щось-то щепоче; а то між каміння забралось троє: птиця-бабич торбоноса, свинка морська та рибонька – золоті перла. Рибонька й каже:

– Винесу я з глибини перлів, коралів, ясних самоцвітів за те, що вона врятувала мене: лежала я, бідна, на банці¹ – хвилі сердиті закинули дуже далеко, пекло мене сонце, посмажило зябра, крутивсь надо мною мартин білоперий та хижий, і з ним моя смерть наближалась. Ся ж добра дитина взяла мене в руки, всміхнулась привітно і тихо пустила у море – й я знов ожила.

– Я її вивчу так плавать, пірнати, водити веселих танків, таких її чудових казок розкажу, – промовила свинка морська, – за те, що вона, моя добра, годує мене, ділиться щиро зо мною харчами...

– А я їй, – озвалась задумана птиця-бабич, – я їй скажу новину, та таку, якої ніхто ще не знає. Була я за морем далеко і чула: прибудуть сюди кораблі та галери, на тих кораблях та галерах люди чудні: завзяті, чубаті (їх звуть козаками), нікого вони не бояться і мореві навіть старому дари не дарують, як інші купці-мореплавці, лиш веслами часто січуть-зневажають. І море сердито поклато свій гнів на чубатих, і доля лиха присудила усіх потопити, побити і скарб їх віддати камінням, та банкам¹, та всім нам, морським челядницям². Великої тайни ніхто ще не знає, лиш їй, милосердній, повинна я все розказати, за те, що вона і мене зрятувала: злочинець якийсь перебив мені стрілкою крила, і я помирала на хвилях зелених: ся ж дівчина мила впіймала мене, замовила кров і якогось там зілля приклала та все годувала-гляділа, аж поки загоїлись крила. За те розкажу їй сю тайну велику...

– Мовчи! – зашуміли, прокинувшись, хвилі. – Мовчи, не твоє-бо то діло: не сміє ніхто дізнаватись про волю великого моря...

Кинулсь хвилі до скелі-каміння, сердито бурчать поміж ними. Злякана свинка і рибка пірнули на дно, а птиця-бабич ізнялась, полетіла. Та пізно прокинулись хвилі: дівчина вчула, скочила раптом і кличе: “Вернися, птице-бабичу, вернися, усе розкажи до ладу, не треба ні перлів мені, ні коралів, ані казок чарівних, ні таночків, краще мені розкажи до ладу, щоб я знала, звідки чубатих отих виглядати, як безталанних з біди визволяти”.

А море лютує, а море реве: “Мовчи, не питайся, дурненька дитино! Корись, не змагайся ти з морем, – тяжко-бо море карає!”

А дівчина дума: “Байдуже! Ревіть собі, хвилі зелені, чорнійте од злості, казйтесь! А я не оддам на поталу людей тих відважних, я вирву із пельки у хижого моря своїх безталанних братів! Лиш батькові й слова не писну, бо він вже старенький, незмога йому вже боронитись, а буде велика негода, я бачу”.

І день догорів, і сонце пірнуло у море.

Настала велика тиша... Дочка попрощалася з батьком, лягла у печері. А тільки старий заходився з вогнищем, вона зараз в човник стрибнула, усе зготувала, назброїлась – бурі чекає.

¹ Банка – тут: мілке місце.

² Челядниці – наймички, слуги.

Ще море спокійне, а там щось далеко гуде: то спільничка моря – хмара грозова – йде, і моргає страшними очима, і темними крилами віє на дрібнії зорі, і гаснуть ті зорі од жаху. Ось вітер, її посланець, налетів, засвистав, хоче вогнище згасити. Та дід догадався, підкинув смоли, – розгорілось вогнище ще дужче. І вітер назад, засоромившись, плинув, і стало все тихо...

Та борються з морем відважні гребці, не подаються чубаті! І ось надігнало їх море, ось розгойдало страшенно і кинуло просто до скелі – і скеля завилала, як хижа звірюка, побачивши ласу здобич! І око не встигло зморгнути – вщент всі галери побиті! Дівчина страху не знає, дівчина плава, керує човном, вихоплює сміливо втопників з моря і жваво на берег безпечний виносить. Вже їх чимало на березі стало – ще більше їх гине у морі. А дівчина втоми не знає, дівчина й слухать не хоче, що море їй грізно гукає: “Гей, одступись, не змагайся зо мною! Здобич моя – не оддам я даремне! Геть, одступись, необачна! Доля страшна покарає тебе, – одступись-бо!”

Байдуже – дівка не слуха! Кинулась хвиля страшенна, утлого човника міцно вхопила, кинула геть аж за банку, розбила, неначе лушпайку. Дівчина плаче, плаче вона не од болю, плаче вона не од страху, не за човном вона плаче, жаль їй великий, що нічим вже їй рятувати безщасних. “Ні! Таки спробую ще раз!” Миттю одержу зірвала з себе і кинулась просто у море. Не зглянулось гнівне море... Та зглянулась праведна доля: смерті собі не знайшла жалібниця відважна: чайкою сірою з моря спурхнула і з гірким плачем полетіла над морем... А дід і не знав, що дочка поробляє, та ті козаки, що вона врятувала, сказали йому. З горя, з розпуки дід, як розводив вогнище, так в його і кинувся просто. Згибли і дід, і дочка, та згибли не зовсім: щоночі вогник на скелі блукає, а сірі чайки без ліку розплодились на скелі, літають над морем та плачуть – кигичуть, лиш тільки зачують хижую бурю, звіщають пливців-мореходів та свідчать про давню давнину, про славу дівчину-чайку.

1. Чи смілива була дівчина?
2. Що про неї сказали птиця, морська свинка та рибка?
3. Про яку таємницю довідалася дівчина?
4. Якими словами змальовано наближення грози?
5. Що сталося з козаками?
6. Ким стала відважна дівчина?
7. Про що сповіщають чайки перед бурєю?

Василь Шкляр
Черешня в житі
(Скорочено)

У неділю мама з татом приїхали з Лісянки і привезли мені новесенького картузика – семиклинку, ще й не простого, а коверкотового. Татові пошили костюм, а з клинців, які zostалися, вийшло два картузи – йому і мені.

І такою любовою та гарною була мені та обнова! Один гудзик на маківці чого вартий – кругленький, тверденький, видно, копійка в ньому зашита.

Я тут же зодягнув картуза і подався до ставка. Там завжди бовталася дітвора, то хай побачить, що в мене на голові не якийсь там “оладок”, а коверкотовий картуз. Аж пахне новеньким крамом.

На вулиці мене перестрів Толя Оверко (діда його звали Оверком, то це ім'я пристало й до нього). Раніше він ніколи не товаришував зі мною, був років на три старший, а тут підійшов перший, як рівний до рівні. Видно, в картузі я подорослішав.

– Здоровий зноси та в кращий вберися! – сказав Оверко.

– Спасибі.

Він, не питаючись, зняв з мене картуза й наміряв на себе. Насилу нацупив його на свою головешку, й у мене аж тенькнуло серце: розтягне. А потім ще покрутив у руках, прискалив хитреньке око й сказав сам до себе:

– Підійде.

– Нащо? – вигукнув я і вихопив у нього обнову.

Оверко злодійкувато роззірнувся довкола, а тоді зашепотів, хоча поблизу нікого не було:

– У Яги пристигла черешня. Сам бачив, як червоніє на вершечку.

– Не може бути, – сказав я, передчуваючи щось лихе.

– Сам бачив, – повторив Оверко і ще раз оглянувся навсідч. – Може, зарвемося? Повний картуз нашелепаємо.

– Ні, – похитав я головою. – Переведемо, він же новий.

– Так бі й сказав, що Яги боїшся, а то... – Оверко глянув на мене, як на слимака.

– Не боюся! – вигукнув я ображено, бо це таки була правда – Яги я боявся.

Худюща, зігнута, як ключка, жила баба самотиною край вигону в маленькій хатині. Може, та хатина була навіть на курячих лапках, але вона ховалася за густими кущами бузку, жовтої акації, калини, то лапок я не бачив. На подвір'ї у баби росла всяка всячина – бугила, любисток, глуха кропива, дереза, – видно, їй було байдуже до всього того, то вона й не чепурила своє обійстя. І не мала баба ні дітей, ні онуків, не було кому топтати бур'яни на її подвір'ї, через те й росли вони, як коноплі, вгору та вгору. Може, єдине, що вона мала, – це ранню черешню, та й та, ніби цураючись баби, росла далеко від хати, майже в кінці городу.

Однак лише старші хлопці наважувалися поласувати її черешнями, а я боявся старої, дарма що вона ледве пересувала ноги. Здавалося, що то не горб випинався у неї на спині, а замасковані крила.

Страшною і таємничою була ця баба, того ми й прозвали її Ягою...

І за кілька хвилин ми вже кралися поза городами до володінь баби Яги. Ген вона, черешня. Росте в житі. Шкода толочити, але що вдієш. На першечку дерева, справді, червоніли ягоди.

Ми залягли в житі і довго придивлялися до подвір'я баби Яги. Ніде нікого. Тільки жито шуміло якимось погрозиливо, і мені ввижалося, що десь у ньому причаїлася Яга. Недарма ж кажуть, що в житі водяться лоскотухи. А Яга й лоскотухи з одного поріддя.

В грудях у мене хололо, серце підкотилося десь аж до горла й не давало дихати. Я ладен був усе літо не їсти черешень, тільки б дременути зараз світ за очі...

– За мною, – шепнув Оверко і кинувся до черешні, лишаючи в житі слід. Він, мов кішка, видерся на дерево, а за хвилю, не пам'ятаю вже як, опинивсь біля нього і я.

Черешні були гіркими. Видно, ще не достигли, хоча й почервоніли. А може, мені так здавалося, бо хіба розсмакуєш, коли твоя душа в п'ятах? Як би там не було, але черешні гірчили, і я вже хотів сказати про це Оверкові, щоб швидше дати драла. Та раптом мене батогом урепівив його крик:

– Яга!

Оверко грудкою упав у жито, і за ним тільки смуга лягла. Я й собі стрибнув з черешні, і тут сталося найстрашніше. Мій коверкотовий картуз зачепився за гілку, злетів з голови й повис на черешні...

Уже надвечір, коли страх розвіявся, а натомість у грудях піднімалась до горла давка образу – на Оверка, на себе, на бабу Ягу, на весь світ! – я таки наважився і підкрався до бабиного городу. Але картуза на черешні не побачив. Не було його й під черешнею...

Якось увечері проходив я повз двір баби Яги.

– А йди-но, сюди, Миколовичу. Чого ти цураєшся баби? А я бачу – на батькові твоєму, Миколі, картузик з такого краму, як і цей, то думаю, мабуть, твій.

Баба поволеньки дибала до мене, і я ще віддалік побачив, що її обличчя зморщене, як сушене яблуко, – а на ньому ворушилося двоє вицвілих очей.

– Я ось тобі, Миколовичу, черешеньок нарвала, достигли вже.

Яга простягнула руку, і тільки тоді я побачив, що вона тримає мого картуза, а в ньому на газетці – купка черешень...

- ?
1. Зверни увагу на такі вислови: *"грудкою упав в жито", "за ним тільки смуга лягла", "аж тенькнуло серце", "мене батогом уреп'їжив його крик", "страх розвіявся", "в житі водяться лоскотухи", "повний картуз нашелепаємо".*
 2. Яким словом в останньому вислові можна замінити *"нашелепаємо"*?
 3. А ти б посмів красти у бабусі?
 4. Як бабуся *"покарала"* хлопчика за недобрий вчинок?

Андрій Чайковський

У січовій школі

1

Івась Чорноусенко про школу ніколи і не чув. Він виріс у закріпаченому селі під лютим паном. Розуміється, що в селі у такого пана школи для хлопців не було. Хоч би навіть люди сами про школу дбали, як це бувало на Україні, то пан Ярема Вишневецький був би на це не довзволив. У Гаврилівці, як і в усіх селах, що належали панові Яремі, про школи й чутки не було. Люди жили в темноті, діти родилися, потім пасли худобу, допомагали батькам у роботі, поки не дожили того віку, що їх уже гнали батогам на панщину.

Тож Івась був, мов дикий, та тільки людського на ньому було, що вмів говорити, молитися й пісень співати.

Його захопили з села татари і він чудом урятувався й попав на Січ. Тут призначили його до школи. Прийшовши в школу, він був наче в лісі, серед такої дивовижі.

Побачив себе серед юрби ровесників і старших хлопців. Вони сиділи рядом на ослонах при довгих столах над книжками і мимрили упівголос задане. Спереду за столом сидів учитель із прутом, кликав по одному до стола, а то й по кількох, випитував, хвалив або й карав за неухважність, недбалість.

Івась не знав, на яку ногу ступити і де подітися. Його посадили на ослін і звеліли дивитися в книжку. Він побачив різні дивовижні значки, що, мов заморені хрущики, стояли рядом, одні над другими або під другими. Стояли

мертві, нерухомі, й Івась не міг зрозуміти, нащо вони і яке їх значення. Пересидів він так до кінця науки; дививсь, аж очі заболіли; знемігся від сидіння, і вже йому втікати звідділя хотілося, та тільки боявся кари. А коли боявся втікати, то його брав такий ляк, наче б його який чарівник у камінь перекинув на тім ослоні. Того дня його ніхто не чіпав, і він так пересидів до кінця науки. Вставши разом з іншими, він почував біль в спині, та й ноги в нього потерпли, бо за весь час боявся ними ворохнутися.

Тепер діти, наче бджоли з вулика, висипались на майдан із криком і сміхом та й погнали до своїх домівок. Івась стояв під школою, не знаючи, що діяти з собою. Прийшов бакаляр¹, узяв його за руку і повів у бурсу².

– Чого ж ти, хлопче, так посумнів, мов сова на сльоту? Не бійся, все гаразд буде, привикнеш. Подякуй Богові, що так із тобою сталося, що ти не попався в Крим. Завтра почнуть тебе азбуки вчити.

Івась дуже дивувався, звідкіля він знає про те, що його у Крим везли.

Учитель йому злюбився, й Івась почав думати над тим, як би йому віддячитися.

2

Бакаляр погладив хлопця по голові й повів у бурсу, що була недалеко від школи. Була це велика будівля, городжена хворостом, вимощена глиною, вкрита дахом із конячих невим'ятих шкур. Подібна була до всіх тих запорозьких будівель, що звалися куренями. Всередині було гамірно. Молодь сходилася із школи. Всіх ще не було, бо дехто вихопився за ворота і побіг на базар подивитися на ті чудасії, що там були. Вчитель повів Івася до бурсацького отамана.

– Ось тобі новик-товариш, піклуйся ним, як братом, бо він був у великий небезпеці.

По цих словах учитель лишив Івася й вийшов. Івась став перед отаманом, хлопцем, може, на кілька років старшим від нього, чепурним і смілим, з блискучими, карими очима.

Отаман простяг Івасеві руку:

– Здоров будь, товаришу! Ти звідкіля?

– Я з Гаврилівки, з Лівобережжя.

Івась розповів свою пригоду, як його взяли татари, як його відбив у татарина козак Касян і як привів його на Січ.

– Ну, гарно! Тебе треба зараз навчити, як у нас тут водиться, бо ти ще новик. Отут на цій лежанці ти будеш спати у нашому хлоп'ячому курені. Ми так живемо, як і старші січовики, тільки не робимо військової служби, у похід не ходимо, а зате вчимося у школі. Мене звуть Андрієм Грушкою, і мене тут у всьому треба слухати. В школі то я такий школяр, як і всі, а тут, поки я отаман, то й голова.

– Ми теж так робили у Гаврилівці, коли товар пасти гонили. У нас теж була своя старшина.

¹ Бакаляр – тут: учитель, дячок, що вчив дітей.

² Бурса – чоловіча духовна школа, гуртожиток при ній.

– Коли так, то це для тебе не буде новиною. Та поки нас покличуть вечеряти, ходи на майдан гратись.

3

Андрій повів Івася на майдан між юрбу хлопців. Івась незабаром осмілювався до них. Йому здавалося, що це в Гаврилівці на леваді поміж ровесниками. Тут школярі вигадували всякі іграшки. Бігали, переганялися, скакали увиш і вдаль і грали в журавля, в зайчика. Був такий вереск і гамір, що аж в ушах лящало. Івась умів добре бігати, ходив колесом. Він і собі став заводити ігрища, яких тут не знали.

Аж закалатали довбенькою об дошку. Відразу ущухли крики, і молодий народ рушив до куреня на вечерю. Кожен добував ложку й сідав на своє місце за стіл. Отаман сів на першому місці, застукав до стола і виголосив “Отче наш”. Усі за ним проказали уголос, а далі узялись за їду.

– У тебе є своя ложка? – питає отаман Івася, що сидів недалеко від нього.

– Тож бо й є, що ложки не маю, ніколи було роздобути. Ну, так що ж? То вечеряти не буду, овва! Чи то раз доводилось мені цілу днину не їсти?

– Не журись, ложку тобі я сьогодні дістану, а завтра або ще й сьогодні піди на базар та й купи. А є в тебе гроші?

– Нема, – відповів Івась.

– Як нема, то я тобі позичу. У мене є п’ятак. Я вчора прочитав одному неграмотному козакові листа від рідні та й п’ятака заробив. Колись мені віддаси...

Рано хлопці повставали, помолилися і почали повторяти завдану науку. Івасеві нічого було вчитися, і він зараз пішов з Андрієм на базар по ложку.

– Тепер я тобі ще одно скажу, – мовить Андрій до Івася, – ти зо мною приятелюй, як тобі подобається, та коли при других у нашому курені, ти мені честь віддавай і отаманом мене зови, а то інші не будуть мене поважати. Приязнь приязню, а старшина таки щось значить. Такий у нас звичай, як у козаків. Сьогодні ясновельможний, а завтра, як виберуть іншого, то такий козак, як кожен скраю... У нас не можна від звичаю відступати ні на один крок... А за товариша, то й життя не пожалій. І козаки так роблять, і ми теж так.

4

Від того часу вони майже ніколи не розлучались. Андрій учив Івася запопадливо. Було – обидва вийдуть по школі куди-небудь на січовий вал або аж над Дніпрову кручу, сядуть під вербою і вчаться. Козакам, що їх бачили, дуже це подобалося, і вони говорили:

– З цих двох жовтодзьобів вийдуть побратими на все Запорожжя.

Івась запитав раз Андрія, що це таке побратимство, про яке козаки говорять.

– Побратимство між козацтвом свята річ. Два козаки, звичайно, ровесники, полюблять один другого, випробують вірність та характерність, а тоді йдуть у церкву і присягають собі побратимством. Тоді в них начеб одна душа. Не мають між собою нічого потаємного...

– То заведімо й між собою побратимство, – каже Івась.

– Ми вже й завели, то воно так, що тільки козакам на побратимство при-
сягали, а ми ще хлопці. Коли б ми з таким пішли до панотця, то з нас люди
сміялися б. То цього ніде не говори, бо нас уся школа на язик візьме.

По місяці науки відвів Андрій свого учня перед учителя до іспиту. Івась
був дуже наляканий та зворушений, його голос тремтів. Він читав дуже по-
малу, але читав добре. Учитель аж здивувався. Похвалив обох, а Івася при-
ставив до тих, що вже вміли без нічиєї помочі читати.

1. А ви вмієте грати у журавля і зайчика? Які ігри ви ще знаєте?
2. Що вам сподобалось у січовій школі?
3. Яких звичаїв дотримувались козаки і хлопці?
4. Розкажіть про дружбу Андрія та Івася.
5. Що ви знаєте про Запорізьку Січ?

Оксана Іваненко

Кисличка

(Скорочено)

Знаєте, дітки, що? Ви ніколи не плачете! А то раз одна дівчинка гуляла в
лісі з братиком, посварилась і гірко заплакала. Сльози кап-кап та на землю,
та на насіннячко, що там лежало, та такі гіркі сльози! От і виросла з того на-
сіннячка гірка та терпка кисличка.

А як туди насіннячко потрапило – ніхто не знає. Може, вітер заніс, може,
пташка принесла, може, та сама дівчинка або її братик їли яблука і викину-
ли насіння.

Я думаю, що так і було: певне, братик їв, а дівчинка заплакала, що їй він не
дав. Як уже там не трапилось, а почала рости в лісовій гущавині кисличка.

Спочатку їй дуже подобалось, і ніхто не знав, що вона гірка. Та й сама во-
на навіть не догадувалась.

По весні вкривались її гілочки легким свіжим листям – кисличка дихала
ним щосили – росла та міцніла. Влитку розросталися вередливі кущі тер-
ну, широка папороть, у лісі ставало вогко і темно від густої зелені, і тільки
вершечки дерев бачили блакитне небо. Тут, де росла кисличка, було так за-
тишно і глухо, що пташки не боялися мостити свої гнізда і співати пісні.

Раз прилетіла весела пташка, сіла на кисличку і сказала:

– А я бачила такі точнісінько деревця, як ти, такі точнісінько. Тільки на
них висять рожеві солодкі яблука. Я клювала. Чому на тобі нема таких яблу-
чок? Я б з охотою і зараз поклювала.

Кисличка засоромилась і сказала:

– Я не знаю...

... Ніхто не зрадив так весні, як тоненька, молоденька кисличка. На ній
виросли такі рожево-білі ніжні квіти, що навіть бджоли здивувалися.
Кисличка дуже берегла свої квіти, навіть на вітер сердилась:

– Лети собі стороною, – благала вона, – не зривай моїх квітів – тобі це жарти, а мені яблучка.

А коли летіла хмарка вгорі – вона і тій кричала:

– Хмаронько-голубонько! Не падай градом, не побий мене! Ти розлийся теплим дощем та напій мене!

І хмарки розливались теплим дощем, а вітер ласкаво віяв коло неї. І всі дерева, хоч і підсмілювалися з кислички, та любили її.

Якось вранці побачили всі на ній маленькі, кругленькі яблучка. Кисличка стояла горда, весела, привітна. Прилетіла її знайома пташка.

– А, – каже, – і на тобі вже яблучка! Ну покуштуємо!

Клюнула раз, другий – і повернула дзьобик. Їй не хотілося казати неприємностей, але яблучка були такі кислі, такі гіркі! Вона трошки покрутилася на гілках і полетіла геть...

...Блакитна хатка стояла на краю лісу. Там жив старий-старий дідусь, що доглядав ліс і невеличкий садок коло своєї хатки. Він так добре знав усіх у лісі, що навіть міг з ким завгодно розмовляти. От і зараз сидів на призьбі і розмовляв з бджолами по-бджолиному, з жуками – по-жучиному, з мурашками – по-мурашиному.

Розказували йому, як день провели, казали, що спокійно все в лісі, що всі щасливі.

– Ні, ні, діду! – раптом налетів вітер. – Не все спокійно, не всі щасливі.

І вітер розповів, як виросла в лісі кисличка, як прилетіла пташка і наговорила про якісь там яблучка і як тепер через ті яблучка кисличка плаче.

Замислився добрий дідусь. Не любив він, щоб у його лісі хто плакав.

– Добре, – сказав він, – я щось надумаю.

...Так і літо минуло, і вже поповзла до діда всяка комашня та дрібні тваринки прощатися з ним на зиму.

Пташки, відлітаючи, зупинялися над хатою, щоб на прощання погомоніти з дідом. Цього року він наказував кожній пташці:

– Принеси мені з теплих країв гілочку з солодкої яблуні подивлюсь, які там яблуні.

І пташки кивали голівками і обіцяли...

Відлетіли птахи. Стало холодно. І хоч кисличка тепер мало відрізнялася від інших дерев, бо всі стояли без листя, але навіть черв'яки, проповзаючи повз неї, казали:

– А, це та гірка кислиця!

І вона шепотіла:

– Хоч би мені замерзнути!

Але це почув дідусь, що ходив по лісі, оглядаючи, як влаштувалися всі на зиму. Йому дуже шкода стало кислички.

– Я візьму тебе до себе, – сказав він. – У мене тобі буде тепло і хороше.

Він викопав її з корінням, переніс у свій садок, посадив у пухку землю. Мов маленьку дитинку, укрити її стовбур низу, щоб не замерзла, і говорив тихо-тихо. Це тільки старі вміють так тихо ворухити губами.

– Спи, кисличко! Хай тобі добре буде!

І кисличка заснула. Коли погано, здавалось їй, краще вже спати і ні про що не думати.

А весною пташки прилетіли... І так летіло багато пташок, але ніхто не приніс гілочку: та забула, та не знайшла, та загубила. Але вони були такі щасливі, побачивши рідні ліси, що, хоч дідусеві було сумно, він не міг на них сердитися.

Дідусь сів на призьбі й зажурився.

– Чого ти сумуєш, діду? – раптом почув він голос кислички. – Невже ніхто нічого не приніс для мене?

Дід усміхнувся їй. Він вирішив краще обманути кисличку – однаково вона тепер засохне з туги.

– Ні, кисличко, таки принесли гілочки з найсолодшого в світі дерева! – сказав він.

– Ой, дай мені швидше їх, – зашепотіла кисличка. – Хай я почую, які вони чудові, може, хоч на хвилинку стане мені солодко.

Кисличка навіть не зітхнула, а тільки гілля трохи затремтіло, коли дідусь гострим ножем розрізав стовбур кислички і вклав туди дві гілочки.

“Бідна кисличка, – подумав він, – що воно буде?”

Минув рік. До дідуса в садок прибігла дівчинка. Прибігла і зупинилась. Проти хатки щось блищало, сяяло, променилось. Дівчинка скрикнула. На пишному стрункому деревці висіли золоті яблучка – безліч золотих яблук. Над ними літали бджоли, метелики, маленькі веселі пташки.

– Ах, яка яблунька! – прошепотіла дівчинка. – Мабуть, вона народилася, коли всі сміялись.

- 1. *Ти допоміг би дідусеві плекати щепи?*
2. *Чи вмієш ти доглядати дерева і квіти?*

Богдан Лепкий

Квіт щастя

(Скорочено)

1

Дитиною малою він не раз чув, як люди говорили: “Щастя”.

– Що таке щастя? – питав він матері, цікаво вдивляючись своїми оченятами в її заклопотане обличчя.

– Щастя, дитинко, це доля...

– А що таке доля?

– Доля – це такий квіт, що його важко дістати.

– А гарий він, цей квіт?

– Чи гарний, кажеш? Авжеж, що гарний. Як дивитися на нього, то очі радуються, на серці робиться весело, і дивишся, не надивишся.

– Мамо, я хочу цього гарного квіту...

– Тобі його не треба, голубе, – казала мати цілуючи сина в русяву голівку. – Тепер тобі годі йти за цим квітом. Ти ще такий слабенький, а він ген за водою. Тепер тобі й без нього добре, а як виростеш і сили набереш, то тоді, може, й підеш.

– Ні, я не хочу чекати, як виросту. Я хочу тепер. Скажіть мені, де він.

Мати, щоб втихомирити дитину, підійшла до вікна й показала на став.

– Ось там, за ставом, чи бачиш?

– Бачу, мамочко, бачу! Їх там ціла левада! Чи то далеко?

– Далеко! Хіба не бачиш? Ген там за водою!

– Аж за водою!

І задумався хлопчина. Пильно-пильно вдивлявся він великими синіми очима в далечінь, аж там, де виднокруг зливався з голубими хвилями води.

Був вечір. На обрії блиснула вузьенька ясна смуга, і за хвилину вплив місяць, немов човен, круглий і срібний. Він звільна підпливав на небо, і здавалося, що справді він сунеться не по вечірній синій блакиті, лиш по дрімливій воді.

– Мамо! – радісно закричав хлопчина, зриваючися нагло з задуми. – Знаєте що, мамо?

– Що, дитино?

– Я вже знаю, але вам не скажу...

– Ой ти, мій пустію, а чи ти знаєш, що мамі все треба сказати?

– Знаю, але цього не скажу, – відповів хлопець і сховав свою кучеряву голівку на материних грудях.

За хвилину він лежав у своїм маленькім ліжку. Мати провела йому молитву, накрила його, перехрестила й сказала: “Спи!” Він справді замкнув оченята й удавав, що спить. Але він не спав, і як лиш мати на пальцях відійшла від його ліжка, він підніс повіки.

В кімнаті було ясно. Місячне світло лилося крізь вікна й обливало своїм синявим світлом стіни, двері, образи і всю обстановку. Під вікном у городі співав соловей, здалека від ставу доходив хлюпінт води. Хлопець насторожив вуха.

– Хлюпоче, кличе мене. Каже, що перенесе аж там далеко на леваду, де так багато “щастя”. Воно цвіте. Ніяка квітка не цвіте так гарно. Чому то люди не рвуть цього квіту?

2

Минула північ. Всі дома спали. Хлопчина потиху встав, підійшов до вікна і відчинив його легенько. Від вікна до землі не було високо. Він зіскочив і здригнувся цілий. Зимна роса облила його теплі ноги, і ранішній холод проник його. Він почав бігти. Дрібні ніжки занесли його на греблю. Хлюпінт води було чути багато краще, ніж перед ним. Тепер він зовсім виразно чує, як вода просить його, щоб він кинувся в її холодні обійми.

– Ходи, – каже, – я занесу тебе на другий бік, де росте розкішна квітка “щастя”.

І він простягає руку й кидається у воду. Аж тут назустріч йому пливе велика біла птиця. Пливе повільно, мов човен на морі, крила розпускає, як вітрила, ногами по воді кермує – то лебідь. Один, далі другий, великий, білий, з гнучкою лебединою шиєю.

– Візьми мене, лебедю білий, і перевези за воду! Я тобі не заважу. Глянь, який я маленький!

Так каже хлопець, а лебідь немов слухає його, підпливає ближче й стає. Приглядається до нього, киває головою, торкає крилом свою подругу-лебідку, щось до неї говорить, а потім відпливає.

– Зажди! – просить хлопець. – Не втікай від мене, візьми мене з собою, перевези!

Але лебідь не слухає його. Все швидше й швидше лине по блискучих хвилях.

– Зажди! – просить хлопець крізь сльози й кидається за ним у погоню...

3

Біля постелі недужої дитини сидить лікар. Слухає, надслухає, удари серця вухом ловить і брови хмарить. Бідна мати вдивляється в нього, мов у пророка.

– Що буде?

– Що буде? – думає лікар. – Те, що Бог дасть. Коли сильна природа, так при Божій допомозі переможе. А як ні, то піде за щастям, за вічним щастям...

А хвора дитина блудними очима вдивляється в стелю. Піднімається, витягає руки й шепче спаленими устами:

– Я хочу квітки, хочу квітки щастя... Пустіть мене, я піду за нею.

* * *

Багато літ минуло від тієї пори. Маленького, кучерявого хлопця ніхто не пізнає нині. Виріс і змінився. Змужнів і пізнав життя.

Завдяки старому вчителеві ботаніки пізнав усі квіти на світі й знає, що там, далеко, за водою не росте ніяка квітка щастя. Він те знає... а все-таки кидається в воду й іде за нею, за тою квіткою щастя... А чи дістане її? Хто знає?

1. Чому люди не рвуть квітки щастя?
2. Чи може бути квіткою щастя людська мрія?
3. А якою квіткою бачиться тобі твоє щастя?
4. Чи не згадаєш такої пригоди зі своїх малих літ?

Микола Вінграновський

Сіроманець

(Уривок з повісті)

До школи Сашко ходив далеченько. До школи була і дорога, а нею ходили всі, хто хотів, а Сашко ходив стежкою, лісом. Лісом, потім трохи полем, за полем починався райцентр, а в ньому скраєчку стояла Сашкова триповерхова біла школа.

Сашко пройшов ліс, вийшов у поле, як почув скрекотіння вертольота: півколом низесенько над лісом він летів на Сашка. Сашко чи злякався, чи що, але сів на землю і прикрився порфелем: над Сашком пролітало однооке обличчя Чепіжного, воно швидко летіло туди, у степи, у яри, за Буг, до лиманів. Сіроманцеві на погибель.

Того дня до школи Сашко не пішов. Він повернувся до лісу, пригарбав листям портфель, щоб не носитися, подивився на срібне павутиння на сучках, на павучків, заліз рукою у низеньке чиєсь гніздечко, поширудів у гніздечку опалим листям і – куди б це його піти? – подався до яру.

У яру нічого не росло – боялося весняних вод: з полів саме цим яром летіла весняна вода і могла забрати не те що деревину або кущ, а навіть і п'ятеро вертольотів, коли б вони їй стали на дорозі. Тому яр порожнів і влітку, і восени. Дріботіли по ньому вівці та кози, скубли під молочаєм присохлу траву та боялися Сіроманця.

У яру пахло овечим та козячим духом, хоч їх самих давно вже перегнали в інші ситіші місця. Нагрітий за літо яр дихав Сашкові в обличчя перецвілими будяками. Тихо пливло павутиння, і тоненька хмарина лежала над яром, наче капустаний листок. Сашко приліг на молочай і заплющив очі: “Де він є, отой Сіроманець? – думав собі Сашко. – Взяв би та й утік десь в інші краї чи гори, де вовків люблять. Аби я був вовком, я б тоді все розказав Сіроманцю і про Василя Чепіжного, як він ночами краде у полі солому на мотоциклі: під'їде до скирти, нав'яже на дріт в'язку соломи, прив'яже до мотоцикла ззаду і тягне. І ніхто не ганяється за Чепіжним на вертольоті! Ніхто! Ні за ним, ні за такими, як Побігайло!”

Вечоріло. Сіре повітря між вечором і ніччю текло собі яром до лісу, і в такому повітрі над Сашком летіла чи то сорока, чи інший хтось. Сашко поплентався до лісу по портфель. Поминув сосняк, пішов дубиною; в дубині вечеряли дятли, наїдаючись, видно, на зиму. Ще по дорозі провів рукою по ліщині, намацав горішок, кинув на зуби: горішок сухо стрельнув під зубами; гойднувся листок на березі, наче подумав, падати йому сьогодні чи почекати краще до завтра.

Раптом Сашко відчув, що хтось дивиться йому в спину: за дубом хтось стояв! “Піти глянути чи не йти? А може, воно звір який та ще вкусить? – завагався Сашко. Але вирішив: – Чого це я стану його боятися? Піду гляну.”

За дубом стояло теля. Відбилося, мабуть, заблудило, не знає, куди йти.

– Що, дурнесеньке, страшно? Їсти хочеш? Ото не треба блудити, – Сашко підійшов до теляти, хотів було почесати йому за вухом, але рука завмерла: перед Сашком стояв вовк. Сіроманець. Сашко задерев'янів. Сіроманець тим часом обнюхав його з ніг до голови, лизнув на куртці гудзика і ліг на листя. Сашко потроху відторопів, прийшов до тями і сам сів навпочіпки біля Сіроманця.

Вовк потягнувся до нього мордою і ще раз лизнув Сашкове коліно.

– Так от ти який лизунчик, а ще Сіроманець, – сказав Сашко і погладив Сіроманцеві шию, почухав під горлом. Сіроманцеві це, видно, дуже сподобалось, ніхто його так приємно не лоскотав, і він по-вовчому сказав Сашкові:

– Ще!

– А за тобою ж погналися по степах на вертольоті – даром бензин палять! – засміявся Сашко. – А ти ось тут, біля мене! Ти і не подумав тікати, бо ти у мене розумний, вовчечку. Пиріжка з печінкою хочеш?

Ліс поночів на очах, і де того портфеля шукати, коли темно? Сашко повзав від дуба до дуба, перегрібав листя – нема. Вовк й собі зачав нюхати під дубами, попірхав у листі неподалік і тихо вискnuв: портфель!

Пиріжки з печінкою вовк, видно, любив з дитинства, бо ковtnув пиріжки, навіть не пожувавши.

– Я тобі завтра ще принесу, – сказав йому Сашко, – завтра у мене неділя, увесь день – наш! Але ти мені дивись: з лісу не виглядай. Чепіжний думає, що ти втік з нашого лісу, нехай так думає...

Сіроманець провів Сашка до узлісся, потерся об Сашкове плече і так стояв, аж доки запах його нового товариша не ослаб у глибині темного листопадного вітру.

1. Про що розмовляв Сашко із Сіроманцем?

2. Що пообіцяв Сашко вовкові?

3. Від чого Сашко застерігає Сіроманця?

4. Ти хотів би мати такого приятеля, як Сашко?

ПОЕЗІЯ НАРОДІВ РЕСПУБЛІКИ МОЛДОВА

Келар Степан Пилипович

Український поет, перекладач, новеліст. Народився 1939 р. на півночі Республіки Молдови, в селі Марамонівка Сороцького (тепер Єдинецького) повіту. Закінчив 1973 р. факультет журналістики Київського державного університету ім. Т. Шевченка. Працює в ліричному та сатирико-гумористичному жанрах для дорослих і дітей, у галузі художнього перекладу.

Перекладає з кільканадцяти мов, зокрема з гагаузької, болгарської, циганської, польської, румунської, сербохорватської та інших. Досліджує молдовський, гагаузький і циганський фольклор. Нижче подані переклади С. Келаря із різних мов, надруковані в його збірці “Філософія буття”, Київ, 1998.

Переклад з румунської мови

Михайл Емінеску

Лісе, чом гойдаєшся...

Лісе, чом гойдаєшся,
Нема вітру побіля,
Ти ж додолу гнеш гілля?
– Я гойдаюсь не з добра,
Вже пройшла моя пора.
День змалів, ніч – довга, млиста,
Поріділо моє листя,
Бо вітри, що налітають,
Його з лютістю зривають.
Й птиць-співунок вже не чуть,
Лиш вітри шумлять, гудуть.
І зима вже на порозі, –
Несе дихання морозів.

Як же мені не хилитись,
Не гойдатись, не журитись?
Промайнули кращі дні,
Тому й сумно так мені.
Відлітають вже пташині
Табуни в краї чужинні
Наді мною, над степами
З моїм щастям та думками.
Я тепер осиротілий
Залишився і спустілий
Про цей біль свій і шепчу я,
Може, й хтось його відчує!

Георге Воде

* * *

Рідний краю, я твоя частинка,
Відчуваю всі твої віки.
У твоїх долонях – я зернинка,
Я краплина в течії ріки.

Батьківщино! Ми міцні тобою,
Твоє сяйво – в зорях наших доль.
В твою книгу, в літопис героїв,
Мій рядочок занести дозволь.

Нас багато, ти у нас єдина,
Наша совість – всьому голова.
То ж прийми низький уклін від сина
І любові щирої слова!

Анатол Чокану

Молдова

Коли бачу землю милу –	є наміста всім дівчатам.
тоді маю її силу,	З цим ім'ям мені усюди
руки випростаю – знову	двері одчиняють люди,
крила дасть мені Молдова,	а в дорозі засипаю –
як вдихну повітря чисте –	подих кодрів відчуваю,
кличуть зорі променисті,	призьба батьківського краю –
осінь золотом багата –	всі думки сюди звертаю!

Ніколає Дабіжа

Вічна Батьківщина

Трава від дощів оживає в долині,
В баладі гучнішає слово знайоме.
Дзеркалиться річка в спокійному плині:
Дізнайся – тече чи стоїть нерухомо.

І зірка горить на вершечку ялини,
І мова поета, як зорі вогнисті.
Це все ми у серці несе́м, Батьківщино,
До кроку останнього ще від колиски.

Ти праведний меч на підлоту і зраду,
Ти щирої липи духмяне суцвіття.
Дерева оці, і шляхи, і левади –
Не знаю дорожчого в цілому світі.

Твій голос могутній – це мова безсмертя,
Якою пов'язані мертві з живими.
Крізь мене проходить твоє милосердя,
Як ранок пронизує промінь незримий.

Одвічна Вітчизно, квітучії віти,
На лірі спочити спинилось зітхання.
Я колосом вчуся у полі бриніти
І слухать джерел твоїх чисте дзюрчання.

Архип Чіботару

Мить

Небо плаче зірками,	Небо сміється сонцем,
Хмара плаче дощами,	Блискавкою хмараина.
Листям своїм – деревина.	Дерево цвітом сміється,
Сльозами плаче людина.	Сльозами сміється людина.

Думітру Матковський

Не розлучаюсь я

Із мамою і татом
Не розлучаюсь я.
З сестрицею і братом
Не розлучаюсь я.
Із дойнами – піснями

Не розлучаюсь я.
Народ і батьківщину
Ніколи я не кину.
Без них, як листя, всохну,
Без їх тепла загину.

Переклад з російської мови

Боріс Маріан

Україна

О, Україна, Україна!
Їй в одязі словеснім тісно.
В ній вільно так і так глибинно,
Мов океан – душа і пісня.

Не спотикнешся тут на слові
в піснях, в поезіях Шевченка:
“Кохайтеся, чорноброві...”,
“Ой не світи, місяченьку...”.

Мов із небесного органу
медово-мідно летиться мова...
Послухай спів душі: “кохана”,
ну де знайдеш ніжніше слово?

Сумую я по ній. І снитись
Вона буде мені до скону
Мабуть тому, що народитись
Судилось близ її кордону.

Молдова-мати мені дойну
Співала. Україна ж – думу.
Звучали в тих піснях роздольних
Мотиви радості і суму.

Повіє вітер від Дунаю
через буджацькі рівнини,
і чарівних шість цівок наю¹
наповнить звуками Вкраїни.

¹ Най – народний музичний інструмент.

Переклад з гагаузької мови

Тодур Занет

Людині потрібно...

Людині потрібно місце,
Яке б стало її причалом,
І, як мати, її чекало.
Людині потрібне місце.

Людині потрібне сонце,
Щоб теплими були стосунки,
Щоб юність сміялася лунко.
Людині потрібне сонце.

Людині потрібна домівка,
Що вогнища жар зберігає
І світлом минушини сяє.
Людині потрібна домівка.

Людині потрібна Вітчизна,
Країна її народу,
Де корінь прадавнього роду.
Людині потрібна Вітчизна.

Одинока птиця

Зима незвичайно сувора,
Морозів не слабшає лють,
А птиці, здається, учора
На південь, відлинули в путь.

Ви скажете – стужа жорстока
Її доконала. Та ні! –
А те, що була одинока
Пташина в ті зимні дні.

Одна тільки не відлетіла,
Лишилася в ріднім гаю,
Лишилася й закрижаніла,
Зронивши голівку свою.

Отак – без уваги людської –
Самотня людина, бува,
Не винесе долі гіркої
І кригою стане в жнива.

Переклад з болгарської мови

Ніко Стоянов

Біля пам'ятника Тарасу Шевченку в Харкові

Вечорами густішає шум,
І на вулицях швидшає рух.
Тільки він в тихім сяєві дум
Тут стоїть, поглядає навкруг.
Посивілий, скудлачений вус,
І шинелю стискає рука,
І зривається з бронзових вуст
Заклик – й серце моє обпіка:

“...та вставайте,
Кайдани порвіте
І вражою злою кров'ю
Волю окропіте!”
Грають поряд лише голуби,
То сідають, то спурхують знов...
Він у серці моєї доби,
Вічна шана йому і любов.

Переклад з білоруської мови

Сергій Законніков

Бережи себе, Україно!

Край святий повстає на руїнах,
Щоби дихать на повнії груди...
Бережи себе, Україно,
Нема ж другої та й не буде,
Нема ж другої та й не буде.
На шляху до свободи повинна
Ти не відати страху та змори.
Бережи себе, Україно,
Від Полісся до Чорного моря.
Бережи від лихих чужинців
Рідний стяг, що з'єднав так гарно
І лани золотої пшениці,
І небесну блакить безхмарну.

Бережи світлий долі початок,
Хай надією світяться очі
Гожих хлопців і гарних дівчаток,
Що тобі злет і велич пророчать.
Слава предків ізнову воскресне,
Від біди є у тебе замова –
То пісні твої ніжні, чудесні
І Шевченка державнее слово.
Щоб німій не ридать на руїнах,
Щоб не гнутися в рабстві ніколи,
Бережи себе, Україно,
Бережи себе, Україно!
Ми ж від тебе навчаємось волі.

1. Представники яких національностей проживають у Республіці Молдова?
2. В яких місцях компактно проживають українці, гагаузи, болгари?
3. Що ви знаєте про історію, культуру та рід занять молдован, українців, гагаузів та болгар у Республіці Молдова?
4. Що спільного і що відмінного у віршах представників різних народів Республіки Молдова?

Acest manual este proprietatea Ministerului Educației al Republicii Moldova.

Liceul/gimnaziul _____				
Manualul nr. _____				
Nr. crt.	Numele de familie și prenumele elevului	Anul școlar	Aspectul manualului	
			la primire	la restituire
1.				
2.				
3.				
4.				
5.				

Dirigintele verifică dacă numele elevului este scris corect.
Elevul nu trebuie să facă niciun fel de însemnări în manual.
Aspectul manualului (la primire și la restituire) se va aprecia folosind termenii: *nou, bun, satisfăcător, nesatisfăcător*.

Imprimare la Tipografia „BALACRON” SRL
str. Calea Ieșilor, 10;
MD-2069, Chișinău, Republica Moldova
Comanda nr. 642